

ANALECTA ORDINIS S. BASILII MAGNI

MISCELLANEA IN HONOREM CARDINALIS ISIDORI
(1463 - 1963)

Romae 1963

Sumptibus PP. Basilianorum — Via S. Giosafat 8 (Piazza S. Prisca)

I. ARTICULI

о. М. Баврик, ЧСВВ

ФЛОРЕНТІЙСЬКІ УНІЙНІ ТРАДИЦІЇ В КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ 1450—60 РР.

Літургійне поминання патріарха Григорія Мамми і ставлена грамота
митрополита Григорія Болгарина у Ват. Требнику, Ілл. 15

В своєму монументальному творі про українсько-білоруську Церкву від Флорентійського Собору до Берестейської Унії, проф. О. Галецькі присвячує окрему главу пережиткам флорентійської традиції в Україні й на Білорусі впродовж 16-го в. та уважно переглядає тодішні королівські потвердження знаного привілею Володислава Ягайловича (Варненчика) з 1443 р. для з'єдиненої на Флорентійському Соборі київської митрополії. В першій мірі зробив це король Олександр 6. III. 1504 р. так немовби руська Церква його королівства залишалася вірна унії з Римом і тим самим сповняла потрібну умовину, щоб втішатися рівними правами з латинською Церквою. Та коли це було ще на свіжих слідах унійних заходів митроп. Йосифа Болгариновича (1498—1501), то не можна того сказати про потвердження Володиславового привілею Зигмунтом I у 1543 р., коли ця Церква стояла в рівній часовій віддалі від згаданої унійної проби на початку 16-го ст. і від Берестейської Унії при його кінці. В такому випадку — каже Галецькі — воно виглядає дійсною несподіванкою, що флорентійська традиція не лише не була вповні занедбана, але далі жила в пам'яті тодішніх Русинів...¹

¹ О. Halecki, *From Florence to Brest* (1439-1596), Rome, 1958, 138: All this being so, it is surprising that among these Ruthenians the Florentine tradition far from being completely abandoned, still continued to be remembered at the end of the first half of the sixteenth century. Just as it happened soon after the beginning of that period, in 1504, now in 1543, Poland's King, the aging Sigismund I and his Diet... solemnly confirmed the charter of King Ladislaw III which in view of the Union of Florence granted to the Ruthenian Church the same rights which were enjoyed by the Latin.

До цих слідів флорентійської унії на терені київської митрополії 16-го століття можна додати ще інші з богослужбових книг того часу, які прсф. Галецькі поминає хіба тому, що вони не вкладалися у специфічний характер його праці. І як на те, з тих самих 1540-их рр., на яких він спинюється, маємо подібні літургічні сліди тієї традиції в цінному Требнику в невеличкій збірці церковнославянських рукописів Ватиканської Бібліотеки, що носить давню сіглю: *Museo Borgiano Prop. F. — Illirico 15*, зі спадщини відомого кард. Степана Борджі († 1804), до якого він попав з василіянської книгозбірні римських прокураторів Василіянського Чину при церкві св. Сергія і Вакха. Даючи подрібний опис цього замітного пам'ятника для історії нашої богослужби на дальших сторінках *Записок ЧСВВ*, хочемо з огляду на 500-літню річницю смерті кард. Ісидора присвятити ще окрему статтю самим відгукам флорентійської традиції на його пожовклих картках. Відносяться вони до Ісидорових співробітників флорентійської унії в київській митрополії, царгородського патріярха Григорія Мамми (1445—1459) і київського митроп. Григорія Болгарина (1458—1472), бо ім'я цього патріярха приходить тут у чині літургійного поминання для ерархії київської митрополії (к. 166—7) і знову в «ставленій грамоті» (к. 211 об.), яка належить митроп. Григорієві. Ці дві замітні пам'ятки по-флорентійського часу 1450—60 рр. у київській митрополії хочемо тут уважніше проаналізувати, бо вони кидають світло на інші важні питання цього періоду.

* *
*

І. Вже сто літ тому в своєму описі церковнослав'янських рукописів Московської Синодальної Бібліотеки К. Невоструев — А. Горскій звернув увагу на один її збірник, позначений ч. 331/558, українсько-білоруського походження, що в першій частині з 17-го ст. (к. 1—165) містить деякі статті про флорентійську унію (унійну буллу Папи Євгена IV, тощо), а в другій, старшій, з 16-го століття (к. 165—238), архиерейський чиновник із старинними церковними чинами.² До них належить теж чин поминання померлих і живих (т. зв. диптихи) на архиерейській літургії, поміщений на останній картці (к. 237 об.), з якого Нев.-Горскій наводить лише імена царгородського патріярха

² А. Горскій-К. Невоструев, *Описание славянских рукописей Моск. Синод. Библиотеки*, Отдѣл II: Писанія св. Отцев, 3: Разныя богосл. сочиненія (привавленіе), М. 1862, 731 нн.

Григорія, олександрійського Доротія, антиохійського Михайла та ерусалимського Якіма. До цього він долучує коротеньку завагу, що перший з них то Григорій Мелісенос з часу флорентійського собору, а на томість поминає мовчанкою перекинуте ім'я олександрійського патр. Філотія на Доротія та роки патріархатів Михайла і Якіма. А втім це все немалозначне навіть тому, що згаданий Архiereйський Чиновник по всій правдоподібності походить таки з кінця 15-го ст., тобто з часу, який оставався ще в українській церковній історії під впливом флорентійської унії.

Бо небагато вище (к. 181 об.) у тому самому Чиновнику поміщений текст святительської присяжної грамоти, що починається словами: «Я Й(о)сиф божьею милостью епископъ смоленскій се пишу рукою своею...», і містить присягу послуху «преосвященному господину моему архієпископу Константина града нового Рима вселенскому патріярху кир Нифонту».³ Та Нев.-Горський приписав ту грамоту митр. Йосифові Солтанові й позначив її 1500-им роком, бо в тих часах ще змішували двох одноіменних митрополитів, що на переломі 15—16 в. зі смоленської катедри перейшли на київський престіл: Йосифа Болгариновича (1498—1501) та Солтана (1507—21).⁴ І саме не Солтан, а Болгаринович удавався до царгородського патр. Ніфонта (1486—9, 1496—8, 1502) після своєї митрополичої номінації (30. V. 1498) за патріяршим благословенням, що наспіло вже від Ніфонтового наслідника Якіма I на весну 1500 р.⁵ Поставлений⁶ остаточно митрополитом 10. V. т. р.,

³ НГ, II/3, 768-9.

⁴ Після того, як Ів. Малишевський чітко розділив обох Йосифів — Болгариновича від Солтана — на 3-му Археологічному З'їзді в Москві 1876 р. (гл. протоколъ, стор. 56-7), ще П. Строев, *Списки иерархов и настоятелей монастырей Росс. Церкви*, Спб 1877, 39, знає тільки Солтана, а вже Макарій, *Исторія русской Церкви*, IX (М. 1879), 89 нн. говорить про Йосифа Болгариновича і по ньому ставить митр. Йону II, якого давніші історики (І. Дубович, І. Кульчинський, І. Стебельський, Ю. Пелеш) клали аж на 1520-ті рр., та Йосифа Солтана. Основною розвідкою про Й. Б-ча остається досі студія Б. Бучинського, *Змагання до унії руської Церкви з Римом в рр. 1498-1506*: Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві, кн. IV (1909), 100-36, V, 61-87, VI, 1-53.

⁵ Бучинський (ЗУНТ, V, 70) ставить вищезгадане віроісповідання Б-ча на час між 1. V. 1497 (дата смерті митр. Макарія) і 30. V. 1498 (дата Олександрової грамоти для нього на митрополію). Та воно радше написане аж по цій номінації, коли Йосиф звернувся до патр. Ніфонта по благословення на митрополію і зложив присягу вірності на його ім'я. Патріярше потвердження прийшло вже від Якіма I, що його видав: С. Giapelli, *A propos de la confirmation du metropolite de Kiev J. Bolharynovic, par le patr. oecumenique Joachim I*, „Or. Christ Per.“, IX (1943), 3-4, 450-58.

⁶ Досить нестисло говорити про «висвяту» Б-ча на митрополію, як це робить Бучинський (ЗУНТ, IV, 115), Грушевський, *Исторія України-Руси*, V, (Львів 1905), 414, К. Chodyncki, *Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska*, Warsz. 1934, 71, і навіть А. Аттманн, *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte*, Wien 1950, 189, бо Йосиф був уже смоленським владикою, висвячений митр. Йоною I ще перед смер-

він уже недовго пожив, але зазначився на сторінках нашої церковної історії тим, що придбав potwierдження вел. кн. Олександра Казимировича для церковних прав у т. зв. *Свитку кн. Ярослава 1499 р.*⁷ і започаткував взаємини з Папою Олександром VI. І якраз ця спроба митр. Йосифа Болгариновича оживити флорентійську унію в нашій Церкві зовсім добре сходиться з її далеким відгомоном — літургійним поминанням одного з її визначних подвижників, патр. Григорія Мамми, що збереглося у правдоподібно його Архисрейському Чинovníку.

Та поминувши це помішання обох митрополитів Йосифів, самий текст поминання згаданого патріярха звернув на себе лиш побіжну увагу істориків флорентійської унії на наших землях,⁸ наскільки дозволяло на це уривкове його видання в Нев.-Горського. Ось чому хочемо подати тут повний його текст з Ват. Требника Ілл. 15, що виглядає вправді молодший від попереднього пам'ятника (МСБ 331/558), але не уступає йому стариною своїх богослужб. Вистарчить лише згадати, що в його чині єпископського посвячення приписується ще старинне визначування трьох кандидатів на нараді зібраних єпископів, з яких опісля митрополит має вибрати властивого номіната (гл. к. 201 об-3). Подібно і згаданий Архисрейський Чинovníк його не опускає, хоч на переломі 15—16 століття світська влада польсько-литовської держави вже вповні присвоїла собі право назначувати владик і митрополитів нашої Церкви.⁹ Та в відміну від МСБ 331/558, що подає згадане поминання аж при кінці рукопису, наш Требник присвячує йому окремий уступ (53) зараз після опису архисрейської литії (51—2), що започатковує в цьому монументальному літургійному кодексі довжелезний ряд святительських відправ (к. 164—337).

тю короля Казимира (1492; гл. ЗУНТ, V, 63) і сам у згаданім віровизнанні звється смоленським єпископом без додатку «наречений», як це звичайно стоїть тут в єпископських присяжних грамотах. Тому, що він залишив собі смоленське владичтво, Йосиф Солтан не міг хіба зараз тут по ньому наступити, як то каже Амманн, але аж по його смерті 1502 р. Гл. *Супрасльская рукопись*, изд. кн. М. Оболенским, Спб 1838, 147.

⁷ Бучинський, ЗУНТ, V, 79 нн.; Ходиніцкі, 108-9, 146, 623; О. Лотоцький, *Укр. джерела церковного права*, Варш. 1931, 234-7.

⁸ Б. Бучинський, *Студії з історії церковної унії*, II: Митр. Григорій (Записки НТШ, 88, 1909, 12 зав. I). Зогляду на посмертне видання невикінченого рукопису тієї праці Б-го цитата з МСБ, 331/558, є тут неповна в порівнанні з ЗУНТ, V, 69. Теж Амманн, *Abriss*, 144-5.

⁹ Крім вище наведеної літератури гл. ще А. Амманн, *Zur Gesch. der Geltung der Florentiner Konzilentscheidungen in Polen-Litauen*, ОCP VIII (1942), 3-4, 305 ss. Після розвідки Владимирського-Буданова у вступі до 4-го тому 8-ої частини Архиву Юго-Зап. Росії (К. 1907) справу «подання духовних хлібів» найліпше висвітлює Ходиніцкі, 109 нн. Гл. ще Грушевський, V, 415, 461-2. В. Заикин, *Участіє світського елемента в церковном правленіи, виборное начало и соборность в кievской митрополіи в XVI и XVII в.*, Варш. 1930, 27, виводить його вже від вел. кн. Витовта на переломі 14-15 вв.

(К. 166) Коли служить митрополитъ опослѣ достойна протодіаконъ речеть. Єгоже каждый помышленіе имѣть о сѣгрѣшеніихъ своихъ (к. 166 об), о всѣхъ и за вся. пѣвци поютъ о всѣхъ и за вся, таже стлѣ възглас. Въ прѣвыхъ помяни ги архієпповѣ. імрк. послѣдже епсѣ или старѣйшій попъ възглас(аеть). Въ прѣвыхъ помяни ги архієпспа нашего. імрк. послѣдже паки възгласаетъ протодіаконъ сѣс.¹⁰ Григорію всестѣйшому и вселенському патріарху, доровею александрійскому, михайлоу антиохійскому. йоакиму іерсалимському, и о приносящему чстныя дары гсви и бгу нашему. Імрк. преосвященному митрополитоу кїевському и всея руси, чстному пресвѣтерьствоу, сже о хѣ діаконьствоу, и всемоу сщенническому чину, о дрѣжавѣ, и побѣде и пребываніи, мирѣ, здравіи спсній, блговѣрному великому князю, імрк. и всѣмъ блговѣрнымъ (МСБ 331/558: вѣрнымъ) князем, о мирѣ всего мира блгоустроеніи стыхъ бжїихъ црквахъ(!), о избавленіи братіи нашея плѣненныхъ, и о поспѣшеніи хрстолюбиваго воиньства, и спсеніи предстоящихъ людїи, о всѣхъ и за вся. Єгда митрополитъ служить, протодіаконъ речеть. Єгоже каждый помышленіе имѣетъ о сѣгрѣшеніихъ своихъ, о всѣхъ и за вся, пѣвци поютъ о всѣхъ и за вся. Імрк. преосвященному митрополитоу кїевському и всея руси, приносящему чстныя дары гсви богу нашему, чстному пресвѣтерьству еже о Хѣ діаконьству, и всемоу сщенническому чину, о дрѣжавѣ и побѣде и пребываніи мирѣ здравіи великому королю імрк. и всѣмъ блговѣрнымъ князем, о мирѣ і т. д. якъ вище (навіть: црквахъ!). Єгда служитъ влдка (к. 167) діаконъ речеть. Єгоже каждый помышленіе имѣетъ о сѣгрѣшеніихъ своихъ, о всѣхъ и за вся, пѣвци поютъ о всѣхъ и за вся. Імрк. преосвященному митрополиту кїевському и всея руси, бголюбивому спсѣ, імрк. бгоспасаемаго града, імрк. приносящему чстныя дары гсви бу нашему, чстному пресвѣтерьству ї еже о хѣ діаконьству, и всемоу сщенническому чиноу, о дрѣжавѣ, и побѣде, пребываніи, о мирѣ здравіи, спсній, блговѣрному великому князю, імрк. и всѣмъ блговѣрнымъ князем, о мирѣ і т. д. якъ вище до: всѣхъ и за вся.

Вже на самому початку наведеного тексту звертає на себе увагу народне слово: коли і то зі зазначкою на о, як воно стрічається в Пересопницькій Євангелії (1556—61),¹¹ замість церковного: єгда, що описля двічі приходить. Це наче свіжий слід практичного вжитку тієї формули поминання церковної та державної влади на митрополичій і владичій літургії київської митрополії. На митрополичій відправі відбувалося воно в той спосіб, що святитель перший поминав архієписко-

¹⁰ НГ, 771, досі парафразує текст, а далі наводить його аж до: «о мирѣ всего мира».

¹¹ П. Житецький. *Описание Пересопницкой рукописи XVI ст.*, К. 1876, додаток Єв. Луки (гл. 7, 2): А коли доконьчалъ вѣсѣхъ словъ своихъ...

пів-патріархів, а після того співслужачий єпископ чи в браку його старший священник поминав самого митрополита і вслід за тим йшло діяконське поминання і патріархів і митрополита і всього духовного чина та державної влади. Це в першій мірі поминання великого князя в т. зв. литовських єпархіях, у границях вел. князівства литовського, але й на випадок, як митрополит правив у галицьких дієцезіях (галицькій, перемській і холмській), знову повторене все те поминання з кінцевою згадкою польського короля. Зате в поминанні «Єгда служит владика» вистарчило навести поминання одного лише вел. князя з огляду на перевагу литовських дієцезій над коронними... Та як би воно не було, перед нами не що інше, як репродукція літургійного поминання східних патріархів у київській митрополії в половині 15-го в. і доказ признавання царгородського унійного патр. Григорія Мамми в тому часі.

Воно зіграється з іншими фактами Григорієвого впливу на Русі після його вступу на патріярший престіл у літі 1445 р.¹² Перш усього відомий його лист з 26 червня 1447 в обороні флорентійської унії та її подвижника на наших землях кард. Ісидора, що тоді перебував у Царгороді, у відповідь на посольство київського кн. Олелька Володимировича.¹³ Вслід за тим він поставив враз з Ісидором єп. Данила для Володимира Волинського, що й зложив перед ними присягу вірности на

¹² V. Laurent, *Gregoire III Melissenos*, „Catholicisme hier aujourd'hui demain“, Encyclopedic V (Paris 1957), 274. Він теж доводить, що патр. Григорій мав прізвище «re Мамме» не «го Маммас», як досі писали (*Le vrai surnom du patr. Cple Gregoire III*, „Études Byz.“ XIV, Paris 1956, 201-5). З противника унії стався її ревним оборонцем головно проти Марка Єфеського (гл. твори: Migne, *Patr. gr.*, 160, 13-248; Graf-fin-Nau, *Patr. Orientalis* XVII, 1923, 322-5, з біографією пера: L. Petit'a). Був духовником цесаря Івана VIII (гл.: L. Mohler, *Kard. Bessarion*, I, Paderborn, 1923, 188 нн.). Його вступ на патріярший престіл свого часу датував: P. Pierling, *La Russie et le S. Siege*, I (1896), 64, аж 1446-им р., а Laurent за Petit-ом ставить на літо 1444 р. (гл. G. Mercati, *Scritti d'Isidoro il Kard. Ruteno*, R. 1926, 73, п. 2, 123). Інші кладуть його на літо 1445: Mohler — на 7 липня, а J. Gill, *The Council of Florence*, Cambr., 1959, 366 — між 17. VII. і 15. VIII.

¹³ Видав його А. Попов, *Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латинян (XI-XV вв.)*, М. 1875, 332-4. Голубинский, *Ист. р. Ц.*, II/I (М. 1900), 479, наводить його текст із Збірника Моск. Дух. Академії, 81, без ближчого означення. Щойно від архим. Леоніда (Свѣдѣніе о слав. рукописях... в Б-къ МДА, вып. II (М. 1881), ст. 167, під ч. 5/80 і 6/81) довідуємося, що то збірник протилатинських статей з 17-го в. у двох списках. Лист датований тільки 26. VI., без року. Гл. ще *Акты Историческіе*, I, 1841, прим. 40, ст. 9, на основі збірника П. Строева з 15-го ст. Голубинський і за ним: A. Ziegler, *Die Union des Konzils v. Florenz in der Russ. K.*, Würzb. 1938, 116, ставить його на рр. 1447-8 (до смерті Івана VIII, 31, X). Бучинський, *Студій*, I: *Исидорова унія* (ЗНТШ, 86, 1908, 11) пересуває його навіть на 1446-7 рр. (гл. ЗУНТ V, 1446-51!), бо там мова про кард. Ісидора, що був тоді в Царгороді (бодай від кількох тижнів перед травнем 1446 — каже Mercati, 74, гл. ще 38), а знову Амманн, *Abriss*, 145, датує його 26. VI. 1447.

флорентійську унію та опісля свідчив, що Григорій у всьому годився з Ісидором.¹⁴ Вкінці по смерті сучавського мит. Доситея 1447 р., що вірно тримався флорентійського собору, патр. Григорій назначив його наслідником агатополюського еп. Якима, що в 1449 р. був приневолений противниками унії втікати до Галичини і тут навіть виступав з титулом галицького митрополита.¹⁵ Теж Григорій під напором протиунійної партії виїхав з Константинополя в серпні 1450 р.¹⁶ спершу на Пелопонез і згодом до Риму, але безогляду на те до смерти (на початку 1459 р.) вживав патріяршого титулу і після упадку Царгорода виконував свою судовість над грецькими єпархіями під венецьким правлінням.¹⁷

Відповідно до цих даних про патріярхат Григорія Мамми нема взагальному трудности прийняти за Бучинським¹⁸ та Амманном,¹⁹ що його в нас поминали навіть по 1450 р., коли київська митрополія переходить в руки самозванного московського митр. Йони. Але вони не стараються по змозі це ближче уточнити на підставі хронологічних даних, що їх насувають імена трьох інших патріярхів, які вже Нев.-Горський був навів з їхнього поминання в Збірнику МСБ 331/558. Правда, тут чомусь олександрійський патріярх зветься Доротей і таксамо повторяється він у Ват. Требнику Ілл. 15, дарма що властиво він звався Філотей I (1435?—59?) і так згадується двічі під декретом флорентійської унії, де його підписав іраклійський митр. Антін та, як патріярший протосинкел, Григорій, пізніший царгородський патріярх.²⁰ Та коли це можна пояснити звичайним перекирчуванням, то вже

¹⁴ «Рукописаніе» еп. Данила для московського митр. Йони (гл. наша завв. 33), вид. в Макарія, VI (1887), 373 і в А. Павлова-В. Бенешевича, *Памятники древняго русскаго каноническаго права*, Ч. I (Русская Ист. Б-ка, VI, Спб. 1908, ч. 72, 586). Амманн, *Zur Geschichte*: ОСР, VIII, 293, зве його помилково холмським владикою.

¹⁵ Бучинський, ЗНТШ 86, 22 нн., С. Luper, *La Moldavie au Concile de Florence*: „Echos d'Orient“ VIII (1905), 534 ss., M. Lascaris, *Joachim, Metrop. de Moldavie*, „Bull. de la Section Hist. de l'Ac. Romaine“, XIII (1927), 129-34. Cf. Ammann, 145; Gill, 394.

¹⁶ Гл. Laurent, пор. вище, і G. Hofmann, *Papst Kalixt III und die Frage der Kircheneinheit im Osten* „Miscellanea G. Mercati“, III (Vat. 1946), 214; Ammann, 146, Halecki... 78. Пік 1451-ий приймає вже: L. Allatius, *De Ecclesiae Occidentalis et Orientalis perpetua consensione*, Colon. Agr. 1648, 953; Gill, 376; Mohler, 190 (235, 270 ss. — 1450). Mercati, 134, n. 3, аналізує обі дати і схиляється до 1450-го р.

¹⁷ Mercati, 134 (проти Mohler'a, I, 190, 235, 270); Gill, 391; Halecki, 81.

¹⁸ ЗНТШ, 86, 10; 88, 12.

¹⁹ Ст. 144-5.

²⁰ Гл. A. Theiner-Fr. Miclosich, *Monumenta spectantia ad Unionem Ecclesiarum Graecae et Romanae*, Vindob. 1872, 52; A. G. Welykyi, *Documenta Pontificum Rom. historiam Ucrainae illustrantia*, I (R. 1953), 118; Gill, 295. Гл. листи Івана VIII і Григорія Мамми до Філотей про заключену унію з 1439-40 рр. і головн. лист самого Філотей до Євгена IV з І. IX. 1440 в сучаснім латинським перекладі про його синодальне рішення поминати папу перед іншими патріярхами: G. Hofmann, *Orientalium documenta minora-Concilium Florentinum*, Series A, vol. III, fasc. 3, Roma, 1953, n. 33, 34, 38. Cf. Gill, 323.

тяжче вибирати між датами Філотеевої смерті, бо одні ставлять її на 1450-ий рік, другі — аж на рік 1459-ий.²¹ Перша дата робить тут трудність, бо другий по ньому в нашому поминанні антіохійський патр. Михайло III щойно 14. IX. 1451 вступив на престіл після Доротей (1434 — 5-8. IX. 1451), якого на унійному декреті підписав наш митр. Ісидор.²² Отже виходить, що наше поминання було уложене аж після тієї дати, а якщо Філотей мав уже рік передтим умерти, то невиключене, що вістка про це іще не була тоді продісталася на Русь з далекої Олександрії під мамелюцьким пануванням. Зрештою не виключене, що патріярші імена були в наше поминання вписані в різних часах і з тим помішанням перейшли в пізніші відписи.²³ Що ж до ерусалимського патр. Якима, якого ім'я підписав на унійному декреті монемвасійський митр. Доситей, то він мав вступити на трон ще перед 1437-им і померти може навіть аж по 1464-ім р.²⁴ Що правда вже під 1450-им р. фігурує якийсь ерусалимський патр. Теофан в актах протиунійного синоду в К-полі поруч згаданого патр. Філотей і незнаного Ананії з Антіохії. Але вже перший їхній видавець Лев Алляцій зве його псевдосинодом і загал істориків, так католицьких як і православних, вважає його фальсифікатом пізніших часів.²⁵

Дещо інакше мається справа з подібним протифлорентійським синодом в Єрусалимі в квітні 1443 р., що його декрет з осудом тодішнього

²¹ J. Faivre, *Alexandrie*, „Dict. d'Hist. et de Geogr. Eccles.“, II (1914), 365-6, ставить патріярхат Філотей па рр. 1437-50, а на 1435-59 Порфирій, Успенський, *Александрійская патриархия*, I, СПб 1898 (під редакцією Хр. Лопарева) ст. XLVIII-IX, і архиеп. Хризостом Пападопулос, *История тес Екклезиас Александрийс*, Олекс. 1935, 581, та інші православні історики. Тим самим слід вважати некритичним каталог олександрійських патріярхів архидіакона Діонісія з 1845 р., виданий в Порфирія (стор. 9), що кладе на р. 1435 патр. Теофана, а щойно по нім Філотей (без дат).

²² С. Karalevskij, *Antioche*, DHGE III (1924), 632.

²³ Це помітне змішання покійних патріярхів з живими є в поминанні, яке з париського рукопису XV ст. видав J. Goar, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, 1730, 81 (cf. 77), бо тут поминється вищезгаданий Філотей (найскорше від 1435 р.) і ерусалимський патр. Теофіл, що помер перед 1431-им р., бо на той рік уже подає його наслідника Теофана (і Якима); Хр. Пападопулос, *История тес Екклезиас тон Иерозолимон*, Єрус. 1910, 439. А ще скоріше на 1430 р., подає Теофана M. Le Quen, *Oriens Christianus*, 1740, III, 513, та V. Grumel, *La Chronologie-Traité d'études byz.*, I (Paris 1958), 452.

²⁴ Grumel, 452.

²⁵ Allatius, o. c., *Addenda ad librum III*, c. IV, 1380-95. За ним іде також J. Hafele, *Konziliengeschichte*, VIII (1887), 58 ss. (cf. „Tübingen Quartalschrift“, XXX, 1948, 217). Та зокрема доказав це пофальшовання на початку 17-го в. (Ю. Корсзій?) X. Папа Йоанну, *Акты последнего Софийского собора 1450 г. и их ист. достоинство*, «Виз. Временник», II, 1895, 394-415 (гл. „Echos d'Orient“, IV, 1900-1, 127-8). Хоч цей автор помістив свою розвідку теж в «екклезіастике Алетейя», XV, 1895-6 (і окремо: К-піль 1896), то Хр. Пападопулос цей псевдосинод приймає без застереження в своїх Історіях єрусалимської (ст. 443) і олександрійської (ст. 581) Церкви та інші православні, а то й католицькі (н. пр. J. Faivre, DHGE, II, 360) автори.

царгородського унійного патр. Митрофана та його проунійних єрархів мали підписати патр. Філотей з Олександрії, Доротей з Антіохії та Яким з Єрусалиму. Бо після Алляція, що перший його опублікував окремо від згаданого вище царгородського псевдосиноду 1450 р.,²⁶ навіть ще тепер приймають його поважні історики флорентійської унії як А. Молер²⁷ і Ю. Гофман,²⁸ і ін. Та вже в 1931 р. православний атенський архиеп. Хризостом заявився проти автентичности цього декрету, хоч приймає сам факт згаданого єрусалимського синоду з 1443 р.²⁹ А оце знову Й. Гіль в найновішій своїй вичерпній студії про флорентійський собор навіть цього не приймає головню на тій підставі, що його найгарячіші противники як Геннадій Схоларій, зовсім того синоду не згадують.³⁰ Якщо отже він виглядає незнаний в найбільш неврацьгичному тодішньому центрі протифлорентійської полеміки — в Константинополі, то хіба не міг мати будь-якого відношення до поминання східних патріархів на терені київської митрополії. На нашу думку воно навіть свідчило б проти цього синоду, бо годі собі уявити, щоб ім'я проунійного Григорія Мамми поминалося поруч протиунійних патріархів...

Тому зряду головна наша увага звертається саме до патр. Григорія, тобто хто його властиво в нас поминав у 1451—2 рр., коли київською митрополією правив уже його непримиримий противник, московський митр. Йона? Він то зараз таки від свого поставлення у грудні 1448 р.

²⁶ Allatius, o. c., I, III, c. IV, 939-47: Орос тоц гаріон патріархон си те Сирін (відай з Barb gr. 493, f. 312-22) з долученим листом до Івана VIII з грудня (без року). Гл. Mansi, *S. Conciliorum nova collectio*, 35, 55-64. Ліпший текст з Ottob. gr. 418, XV B., 55-7 видав G. Hofmann, *Orientalium documenta minora — Concilium Florentinum*, S. A., vol. III/3, R. 1953, 68-72. З 15-го ст. є теж текст б-ки Іверону на Атосі, 382 (S. Lampros, *Catalogue of the greek MSS on M-Athos*, II, Cambr. 1900, 116, N. 4502) та пізніші в б-ках Синаю й Атен тощо. Церковнославянський переклад з молдавських рукописів 16-17 вв., з ім'ям монаха Гавриїла видав А. Яцимирський, *Григорій Цамвлак*, Спб. 1904, 274-8 та: *Из истории слав. проповѣди в Молдавіи* (Неизвѣстныя произведенія Гр. Цамвлака, подражанія ему и персводы м. Гавриїла) — «Пам. древн. письменности и искусства, CLXIII (1906), LXVII-VIII і 73-83. Гл. ще його: *Из слав. рукописей 69-91 та: Слав. и русск. рукописи румынских б-тек*, Сб. ОРЯС, 79 (1905), 795 (у змісті ст. 942 помилково подана ст. 745). Проти Яцимирського, що за румунським істориком Мелхіседком утотожнює Цамвлака з Гавриїлом, застерігається Груш. V, 403-4 (гл. ще 655) і з новіших E. Turdcanu, *Gregoire Cambiac: faux arguments d'une biographie* („Rev. Et. Slav.“, 22, 1946, 16 ss).

²⁷ Kard. Bessarion, I, 188-9.

²⁸ *Orientalium documenta minora*, p. VIII.

²⁹ *Ге катастазіс тес ортодоксу Екклезіас Антіохейяс ката тоц 14 каі 15 аїона:* Epitēric Et. Биз. Спудон, XI, (1937), 149, з. 2.

³⁰ Ст. 353-4. Гл. його окрему розправу на цю важну тему в „Journal of Eccl. History“, (1958), 30-7. У світлі всього дотепер сказаного виглядає необосноване твердження Вучинського, що патріярша грамота з 1443 р. була того самого року переложена в Молдавії (ЗНТШ, 86-7, завв. і 88, 16 завв. I з покликом на Яцимирського).

і ще більше від грамоти вел. кн. Казимира з 31. I. 1451 р.,³¹ що віддав йому в управу київську митрополію, старався тут звести нанівець Григорієві впливи. В листі до київського кн. Олелька, що недавно дістав від Григорія довгого листа в обороні флорентійської унії та кард. Ісидора, Йона так виправдує своє самозванне поставлення: «И самъ, сыну, вѣси, чтожь тѣхъ ради великихъ церковныхъ неустрое- ній (тобто в К-полі)... въ святѣйшей рустѣй митрополіи не было митрополита: не къ кому было посылати, царь не таковъ, а ни патрі- архъ не таковъ, иномудрствующе, къ латыномъ приближающихся, а не тако, яко же православному нашему христіанству изначала преда- но».³² А згодом Йона наложив володимирському владиці Данилові від- ректися свого святителя Ісидора «съ тогда бывшимъ въ Цариградѣ Григоріємъ патріархомъ» окремою присяжною грамотою 28. I. 1452.³³ То й само собою найкорше насувається питання, чи це поминання не було впроваджене таки з відома Ісидора, що навіть всеціло зайнятий царгородськими справами напередодні упадку Константинополя, не залишав без уваги свою далеку митрополію.³⁴ В першій мірі він був

³¹ РИБ, VI, 67, 563-6.

³² РИБ, 66, 559. А. Шпаков, *Государство и Церковь в их взаимных отношениях в Моск. государствах от Флорент. унии до учреждения патриаршества*: «Унив. Извѣстія», Київ 1904, ч. 5 235 думас, що в листі до Олелька патр. Григорій має саме на думці Йону, пишучи: «А иніи же глаголаху вамъ лживо и неподобно, ти суть отлучени отъ насъ, ... аще бы которіи митрополиты и владыки или которіи иноци, не принимайте ихъ въ ваше православіе» (А. Попов, як вище, ст. 333).

³³ Макарій, VI (1887), 28, ставить її на 1451 р., а Павлов (РИБ, VI, 72, 585) — на 1452-ий. За ним йдуть Бучинський (ЗНТШ, 86, 27), Ходиніцкі, 58 (слід поправити 1425 на 1452), Ziegler 125, Ammann, 147. Данило присягає Йоні: «не хотѣти ми... митрополита, развѣ тебе, своего господина, митрополита кievскаго и всея Руси Іоны или кого поставятъ отъ истиннаго право- славія»; РИБ, 587-8.

³⁴ Про цю kwestію, що належить до темних місць української церковної істо- рії, говорять Ходиніцкі, 53, нн. і Галецькі, 76, нн. на тлі московсько- польських відносин 1450-их рр. і драматичного кінця Константинополя. Про самого Ісидора як київського митрополита дещо говорить булла Папи Миколая V з 8. II. 1451 (замість 1450, як вона датована в *Documenta Pontificum*, I, 128-30). В ній Папа надас Кард. Ісидорові підримську, сабінську дієцезію, звільнивши його від звязі (a vinculo) київської митрополії, що остається йому до кінця життя in com- mendam. З тим зовсім можна погодити те, що 8 літ пізніше писав Ісидор до ко- роля Казимира 31. I. 1459: „Licet ob varia Christianorum necessaria istinc (з Руси) abivi- mus et hactenus reverti non potuimus, tamen nunquam defecimus, quin non mitteremus aliquem virum probum et idoneum de correptione et emendatione rerum ipsius nostrae Ecclesiae et populi Christiani nobis commissi. Nec enim Ecclesia unquam praedictum nostrum archiepiscopatum Chievensem et totius Russiae et possessionem a nobis abstulit neque nos aliam usquemodo alacri animo ipsam resignavimus, sperantes semper ad ovile nobis commissum ac- cessuros fore. Quod quidem factum esset nisi propter varia necessaria in Romana Curia pro Christianorum reparatione tanquam notitiam habentes rerum Asianarum essemus praepediti“. T. Wierzbowski, *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, I (1905), 25, N. 479, і A. Prochaska, *Nieznane dokumenty do unji florenckiej w Polsce*, „Ateneum Wilenskie“, I (1923), N. IV, 66-7, датують цей лист 1458-им роком, що фігурує при його кінці.

оскаржив перед Папою Миколою V виленського латинського еп. Матея за те, що цей підписав Казимирову грамоту для Йони з іншими князями-панами литовської великокняжої ради.³⁵ А відтак це він ударемнив заходи московського кн. Василя — якщо такі були — дістати для Йони призначення з Царгороду (гл. далі). Невже не мав він протиставитися вступанню московського митрополита в його київській митрополії після Казимирової інвеститури для нього саме отакою формулою поминання, як її маємо в архиерейському Чиновнику МСБ 331/558 і в Ват. Требнику Ілл. 15?

На жаль, у славянському Служебнику, що мав би належати кард. Ісидорові і зберігається в Ват. Б-ці (Vat. Slav. 14 — з кінця 14-го і поч. 15-го в.),³⁶ маємо лише загальникове поминання живих і в літургії св. І. Золотоустого і Василя Вел. та в долученому при кінці уставі літургійної відправи.^{36a} Тому ми здані тільки на відповідні порівняння з іншими грецькими і славянськими текстами з 14—15-го ст., що в літургійних поминаннях наводять імена патріархів та володарів. І так літургійний устав п. т. «Божественная служба святыхъ литургіа, діаконская кѣр ісѣуѣміа патріарха трѣновскаго» у зографському списку з його часів (1375—93),³⁷ приписує: «по другом же възглашени еже

Тому однак, що тут далі мова про вибір і посвячення його наслідника на київський престіл, митр. Григорія, які відбулися 21. VII. і 15. X. 1458 (гл. далі), то слід прияти, що Ісидор ужив тут т. зв. флорентійського календаря, що продовжав рік аж до 25. III. (тобто рахував його від Благовіщення). Гл. Н. Grotefend, *Handb. der hist. Chronologie*,² 1912, 27-8; A. Carpellì, *Chronologia*, Milano, 1930, 9-10. Ще виразніше це видно в згаданій буллі Миколая V, бо вона видана в 4-му році його понтифікату (від вибору 6. III. 1447) по смерті Євгена IV, який завів цей календар для папських буль в р. 1445. N. del Re, *Anno*, „Enciclopedia Cattolica“, I, Vat. 1949, 1376.

³⁵ Гл. лист кард. Збігнева Олесницького в обороні Матея до Миколая V в *Codex Epistolaris saeculi XV*, ed. A. Sokolowski, P. II, Kr. 1876, 121-3, N. 113: 15. VI, 1451. Бучинський: ЗНТШ, 86, 24-5 і головн. ЗУНТ, IV, 103 нн. та Ziegler, 127-31: „Rom u. Isidor — pinne він про Казимирове підчинення Йоні київської митрополії — mußten die Tat... wie einen Dolchstoß für die Unionssache empfinden“.

³⁶ Н. Красносельцев, *Свідѣнія о нѣкоторыхъ литург. рукописахъ Ват. Б-ки*, Казань 1885, 162, III; Mercati, додаток, ст. 3-4, „Isidoro probabilmente si sarà servito nella sacra liturgia di questo libro“.

^{36a} На Літургії св. І. Золотоустого є щоправда після вступних слів молитви по Во перви: «Помѣни ги градъ... і вѣрою живоущихъ в нихъ» (к. 28 об) пів сторінки незapisаної, можливо призначеної на впис імен живих єрархів тощо. Зате поданий при кінці рукопису устав літургійної відправи каже виразно поминати тут «блженныхъ патриархъ и весь стльскый съборъ» (к. 180 об). Тим чином він далеко докладніший від уставу т. зв. Кипріянового Служебника МСБ 344/601, що тут подає тільки загальникове поминання (гл. його текст у Красносельцева, *Матеріали для исторіи чинописування литургій св. І. Златоустого*, вып. I, Казань 1889, 69; Нев.-Горскій, *Описание...* Отд. III: Книги богослужебныя Ч. I, М. 1869, 13-6). На тому тлі виглядає на пале, що Йона закидав, немовби Ісидор «вмѣсто святыхъ патриархъ вселенскихъ поминаеть и блажить Євгена папу римскаго» (РИБ, 87, 652).

³⁷ И. Маневетов, *Митр. Кипріян в его литург. дѣятельности*, М. 1882 (відбитка з *Прибавлений к творениямъ св. Отцевъ*, 29, 1882, п. т.: *О трудахъ митр.*

ес(ть) въ прѣвых помѣни ги. паки възглашаєть діакон (тут пропу-
щені 2-3 стрічки) Євфуміоу прѣосщенному архієпископу великаго
града трънова и въсѣмъ блгаром патріархоу. и о приносящомъ стѣя
дары гви боу нашему. и о всѣмъ сщенничьскомъ чинѣ. и спсени. о
дръжавѣ. о побѣдѣ. о пребывани блгочъстивому и хрстолюбивому
црю нашему іоанноу шишманоу и блгочъстивѣй црици его маріи. о
поспѣшени и оукрѣплени хрстолюбивымъ воем. о избавлени плѣнных.
о спсени предъстоящихъ людей. о въсѣхъ и за вся. Аще ли нѣс(ть) пат-
ріарха, стоить на мѣстѣ идеже прѣвѣ рѣхом, и поминаєть игоумена
и въся братія и иныхъ живыхъ ихже самъ хоцетъ.³⁸ Як бачимо, цей
устав пропускає поминання іншихъ патріархів, але це не значить, що
так загально було в болгарській Церкві. Бо їх поминає «Оуставъ бо-
жествныя службы стѣхъ литургіи. въ немъ же діаконскаа. філотея
патріарха константиграда твореніе», у софійському списку 15-го в.³⁹:
«діаконъ . . . поминаєть въ себѣ ктитори храм. и иныхъ умершихъ ихже
хоцет. и по семъ възглашаєть аще служитъ патріархъ, глеть сице. Сли-
ко кѣждо имать въ помышленіихъ, о въсѣхъ и за въся. по другомъ же
възглашеніи еже е(сть) въ прѣвыхъ помѣни ги. паки възглашаєть діа-
конъ имяр. прѣосщенному и въселенскому патріарху имяр. прѣос-
щенному патріарху тръновскому и въсѣмъ блгаромъ имяр. александ-
рійскому имяр. антїохійскому имяр. іерусалимскому. и о приносящомъ
стѣя дары» і т. д., як вище.⁴⁰ Коли отже порівняти наше поминання
з цими текстами, то — за виїмкомъ непотрібного переіначення в діакон-
ському диптиху покійнихъ: «ежеже каждый помышленіе имѣетъ о сѣг-
рѣшеніихъ своихъ» — воно далеко краще зредаговане, бо на всі випадки
митрополичої та владичої відправи в київській митрополії в половині
15-го ст. з поминаннямъ вел. князя в литовській і короля в коронній
її частині. Однак імена патріархів наведені тільки раз у початковому
повному формулярі поминання церковнихъ чинів та вел. князя, щоб
не повторяти їх наново, «егда служитъ митрополитъ» у галицькихъ епар-
хіях, підлеглихъ польській короні. Бо годі допустити, щоб поминання
патріархів, приписане в литовськихъ дієцезіяхъ нашої митрополії, зов-
сімъ пропускалося на архиерейськихъ відправахъ в коронній її частині . . .

Кипріяна по части богослуженія), 22, завв. 2, вважає його творомъ Євтимія. Широко про нього розправляє П. Сырку, *К истории исправления книгъ в Болгаріи*, вып. II: Литург. труды патр. Евтимія, Спб. 1890, ст. I-XII (відбитка з «Записокъ Ист.-Филол. Факультета», Часть XXV, вып. 2, з 1894). Гл. Хр. Ив. Поповъ, *Святий послѣдєнь тръновски и трапезицки патриархъ*, Пловдив 1901, 211.

³⁸ Сырку, 22-3; Мансветов, 22, завв. 2. Можливо цей пропускъ стоить у зв'язку зі споромъ міжъ царгородськимъ і тирновськимъ патріархомъ в справі поминання першого за к-польського патр. Каліста в 1355 р. (гл. П. Соколов, *Русскій архіерей изъ Византіи*, Київ 1913, 433 завв.).

³⁹ Сырку, XII-XIII.

⁴⁰ Сырку, 22-3.

Подібно хіба мало бути і на єпископській літургії, дарма, що тут нема згадки патріяршого поминання, а відразу наводиться поминання митрополита, як це вже видимо в попередній формулі при митрополитичій відправі з поминанням короля.

Що правда не брак тут і там навіть грецьких давних текстів без сліду патріяршого поминання, як н. пр. Філотесвий Устав в Ватопеському Требнику 133/744 XIV в.,⁴¹ що приписує лише поминати архієпископа Єрісса і Св. Гори.⁴² Але з другої сторони гр. Типик МСБ 381/369 XIII—XIV ст. навіть на звичайній літургії поминає патріярха Атапасія I (1289—93, 1303—11 рр.),⁴³ а знову всіх 4-ох патріярхів приписує поминати літургійний устав Vat. gr. 573 XIV—XV в.⁴⁴ і зокрема літургія св. І. Золотоустого, видана Гоаром з париських кодексів (ex B-sa Regis) поминає царгородського патр. Йосифа (1416—39), олександрійського Філотей, антиохійського Марка (1426/7—34?) і ерусалимського Теофіля (1419—30?).⁴⁵ Тому слід прийняти, що і в київській митрополії патріярхи поминалися теж на владичих літургіях перед митрополитом, бо цього домагалося загальноцерковне праводавство візантійської Церкви.⁴⁶ А вже тільки як чистий здогад висловлюємо думку, що в першій мірі весь цей формуляр виглядає уложений для підлитовських дієцезій київської митрополії, тому що нема в ньому при єпископській відправі виразної згадки поминання короля. Бо хіба митр. Ісидорові було відоме, що саме на їхньому терені самозваний московський митрополит повів нагінку проти нього і патр. Григорія...

⁴¹ Красносельцев, *Матеріали*, 34, вважає його сучасним патр. Філотейом пізніше 1360-их рр. Гл. Сырку, LXVI.

⁴² Красносельцев, 66-8.

⁴³ Мансветов, *Митр. Кипріян*, дод., ст. V, *О трудах*, 200, *Церковный устав*, М. 1885, 405-6; Красносельцев, *Мат.*, 27.

⁴⁴ Красносельцев датує його радше вже 15-им ст. (*Мат.* 94-5), хоч сам збірник є зложений з різних частин 14-17 вв. (гл. *Свѣдѣнія*, 64, нн.), та завважусь, що в ньому нема впливу філотейського уставу. Поминання 4-ох патріярхів є безіменне і після них згадує лиш єрея (*Мат.* 111).

⁴⁵ J. Goar, 81. — cf. H. A. Daniel, *Codex liturgicus Ecclesiae universae*, IV (1813), 327; C. A. Swainson, *The Greek Liturgies*, Cambridge 1884, XXV, 132, ставить цей текст на рр. 1426-43, а F. E. Brightman, *Liturgies Eastern & Western*, I: *Eastern Liturgies*, Oxford 1896, XXIX, 552 на рр. 1427-39. Однак оба вони хіба не звертають уваги, що патр. Філотей настав найскорше 1435 р. (гл. наша завв. 21), а Swainson чомусь не узгляднює смерті патр. Йосифа 1439 р., так що це поминання слідби звизити до рр. 1435-9, якщо не брати до рахуби давно померлого ерусалимського патр. Теофіля (гл. наша завв. 23).

⁴⁶ Т. зв. двократний синод у Царгороді 861 р. кидає клятву на священника, що не поминав би свого єпископа (прав. 13), та на єпископа, що проти звичаю не поминав би свого митрополита (прав. 14), і в прав. 15-му виклинає священника, єпископа чи митрополита, що не поминали б патріярха за уставом та практикою: («Παδάλιον», 1886⁴, 281-2). Гл. I. B. Pitra, *Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, II (1886), 138-40 та Еп. Никодим (Милаш), *Правила правосл. Церкви с толкованием*, II (Спб. 1912), 305-8.

Хоч Йона дістав їх на початку 1451 р. під свою управу і поспішився настановити своїх намісників у Києві та Новгородку на Литві для обох митрополичих дієцезій, то на думку всіх найповажніших істориків ні зараз ні згодом не здобув на Русі загального признання. Його юрисдикція хіба натрапляла тут на таку саму трудність, що й в Московщині, де йому відмовляли признання зза браку патріяршої санкції, якої Йоні не вдалося отримати в Царгороді навіть по виїзді Григорія Мамми.⁴⁷ І ось уже на самій Казимировій грамоті для нього з 31. 1. 1451 між підписами членів великокняжої ради Бучинський завважує брак представників Володимирщини і Турово-Пинщини.⁴⁸ До того ще слід додати, що Йоні ледви чи були підчинені галицькі єпархії, де в тому часі титул митрополита носить вищезгаданий Яким зі Сучави.⁴⁹ Якже ж іде про ближчу локалізацію поминання патр. Григорія, то Бучинський обмежується коротеньким твердженням, що то мало місце в Смоленську.⁵⁰ Це хіба на тій підставі, що воно збереглося в згаданому Арх. Чиновнику Йосифа Болгариновича, смоленського єпископа і київського митрополита. Коли ж тепер ми стрічаємо його теж в митрополичому Требнику Ватиканської Б-ки Ілл. 15, то це підказує шукати його й поза Смоленськом і в злучі з браком підпису володимирського представника на Казимировій грамоті для Йони наводить на думку, чи не поминав патр. Григорія (і митр. Ісидора) саме володимирський єп. Данило, заки підчинився московському Йоні? Бо ось що читаємо при кінці його покайної грамоти з 28 жовтня 1452 р., що її він дав Йоні, відрікаючись митр. Ісидора: «Аще ли чрезъ се свое исповѣданіе и чрезъ выше реченныя своя глаголы вчемъ преступлю или инако мудрствовать буду, или онъ латинскій съборъ похваляти въ моихъ рѣчахъ буду или папу римскаго или того Исидора мене поставльшаго въ воспоминаеніи и въ добрословіи и въ похваленіи имамъ имѣти, і безъ всякого извѣта чюжь буду

⁴⁷ Грамота московського кн. Василя Василевича до цисаря Константина IX з 1451-2 р. позначена заввагою, що вона «не пошла» (гл. *Акты Исторические*, I, Спб. 1841, ч. 41, 83-5, та знову з ліпшого списку в ч. 262, 492-5 і РИБ, VI, 71, 575-86). Проте Макарій, VI, 19 думас, що це таки сталося згодом (гл. ще *Налескі*, 74). Проти того Голубинскій, II/1, 486-8 і Ziegler, 102-8 основно виказують її неавтентичність. Подібно слід сказати й про аналогічне звернення Йони (АИ, 263, 495-6). Гл. наша завв. 103.

⁴⁸ ЗНТШ, 86, 19.

⁴⁹ Не допускають того загалом: Мак., VI, 27; Голуб., II/1, 493; Груш., V, 406; Бучинський: ЗНТШ, 86, 24; Ходиніцкі, 57-61 і найновіше: М. Стасів, *Metropolia Haliciensis*, Рим 1960, 43. Менше аподиктично висловлюється Галецкі, 77, і дещо неправильно твердить Амтманн: „Jona ernannte... für den litauischen u. den polnischen (?) Anteil je einen Stellvertreter“, бо то мова про обі митр. дієцезії, що належали до Литви (до 1569 р.). Тому виглядає нестисле його припущення: Die Union von Florenz schien also in Polen-Litauen de facto u. de jure erloschen zu sein (*Zur Geschichte*: ОСР, 1942, 293).

⁵⁰ ЗНТШ, 86, 10, завв. 2.

святительства и святыя соборныя апостольскія церкви и сослуженія своего господина Іоны».⁵¹ Владика Володимирський зарікається «въ воспомяновенїи имѣти» Папу Римського і митр. Ісидора, що найскорше означало б літургійне поминання, інше від «добрословія» та «похваленія», бо виразно згадує «Исидора мене поставльшаго». Отже це не що інше, як тільки побічне ствердження традиційного обов'язку єпископа поминати на літургії свого святителя і митрополита. Якже ж Данило поминав досі Ісидора, то хіба «съ тогда бывшимъ въ Цариградѣ Григоріємъ патріархомъ, единомудръствующимъ о всемъ Исидору», але окремо його не зарікається поминати, бо він і так уже не вважався патріархом... З другої сторони Данило міг іще побіч Григорія Мамми поминати навіть наймолодшого з 4-ох тодішніх патріархів, — Михайла з Антіохії, бо від його поставлення до Данилової покайної грамоти був спорий рік часу, щоб і його впровадити в диптихи київської митрополії — десь на початку 1452 р.

Та як би там й не було, факт що згадане поминання крім Архирейського Чиновника МСБ 331/558 знаходиться ще в Требнику Ват. Б-ки Ілл. 15, що приналежав київським митрополитам, дозволяє припускати, що воно не було відокремленим випадком в нашій Церкві 1450-их рр. Незалежно від того, чи впровадив його сам митр. Ісидор, перебуваючи в Константинополі в 1452—3-го р., чи лиш посередно міг на це вплинути, воно дозволяє допустити, що ще на початку 1450-их рр. бодай в деяких кругах київської митрополії флорентійська традиція таки продовжувалася без огляду на заїлий тиск зажерливої Москви з жалюгідним співділанням католицької польсько-литовської держави.⁵²

II.

Крім цієї важкої подробиці з нашого церковного життя 1450-их рр. Ват. Требник Ілл. 15 подає на дальших кк. 211 об-2 ще цінніший причинок до історії живучості флорентійської унії в київській митрополії на переломі наступних 1450—60 рр. То — «Грамота ставленнаа епспом млстію бжїєю митрополитом остейшее митрополии кїевской и всея Руси», що її він давав новопосвяченому єпископові, стверджуючи його поставлення на дану катедру з усіма властивими правами.⁵³ Її взі-

⁵¹ Мак., VI, 375-6; РИБ, VI, 72, 388.

⁵² Гл. Ziegler, 122-5.

⁵³ Грецькі взірці грамот для новопоставлених єпархів гл.: Miklosich F.-Müller L. *Acta Patriarchatus C-politani*, I (Vindob. 1860), 69 ss.; II (1862), 25 ss.; MPG, 152, 1130 ss., Rhalli G.-Potli M., *Syntagma ton theion kai hieron kanonon*, V 544 ss.; Сырку, I, ст. XLIX-L. Гл. N. Milasch, *Das Kirchenrecht der morgenlandischen Kirche*, Mostar² 1905, 367-8.

рець відомий вже з початку 15-го в. у грамоті неозначеного ближче митрополита (правдоподібно Фотія з 1420 рр.) для володимирського єпископа на Волині.⁵⁴ Після неї знана ще грамота Йони для вищезгаданого Данила 1452 р.⁵⁵ з деякими змінами в тексті відповідно до його справи і для тверського єп. Геннадія з 22. 3. 1461⁵⁶ коротко перед смертю московського митрополита (31. 3. т. р.) без закінчення, питомого нашої грамоті (гл. далі). Текст її, почавши від наголовку, майже дослівно знаходиться в т. зв. «Освященнику святительському» 16-го в. з рукописної збірки Волинської Дух. Семінарії в Житомирі, Ч. 62 (к. 86 об-8 об), що у святительських богослужбах виказує дуже замітну схожість з нашим Ват. Требником.⁵⁷ Проте в цьому тексті, виданому А. Неселовським,⁵⁸ бракує на початку якраз того, що нас найбільше вдарило в тексті Ват. Требника — згадки патр. Григорія, в ім'я якого

⁵⁴ Вперше видана вона в АИ, I, 18-27 і відтак в РИБ, 49, 419-22 із Збірника митрополичих грамот з поч. 16-го в. МСБ, 562 (гл. Л. Черепнин. *Русские феодальные архивы XIV-XV вв.*, II, М. 1951, 20). Тому, що вона тут позначена р. 6922 (1414), в обох виданнях приписується митр. Фотієві, що мав її дати єп. Герасимові з Володимира Вел. Притому Павлов пересуває її аж по 1420-му р., коли Фотій дістав назад українсько-білоруські єпархії після митр. Григорія Цамвлака. Але в додаткових завагах (ст. 71) висуває припущення, чи не приписати її митр. Кипріянові, що мав її дати єп. Іванові Гоголеві 1404-5 р. Та Голубинський, II, 1, 883-4, завв. 3, тримається 1420-их рр., бо в грамоті мова про об'єднану київську митрополію (після автокефалії Цамвлака). З ім'ям Фотія злучена грамота, дана йому на київську митрополію патр. Антоном II, 1393 р. (гл. АИ, I, 254, 482-4). Голуб., 359-60, завв. 5, вважає її підробкою, але чомусь її без розбору приймає Аттманн, *Untersuchungen zur Gesch. der kirchl. Kultur. und religiösen Lebens bei den Ostslawen*, Würzb. 1955, 221.

⁵⁵ РИБ, Ч. 72/II, 588-90.

⁵⁶ АИ, I, 68, 120-123; МСБ, 562, к. 36-7, і РИБ, 91, 679-82, з поправками (гл. 911, завв. 1).

⁵⁷ Перший описав його А. Хойнацький, *Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах*, Київ 1871, 133, завв. На жаль без початку, має цей пам'ятник 221 кк. бомбицинових ін 8°, записаних злитим письмом (*scriptura conlupina*) середнеболгарської редакції, з сильними українськими примітками. Відай від першого свого Чина оснвання церкви дістав пізніший титул: «Освященникъ святительскій на всяку потребу церковную, содержащий въ себѣ чинопослѣдованія свойственная архіереямъ», і має на полях кк. 89-92 записку: «Отъ созданія міра 7129, р. Б. 1621, мѣсяца мая дня 21 купиль сію книгу зовему Оsvященникъ святительскій на всяку потребу церковную рабъ Божій священный іерей Іаковъ... за злотихъ 9... в селѣ Угольскомъ». Після Хойнацького, що згадає і деколи ширше описує ряд його богослужб (ст. 154, 159, 163, 195-202, 204), знов використав «Освященникъ» А. Неселовскій, *Чинъ хиротесій и хиротоній*, Кам'янець Под. 1906, звертаючи пильну увагу на його відміни від московських рукоположень (гл. опис ст. XIV, завв. 23 і головні виїмки в додатках). Лиш занотує його Н. Тихомиров, *Системат. каталог книг на цслав. и русск. языкат фундаментальной Б-ки Волынской Дух. Семінарії*, Почаїв 1888, 629, ч. 1570, і А. Требин, *Опис старопечатныхъ книг 1581-800 г. Б-ки Вол. Дух. Сем.*, «Києв. Унив. Изв.», 1911, ч. 12, 139.

⁵⁸ *Чинъ хиротесій и хиротоній*, дод. ч. 26 Є ст. XLVI-VII. Перед тим подає він історію ставлених грамот у византійській та російській Церкві (ст. XXXV-VII).

ця митрополіча грамота видається. Ось чому наводимо тут ватиканський текст з деякими помітними варіантами з житомирського Освященника (О) та подаємо побіч початок вищезгаданої московської грамоти Йони з 1461 р.

(К. 211 об). По блгдти даннѣй ми от прстаго и живоначална(о) дха, от стыя руки положенія, патріарха вселеньскаго, чюд(о)творца григоріа (іпр.-О) и вселеньскаго събора, сж(е) ми ставити архієспы и еспы. въ моей митрополіи по обычаю, якож(е) то изначала стаа и събрънаа апсльскаа црковъ предада, потомууже смѣрснїе наше, еж(е) о стѣм дсѣ, съ возлюбленными сны и съслужебники нашего смиренія, съ бголюбивыми еспы градов которых іпрк, еспов которых, іпрк, и такожь і с поволными грамотами, о стом дсѣ възлюбленных снѣ, и съслужебников нашего смиренія еспов, іпрк, града котораго, іпрк, имѣюще съ собою на се волю и хотѣніс, и по избранію же блгдти стго дха, избрахом въ стѣйшую еспію, бгоспасаемаго града, іпрк, сна нашего смиренія, сщенноинока, іпрк, и поставихом еспом.

По благодати даннѣй намъ отъ пресвятаго и живоначальнаго Духа, еже ставити архієпископы и епископы по обычаю у реченныхъ градовъ въ спископїахъ якоже то изначала божественнаа съборная святаа апостольскаа црковь предада: потомуже и смиреніе наше съ сущими боголюбивыми архієпископомъ и епископы, і самобывшихъ на томъ святомъ избраніи и поставленіи архієпископа и епископовъ: Іоны архієпископа Великого Новгорода и Пскова, Ѳеодосія архієпископа ростовскаго и ярославскаго, его поволною грамотою... и по избранію же благодати Святаго Духа, избрахомъ въ святѣйшую епископію богоспасаемаго града Тфери священноинока архимандрита Генадія, и поставихомъ епископомъ...

сего ради длѣжни сѣ блгороднїи кнзи, и чстноявленнїи сановїи (сановити-О) людїе и великосщенническое и хрстоименитое все исполненїе стго людства, по ншемоу блгсвенїю чсть въздаяти имут (!) (ему-О), по превышшему хсвоу еугльскомуу завѣщанїю, къ стым своим учником и апслом, глущемоу, слюшаай реч(е) вас, мене слюшает, а отмѣтайс(я) вас, мене отместецс(я), и пославшаго мя, и прїемляй пророка, въ имя пророче, мѣзду чаати строицею, вы же блгороднїи (к. 212) князи, и архимадрити и сщенноиноци, и иноци, и вес(ь)хрстоименитый народ, блгоповыноутїе (блгоповиненїе-О) и покоренїе, и послоушанїе имѣйте к нему, яко прсному своему епспоу, съ всяцѣм блгопокоренїем, и любовїю, а одноудоуже оубодлѣжень ес(ть) о стмъ дсѣ, възлюбленный снѣ и съслужебникъ нашего смиренія, бголюбивый епспъ града котораго, іпрк, епсп(ї)а, іпрк, от евагльских и апсльских и отчьских прѣданїй правильных блюсти елика (о-О) сила, и въ всем своем предѣлѣ по правилному всяко извѣщанїю, цркви сщати и в четцы и в поддїаконы, и въ дїаконы ставити, и в попы съврѣшати, и сщенноинокы и съ испытѣством (испытанїемъ-О), всяко доволно дховным въ настоятельство дховное оуставляти, и всяко црковное дѣло по правилномуу преданїю исправляти, яко прснѣй епспъ своя епспїа, не имѣя

забавленіа никакова ни от кожо(е). и⁵⁹ також поминати емоу. о всѣм свое исповѣданіе. якоже ся исповѣдалъ пред бгом. и пред избранними его агглы. и прѣд ншим смѣреніем. а такоже ничего црковнаго дѣла не оучинити. ни въ моей митрополіи. ани въ иных еписпіахъ. кромѣ данное емоу еспіи от ба. и от нашего смѣреніа. на утверженіе сего бголюбиваго еспса. імрк. а дана где прилоучитс(я). в лѣт(о) индикта. а мсца котораго коли дня. а котораго стго. а подписует. сам стль рукою: Млстію бжією імрк. митрополит остѣйшее митрополіи. кіевської и всея руси.

Отже з усіх варіантів нашого Ват. Требника в порівнанні з Освященником найважливіше ім'я Григорія, яке там заступлене загальниковим ім'яреком, що позбавляє значіння попередні слова «патріярха вселеньскаго чудотворца». Це слід поставити на карб переписувача, бо годі припускати, щоб таке зробив сам Неселовський, що ледви чи уявляв собі, яка тут криється похвала для царгородського унійного патр. Григорія Мамми. Що так колись практикувалося, вистачить згадати тільки два сучасні нашія грамоти послання московського Йони до Вятчан 1452 р. і до литовських боярів 1458 р. та присягу тверського еп. Геннадія з 22. 3. 1461 р., що вписані у звітну збірку митрополичих грамот з часів моск. митр. Симеона (1495—1511) в МСБ-ці 562 кк. 56-9, 93 об та 97-8 з ім'яреками на місці особових імен⁶⁰ ... В тому й заслуга Ват. Требника, що зберіг нам повний текст ставленої владицею грамоти того київського митрополита, що прийняв рукоположення «патріярха вселеньскаго чудотворца Григоріа» — Григорія II Болгарина 1458 р.⁶¹

⁵⁹ Слова: «також поминати... до: бголюбиваго еспса імрк». — знаходяться лиш у київській ставленій грамоті. Цю вставку, від слів: «якож ся исповѣдалъ», завважив Павлов (РИБ, VI, 911, завв. 1) у грамоті Архисрейського Чинovníка МСБ 331/558, к. 193 об, з подібним до нашого титулом: «Грамота ставленая еспском» (НГ, II, 3, 769). Позатим найбільше до київської подібні грамоти: ніби-Фотієва з 1393 р. і Геннадієва з 1461, а грамота Фотія з 1420 рр. і Йони для еп. Данила 1452 р. містять спершу дозвіл новопоставленому єпископові рукополагати і щойно потім завзивають клир та нарід до канонічного послуху своєму пастиреві.

⁶⁰ Послання до Вятчан — АИ, I, 97, 141-3 (з ім'ям митр. Геронтія з 1486-9 рр.) і РИБ, VI, 73, 591-6 (гл. дод. завв. ст. 71). Послання до литовських боярів — АИ, I, 45, 92 і РИБ, 80, 615-8. Присяга Геннадієва в *Дополн. к Акту Ист.*, I, ч. 12, приписана одному з литовських єпископів, а в серпневій мініє митр. Макарія переписана під ім'ям тверського еп. Васіяна з 1488 р. (з додатковою клятвою на Спиридона Сатану); гл. РИБ, 92, 681-2. Гл. ще Черепнин, II, 20, і зокрема ст. 118-9 про уставну грамоту про церковні суди з датою 6900/1392 р.: «Се язъ князь великий имрек. съдъ съ своимъ отцемъ имрек митрополитомъ кievскимъ...», яку зі 36. МСБ 562 видали *Акты собранные Археологическою Экспедицією*, I (1836), ч. 9, 4-6, і т. д. р. 1389 або 1404 (28. VI) і під іменами кн. Василя Дмитрієвича і митр. Кипріяна. Гл. наша завв. 54 про грамоту ніби-Фотієву з 6922 р.

⁶¹ Нов.-Горскій, II/3, 769, не подають вступних слів ставленої грамоти в МСБ 331/558 (гл. наша завв. 59), але з титулу, тотожного з Ілл. 15, можна вносити, що й вона мала виразну згадку патр. Григорія Мамми.

Був він за одними грецького,⁶² за іншими болгарського роду⁶³ та з ігумена святодимитрійвського монастиря в Царгороді став протесді-яконом і невідступним товаришем митр. Ісидора в усіх його подоро-жах, а то й у московській тюрмі 1441 р. То й природно, що Ісидор, зрі-каючись остаточно київської митрополії, запропонував його Папі Ка-лістові III на свого наслідника, в порозумінні з патр. Григорієм, що мав нашого Григорія за свого сповідника.⁶⁴ Вибір цей відбувся 21. VII. 1458 — на два тижні перед Калістовою смертю, так що його проголо-сив уже наступний Папа Пій II буллею з дня 3 вересня⁶⁵ і рівночасно сповістив про це польського короля⁶⁶ та владик і вірних київської мит-рополії.⁶⁷ Хіба з огляду на кардинальську гідність Ісидора, за словами Пія II, Каліст сам приступив *ad provisionem ipsius Ecclesiae Chievensis...* *de qua nullus practer ipsum...* *ea vice se intromittere poterat*, та й патріарх і кард. Ісидор однозгідно свідчать, що це діло Папи. Ось як пише про те патр. Григорій до Казимира в листі з 20. XI. 1458 р.: «*Ea propter cu- ravimus, ut deligeretur decernereturque qui posset sufficienter praeesse illi Eccle- siae...* *Nostri igitur et Sacri Collegii electione in conspectu Summi Pontificis*

⁶² Груш., V, 406; Prochaska, „At. Wil.“, I, 60; Gill, 361; Halecki, 85 (most probably).

⁶³ I. Kulczynski, *Specimen Ecclesiae Ruthenicae*, Paris⁹ 1859, 123; I. Stebelski, *Przydatek do Chronologii*, Lwow² 1867, 119; J. Pelesch, *Gesch. der Union*, I (Wien 1878), 471.

⁶⁴ Груш., V, 406-9; Бучинський, *Студії: Митр. Григорій* (ЗНТШ, 88, 5-22); O. Halecki, *The Ecclesiastical separation of Kiev from Moscow 1458*, „*Studien zur älteren Geschichte Osteuropas*“, I (Graz-Köln 1956), 19-32; *Rome, Kiev et Moscou apres la prise de Cple par les Turcs*, „*Comptes-rendus de l'Acad. des Inscriptions et Belles Lettres*“, 1956, avril-juin, 236-43; *From Florence to Brest*, 83 ss.; Horst Jablonowski, *Westrussland zwischen Wilna und Moskau*, Leiden 1955, 95 ss; G. Hofmann, *Papst Kalixt III und die Frage der Kircheneinheit im Osten*, „*Miscellanea G. Mercati*“, III (Vat. 1946), 227-9; *Papst Pius II und die Kircheneinheit des Ostens*, OCP, XII (1946), 3-4, 229-32; Ziegler, 131 ss.

⁶⁵ A. Welykyj, *Documenta*, I, N. 82, 145-7; I. Turgenev, *Historica Russiae Monumenta*, I, Spb. 1841, p. 121-2; ПСРД, VI (СПб. 1853), 319-20 з василіяньської колекції: *Bullae et Brevia Summorum Pontificum*, Почаїв 1767; Pelesch, I, 471-3; G. Hofmann, OCP, XII (1946), 230-2; Бучинський (ЗНТШ, 88, 6); Прохаска („At. Wil.“, I, 60); J. Fijałek, *Los Unji Florenckiej we W. Ksiestwie Lit. za Kazimierza Jag.*; „*Bull. de l'Ac. polon. Classe de philol.*“, 1934, n. 1-3, 15, ставлять зречення Ісидора ще на 1457-ий р. змилені датою його листа, що про це реферує королеві Казимиrowi: 31. I. 1458. Та вона тут стоїть за т. зв. флорентійським стилем і відповідає нашому 1459-му рокові (гл. вище, завв. 34). Докладну хронологічну перевірку листів Пія II, патр. Григорія та Ісидора до Казимира в справі митр. Григорія Болгарина переводимо в окремій латинській статті: *Quaedam nova de provisione Metro-poliae Kiow. et Moscov. ann. 1458-9*, (ЗЧСВВ, X, 9-26).

⁶⁶ З датою 3. IX. 1458 знані два брєве Пія II до короля: „*Inter alias*“ і „*Gratie divinac*“ (Welykyj, *Documenta*, I, n. 83-4). В нашій латинській статті виказуємо, що перше брєве далеко пізніше, може навіть з початку 1459 р. Макарій, VI, 37, і хіба за ним Pierling, I, 88, Голубинський, II, 1, 504, завв. 1, покликуються на яєсь брєве з 11. IX. т. р. в справі митр. Григорія до Казимира, але під тією датою знане лише брєве про реституцію дібр галицької єпархії ново-іменованому єп. Макарієві (Welykyj, N. 89, 153-4).

⁶⁷ Welykyj, NN. 85-6, 149-51.

cooperanteque praefato Rev. mo Domino Isidoro Cardinali, neque enim de-
cuisset nos secus facere dum essemus Romae nisi eorum consilio et consensu,
electus est Rev.mus... Gregorius, pater spiritualis parvitatіs nostrae...
Quamobrem consecravimus eum legitimum et canonicum metropolitam Chieven-
sem Litvaniaque scilicet quanta ab antiquo erat sub dictione Graecorum
Ecclesiae et inferioris Russiae in Spiritu Sancto carissimum fratrem et commi-
nistrum paternalis nostrae XV die mensis octobris indictione 7-a in magno et
illustri templo...»⁶⁸ А знову Ісидор пише про те до короля в листі 31. І.
1459, якого першу частину ми вже навели (гл. завв. 33): «Per nostram
liberam resignationem primum quidem archiepiscopatum Chievensem (!) et,
totius Russiae inferioris, postmodo vero universaliter et Moschivensis et totius
Maioris et Superioris Russiae prout in nostris patentibus litteris dilucidius
constat, in conspectu SSmi et Bsmi D. N. Papae et S. Collegii, nec non Rev.
mi in Xto P. et D. D. Gregorii Patriarchae Cplani fuit electus archiepiscopus
et metropolita legitimus et canonicus Chiewensis et totius Russiae tam Infe-
rioris quam Superioris Rndus Frater noster Gregorius... qui quidem et omnes
suscepit ordinationes a Rev. mo in Xto P. et D. D. Gregorio patriarcha
Срно...»⁶⁹ Вистарчить згадати, що подібно було при виборі митропо-
лита Ніла для Родосу в р. 1455-му, бо в буллі Каліста III для нього
маємо таке самісіньке застереження,⁷⁰ хоч і рівночасно знаємо став-
лену грамоту патр. Григорія для цього єрарха.⁷¹ В нашому випадку
важне, що митр. Григорій отримав так як Ніл єпископське посвячення
15. X.⁷² в прияві його патріяршого собору — митрополитів Атен (Ахаї)
та Косу і єпископів Фокиди, Сутдаї, Картагінї і Галліполя. Що біль-
ше, в другому своєму листі до Казимира з 27. І. 1459 р. патр. Григорій
повідомляє короля, що кард. Ісидор зрікся теж московської частини

⁶⁸ Prochaska: „At. Wil.“, I, N. VII, 71. Щодо византійської рахуби „indictione 7-a“, гл. нашу латинську статтю, де цей лист знову перевидасмо з копії з Ко-
ронної Метрики, присланої нам п. д-ром Зеноном Новаком за братньою допо-
могою о. Арсена Кулибаби, ЧСВВ.

⁶⁹ Prochaska, Ч. IV, 66-7.

⁷⁰ Частинно видав цю буллу 23. VII. 1455 з ват. реєстрів Ів. Меркаті в окре-
мому екскурсі: *Un atto patriarcale di Gregorio Mamma dell'a 1455* (Scritti, 137). Він не
закриває, що тут завважається деяка ривалізація між авторитетом папи і патрі-
ярха (ст. 138). Та в буллі для митр. Григорія слід інакше оцінювати ці слова того
папи-каноніста, якщо вони не є лише «стилем Курії»...

⁷¹ Знайшов її — без імені патріярха — в 6-ці м-ря св. Івана на Патмосі та
видав С. Саккеліон в *Evangelicos Kerix*, XI, (1367), 563, нн. п. т. *Praxis tou Rodou*,
(гл. теж його *Patm. Bibliotiki*, Ат. 1890, 201 і 163, завв. 5). Меркаті присвячує їй
окремі уступ (ст. 132-8) та подрбно розповідає, як цілий ряд византиністів при-
писував її мильно... патр. Геннадієві (1454-7), дарма що тут виразно зазначений
вибір Ніла з волі Каліста III та приявність при його свяченнях численних єрар-
хів римської Церкви і навіть кардинала (Ісидора або Виссаріона). Після Пап. Ке-
рамева (Nea Himer, N. 1830-1) Меркаті приписує її патр. Григорієві, бо на нього
натякає згадана Калістова булла (ст. 137 і дод. ст. 6).

⁷² Прохаска, Ч. VIII, 71. На цю подробицю не звернув уваги Галєцкі
(From Florence to Brest, 86.).

київської митрополії, так як це він сам пише в наведеному листі з 31. I. (гл. вище), і що він підчиняє її митр. Григорієві.⁷³ «Ex post autem — каже патріарх — Rev. mus D. Isidorus Cardinalis... sponte et libere Moschoviensis Ecclesiae totique Russiae Superiori prout dictae Ecclesiae Chievensi et partibus inferioris Russiae cessit et renunciavit et quia dum in mente... revoluerimus de persona utili Ecclesiae Moschoviensi, non reperimus plus utilem et idoneum quam Dominum Gregorium archiepiscopum... qui dictam Ecclesiam Moschoviensem... gubernaret populoque christiano eiusdem praeesset. Ideo nos ut idem D. Gregorius archiepiscopus praeficeretur sibi cura et administratio... Ecclesiae Moschoviensis et Superioris Russiae una cum dicta Chievensi Ecclesia et Russiae Inferioris committerentur praebuimus assensum atque nobis ita fieri placuit...» Був то чи не останній життєвий акт Григорія Мамми, бо десь незадовго він упокоївся⁷⁴ — як свідчить сам Пій II — non sine sanctitatis odore.⁷⁵ Ось чому міг митр. Григорій у своїй ставленій грамоті відкликатися до «святія руки положенія патріарха вселеньскаго чудотворца Григорія и (його) вселеньскаго събора» у своїх змаганнях за київську митрополію з Москвою.

Вийшовши з Риму десь найскорше в лютому 1459 р.⁷⁶ до своєї далекої митрополії, обняв він під свою владу галицькі єпархії без сліду якоїсь опозиції,⁷⁷ а зате в литовській частині своїх дієцезій стрінувся з важкими інвективами свого суперника з Москви.⁷⁸ Замітне тут, що в

⁷³ Цей вельми інтересний лист, зокрема для зрозуміння поділу давньої київської митрополії 1458 р. на київську й московську, друкуємо вперше в латинській нашій статті.

⁷⁴ Кард. Ісидор у листі до Казимира 31. I. 1459 говорить іще про живого патріарха, а вже 20. IV. дістає номінацію на царгородський патріарший престіл, опорожнений по смерті Григорія Мамми (*Reg. Vat.*, 470, f. 963-4).

⁷⁵ Pii PP. II, *Commentarii rerum memorabilium*, Francoforti, 1614, lib. XI, p. 300; Allatius L., *De Ecclesiis Occ. et Or. perpetua consensione*, 954: «(Gregorius) dicitur post mortem miraculis corruscasse».

⁷⁶ Поручальне письмо Пія II для митр. Григорія і паспорт для папського посла (Zagupiti v. Jakubi) до Казимира, 17. I. 1459, гл. *Documenta*, I, N. 93-4. Але з огляду на згадані листи патр. Григорія і кард. Ісидора з 27. і 31. I. від'їзд митрополитичий найкорше наступив у лютому. Гл. ще Prochaska, 61; Halecki, 87-8; Амманн, *Abriss*, 185: „im Frühsommer“.

⁷⁷ Про це так висловлюється Вучинський: «Признання Григорія в галицьких єпархіях... виводжу з того, що не маємо найменших слідів акції проти віддання йому галицьких єпархій з боку Іони. Правда, вони не підлягали йому, але існування митрополита в Галичині, признаного вірними й правительством, ставало зовсім реальною погрозою для юрисдикції Іони. І коли б був бодай слід опозиції проти Григорія в галицьких єпархіях, Іона чи його прихильники у вел. князівстві литовськiм старали би ся її використати», (ЗНТШ, 88, 7, завв. 1).

⁷⁸ Головним і майже виключним джерелом наших відомостей про перебіг змагання за київську митрополію між Григорієм і Йоною є переписка московського митрополита та його єпископів, яку перший спробував уложити й навітлити Макарію, VI, 36-45, і знову перевірив Голубинській, II/1, 503-6. Для повноти слід навести влучний осуд Амманна: „Es ist nicht ganz leicht, sich ein klares Bild über die zeitliche Abfolge dieser Ereignisse zu machen. Sie kann vielleicht in anderer Weise richtiggestellt werden“ (*Abriss*, 158, n. 4). (Гл. ще Ходиніцькі, 60-3).

цій протигригорієвій кампанії Йона та московські владики беруть спершу на прицил кард. Ісидора, а щойно згодом виступають проти патр. Мамми і то лише у зверненнях до нашої єрархії.⁷⁹ І так, як тільки дійшли до Москви слухи, що на Литву приходить Ісидоровий учень, Йона поспішає остерегти перед ним тамошніх владик своїм першим посланням з серпня 1459 р.⁸⁰ Було то, як каже, у зв'язку з посольством короля Казимира до московського кн. Василя Василевича, що через свого писаря Якова запропонував йому підчинити також московські єпархії новоіменованому з Риму митрополитові. В цьому листі Йона переповідає Ісидорове «відступство» і в ясних красках змальовує своє митрополиче поставлення (1448 р.) кн. Василем «правити великую церковь рускаго православія». Також московські владики в першому своєму соборному зверненні (до литовських єпископів) з того самого часу виступають проти Ісидора «преже бывшаго митрополита рускаго и его ученика и единомысленника... пришедшаго отъ Рима Григорія... иже именуеть себя митрополитомъ кievскимъ: и намъ архиепископомъ и епископомъ русскія митрополіи къ тому Григорью не приступати, ни грамотъ намъ отъ него не пріймати никакихъ, ни совѣта съ нимъ не имѣти ни о чемъ же».⁸¹ Цікаво, що — в обох цих листах нема найменшого натяку на те, чи Казимир робив цю свою пропозицію московському князеві під впливом другого листа патр. Мамми до нього з 27. I. 1459, що саме трактував про підчинення московської частини київської митрополії під владу новопоставленого митр. Григорія. В деякій мірі за тим промовляло б те, що кажуть московські єпископи: «намъ архиепископомъ и епископомъ русскія митрополіи къ тому Григорью не приступати», але воно дуже загальникове і відноситься радше до всіх без розбору владик київської митрополії так в Московщині як і в литовській державі. Так підказував би розуміти це місце лист московського кн. Івана III Василевича до новгородського архисп. Йони, що хоч писаний чи не десять літ пізніше (найдалі в 1470 р.), повертається до подій з 1458—9 рр.⁸² Їх Іван добре знав, бо був при своєму осліпленому батькові Василеві від 1451 р. співволодітелем, і напевно враз з митр. Йоною їх вирішував, хоч сам про це не каже. За

⁷⁹ Так слід скорегувати твердження В. Малинина, *Старец Блазарова м-ря Филотей и его посланія*, К. 1901, 475, що Йона був найбільш ворожо наставлений проти Ісидора.

⁸⁰ Видав його Макарій, VI, 365-72 і позначив р. 1460-им (гл. ще ст. 44, завв. 66) і за ним Павлов-Венешевич в РИБ, 87, 646-58. Однак Голубинскій, II/1, 505, завв. 3, слушно думає, що воно скоріше від того послання Йоани, що в АИ, I, 63, 112-4 і в РИБ, 81, 619-26, позначене рр. 1458-9, бо тут Йона вже покликується на інше своє писмо в справі Григорія: «якоже преже писахомъ». Тому Бучинський (ЗНТШ, 88, 10) переставляє його з 1460-го на 1459 р.

⁸¹ АИ, I, 61, 109 і РИБ, 83, 630.

⁸² ДАЭ, I, 80, 58-9, РИБ, 100, 707-12.

його словами «Григорей патріархъ . . . не держа за собою стола царсградскаго, будучи . . . въ чужей области, въ Римѣ, да поставилъ того Григорія, Сидорова ученика, въ митрополиты на всю Русь». З того недвозначно виходить, що в Москві дещо тоді знали про те, що митр. Григорій дістав від патр. Мамми не лише дієцезії київської митрополії в границях польсько-литовської держави, але й усі інші на схід від неї. Відповідно до того й слід розуміти те, що тоді писав московський князь до короля Казимира: «Чтобы еси, брате, того Григорія отъ Рима къ себѣ не пріймалъ на нашего отца на общаго, на Іону митрополита, а новины бы еси не чинилъ, а наше бы еси старины не рушилъ: занежс, братс, старина наша отъ нашего прародителя, великого князя Володимера; вибраніе Іоны взысканіе митропольское нашихъ прародителей, великихъ князей русскихъ и наше і до сихъ мѣстъ, а не великихъ князей литовскихъ: кто будетъ намъ любъ, тотъ будетъ у нас на всей Руси, а отъ Рима митрополиту у насъ не быти».

Взагальному Грушевський (ст. 407) стверджує «історичну нестійкість» тих претенсій, бо «выбраніе и взысканіе митропольское» в самій Москві було дуже новою практикою. Зате годі приймати його припущення, що Казимир мав намовляти московського князя, щоб прийняв Григорія «мабуть на випадок смерти Йони» (ст. 408). Бо зі слів Івана Василевича виходило б, що його батько заманіфестував Казимирові виключне право Москви до київської митрополії «до королевы обсылки еще зарано, послышавъ толко о томъ Григоріѣ, что идетъ отъ Рима». І тієї максимальної лінії Москва постійно тримається впродовж усієї кампанії проти Григорія не лише до смерти Йони (31. III. 1461), але теж за його наступників Теодосія та Филипа — аж до смерти нашого митрополита (гл. далі). Що в перших своїх тирадах проти Григорія Йона і його владики беруть на приціл його попередника на київській митрополії Ісидора, то зовсім природне: навіть якщо вже тоді було відоме, що Григорій приходить з митрополичою номінацією від патр. Мамми і до Києва і до Москви, то хіба не менше було знане, що за патріархом стоїть у тій справі сам Ісидор, зненавиджений протагоніст флорентійської унії та суперник Йони на київській митрополичій столиці від 1436 р.

Проте ці виступи Москви проти митр. Григорія не принесли серед наших ерархів бажаного висліді, бо в противному разі Йона цього не був би замовчав у завязтій кампанії проти «богомерзкаго черньца, проклятаго розвратника» і — як тільки він не прозивав нашого Григорія. Прецінь Йона не переставав хвалитися, що київські князі Олельковичі з матір'ю Анастасією, до речі з московського роду, у відповідь на його остерогу проти Григорія заявили: «Мы же и о своемъ православьи смотримъ и на своего господина въ благочестьи цвѣту-

щого православного великого князя Василья Васильевича, и отцемъ собѣ и учителемъ держимъ господина нашего Іону, митрополита (кіевського и всея Руси)». ⁸³ Протівно до Йони наспіли вістки, що деякі литовські єпископи вже перейшли до Григорія, а від інших — відписи грамот, якими він виказувався перед своїми владиками, від Пія II, Ісидора і патр. Мамми. ⁸⁴ І ось Йона звертається до литовських єпископів з другим посланням, а в ньому вже наводить деякі вислови патріарших грамот, залишаючи без уваги паралельні письма папи й кардинала. «Нынѣ же слышимъ, яко злаго того учителя Сидора злѣйшій ученикъ Григорій пришедь на Литву отъ Рима и нарицаеъ себе митрополитомъ кіевскимъ и всея Руси, поставленіе имѣя отъ нечестиваго отступника православья Григорія, преже бывшаго патріарха въ Константиноградѣ, иже той начатъ поминати впервыхъ папу римскаго, таже по сихъ всю свою ересь обнажилъ естъ, якоже свидѣтельствуютъ нынѣшня самая его писанія, еже пишетъ сице: Григорій, милостію Божією архієпискупъ константиноградскій... Да еще и о насъ пишетъ, называя «отступники». Язъ паки... поставленъ на той степень не отъ трехъ, ни отъ пятій, но отъ всихъ архієпископовъ и єпископовъ здѣшняго... самодержьства господина и сына моего великаго князя: и что тотъ отступникъ тѣмже своимъ именемъ намѣняетъ и пишетъ, и то писаніе да будетъ съ нимъ въ пагубу и съ нынѣшнимъ пришедшимъ развратникомъ». ⁸⁵

В цьому листі, як бачимо, вплив Йона більше своєї жовчі на патр. Григорія ніж на Ісидора, що в усій його переписці з нашими єрархами та князями є головним прицілом його випадів проти флорентійської унії. В першій мірі Йона закидає Григорієві, що то він перший завів літургійне поминання папи, хоч ще недавно писав до тих самих владик, що це Ісидор після повороту з Флоренції до Москви зачав поминати Євгена IV «вмѣсто святыхъ патріархъ вселенскихъ» ⁸⁶ і знову в листі до литовських князів з 20. XII. 1458 аподиктично твердив, що Ісидор «папезево имя началъ былъ поминати въ святѣй нашей съборнѣй и апостольской церкви» ⁸⁷ Можливо, що приписуючи тепер

⁸³ РИБ, 88, I-II, 659 і 665.

⁸⁴ Макарій, VI, 39: «А литовскія єпископы хотя прислали оны свои отвѣты до насъ впрочемъ недошедшіи... но вмѣстѣ прислали и копіи грамот... Исидора, Гр. Маммы и папы». Споміж нихъ одиноким в московських джерелах наводиться лист Пія II до Казимира з 3. IX. 1458 (гл. *Documenta*, I, Ч. 84; в Пелеша його нема) в «західноруській» перекладі в 2. Софійській Літописі та ін. (ПСРД, VI, 167-9; гл. наша завв. 94). Подібного змісту мало бути теж поручення Ісидора для митр. Григорія, бо в листі до короля 31. I. 1459 на нього натякує: „prout in postris parentibus litteris... constat“ (Ргоchaska, N. IV, 67).

⁸⁵ АИ, I, 63, 113; РИБ, 81, 621-2.

⁸⁶ РИБ, 87, 652 (гл. наша завв. 32) і 88, I-II, 660 і 663.

⁸⁷ АИ, I, 66, 118 (гл. додаток ст. 18) і РИБ, 85, 637 — з датою 20. XII. 1459. Голубинскій, II/1, 505, завв. 2, пересуває його на 20. XII. 1458, бо він пи-

те саме Григорієві, мав Йона на увазі буллю Каліста III з 3. IX. 1457 з дорученням поминати папське ім'я в грецькій літургії: «Auctoritate apostolica tenore praesentium — пише папа — statuimus et ordinamus, quod ex nunc in antea omnes et singuli Presbyteri et Sacerdotes graeci ubilibet existentes intra Missarum sollemnia nomen R. Pontificis in loco deputato alta et intelligibili voce exprimere ac pro ipsius et S. R. Ecclesiae incolumitate, statuque pacifico orare teneantur ac debeant».⁸⁸ З дальшої мови Йони виходило б, що й митр. Григорій мав робити поминання папи, бо після цього випадку проти патр. Мамми він теж на його адресу завважує саркастично: «Что бо можетъ быти благое, идѣже папино имя нарицається въ церквахъ».

А вже на кпини сходять він, закидаючи патріархові, що титулується «Григорій милостію божією архієпискупъ константиноградскій», бо де чувано, питається, щоб так коли називалися царгородські патріярхи? . . Видно мав Йона на руках якийсь переклад з латинського оригіналу патріяршого листа до Казимира з 20. XI. 1458 чи 27. I. 1459, де він титулується: «Gregorius miseratione divina archiepiscopus C-politanus novae Romae et universalis patriarcha».⁸⁹ І хіба він мав таку саму домішку польських слів, як це бачимо в «західноруському» перекладі листа Пія II до Казимира «Gratiae divinae» з 3. IX. 1459 в московських літописах.⁹⁰ А що Йона вчитав у патріяршому листі, що він і його владики — «отступники», то це хіба відноситься до слів Григорія Мамми в першому його посланні до короля: «Eum qui se metropolitam Chievensem nominat vel omnino praeter canones audet vindicare ipsam metropolim, eiectionem atque exclusum censum ab Ecclesia Christi, nisi se penituerit et a titulo praedictae Ecclesiae abstinerit, quam ut mercenarius et non verus pastor invasit. Similiter et omnes, qui cum eo communicent . . . decrevimus incurrisse . . . excommunicationem tamquam communicantes cum excommunicato». Зрештою не виключене, що могло бути й інше патріярше письмо з того рода осудженням Йони в роді ставленої грамоти для митр. Григорія, подібної до тієї, що її патр. Григорій дав 1455 р. родоському митр. Нілеві,⁹¹ чи яке інше затрачене звернення до українського єпископату тощо.

саний, заки ще митр. Григорій прибув на Литву. Гл. ще РИБ, 88 (I-2), 660 і 666. А втім подібно було з поминанням папи в Олександрії після флорентійської унії, як пише патр. Філотей до Євгена IV, 1. IX. 1440: «Una cum nostris Egyptiis Pontificibus et ceteris clericis nostris statuimus, ut inter missarum sollemnia prae ceteris patriarchis memoriam tuae beatitudinis faciamus, sicut in ss. canonibus cautum est». (Гл. наша завв. 20).

⁸⁸ *Documenta R. Pontif.*, I, Ч. 77, 137.

⁸⁹ Про х а с к а . Ч. VIII, 72. На оригіналі патріярх підписався був по грецьки, як виходить з завваги Кор. *Метрики* (XI, 115) «Similis subscriptio fuit in graeco». Подібно теж підписався Григорій на другім листі до короля з 27. I. 1459 (гл. наша лат. стаття).

⁹⁰ ПСРЛ, VI. 167-9, з Архангельського і Воскресенського списку.

⁹¹ Взірець патріяршої ставленої грамоти для митрополита згл. єпископа дає I Habertus, *Archieratikon seu Liber Pontificalis Ecclesiae Graecae*, Paris, 1643, 558-9.

Спершу писав про такі патріярші грамоти сам Йона досить загально-никово до новгородського архієп. Йони: «Надѣмся, вамъ давно свѣдомо, чтоже пришелъ нѣкто Григоріе именемъ отъ римскихъ странъ на кievскую митрополію... поставленъ, кажуть отъ такова же злаго и богомерзкаго человекъ, нѣкоего патріарха нарицаемаго Григорія же, имѣа съ собою на злое подкрѣпленіе тамошніе же проклятыи грамоти папезскіе и окаяннаго отступника отъ благочестивыа христіянскыа вѣры злаго Исидора и того поставльшего его на митрополію патріарха нечестиваго Григорія».⁹² Вже подрібніше висловлюється він про це в подібному листі до смоленського єп. Мисаїла: «Нынѣ пакы, какъ слышимъ, пришолъ туто къ вамъ въ литовское осподарство отъ римскіе церкви ученикъ и единомысленикъ того отступника, Исидоровъ, Григорей, и именуєть себя митрополитомъ кievскимъ и всея Руси, съ папезскими листы, да и съ первоначалнаго отступника патріаршими Григорьевыми грамотами и съ Сидоровыми, и пишется въ нихъ Сидоръ легатосомъ и (к)гардиналомъ, а мене пишутъ отступникомъ».⁹³

Вслід за Йоною теж його владики вже в соборному листі до литовських єпископів з 13. XII. 1459 головне вістря звертають проти патр. Мамми: «Слышаніе наше таково, что дей пришелъ къ вамъ, Григорьемъ зовутъ, Исидоровъ ученикъ въ литовскую землю, и глаголетъ себе быти митрополитомъ кievскимъ и всея Руси, отъ Рима приходящи, и извѣщаєть себѣ самъ поставленіе и рукоположеніе отъ римскыа церкви нѣкоего патріарха Григорья, преже бывшего въ Цариградѣ въ латынской ереси обличеннаго отъ тамо сущихъ митрополитовъ и єпископовъ православныхъ. И тотъ Григорей не истинный митрополитъ, но ложный, носить съ собою листы папины и того патріарха ложнаго, а въ тѣхъ листѣхъ пишетъ на господина нашего Іону, митрополита кievскаго и всея Руси, а именуєть его отщепинцемъ и отступникомъ».⁹⁴ На першому місці між цими владиками фігурує ростовський та ярославський Теодосій, що після вибору на московського митрополита по смерті Йони не залишив у спокою вже тоді покійного патр. Григорія. Ось що пише він до новгородського архієп. Йони у листі 8. VII. 1461 р., насторожуючи його проти митр. Григорія Болгарина:

⁹² АИ, I, 65, 116-7 і РИБ, 86, 641-2.

⁹³ РИБ, 88/1, 662 з к. 1460 або поч. 1461 і таксамо до чернігівського єп. Євтимія (РИБ, 88/2, 668).

⁹⁴ АИ, I, 272, 503 і РИБ, 84, 633 (тут є ще Никифор, єп. Володимира Вол. та Яків Турівський, вилишений в АИ). Цікаво, що для Григорія Мамми Йона тут не лиш «отступникъ», як у попередних цитатах, але й «отщепенець», що приходить лиш у цім тексті (гл. И. Срезневскій, *Материалы для словаря древнерусск. языка*, II, Спб. 1895, 82) і в перекладі листа Пія II до Казимира 3. IX. 1458, в ПСРЛ, VI, 168.

«Вѣдомо тебѣ, моему сыну, что пришелъ въ литовскую землю Сидора отступника отъ православія ученикъ и единомисленникъ Григорей, а именуетъ себе кievськимъ и всея Руси митрополитомъ: слышаніе таково полное, чтоже король его принялъ и столецъ ему кievський далъ и въ всей своей державѣ святія божія церкви и вся церковныя оправданія вѣдати . . . Занеже, сыну, съ которыми грамотами папезьскими того избличеннаго въ ересѣхъ и изгнана отъ царствующаго града патріарха Григорія пришоуъ (митр. Григорій), и съ тѣхъ грамотъ намъ полныи списки пришли, и мы въ ты списки възрѣли зборнѣ, и онъ тѣми своими грамотами самъ свою ересь изъявилъ: первое, что поставленъ въ Риму и въ римской церкви отъ латиньского зборища, а не по изначальству отъ православнаго патріарха, ни по божественнымъ и священнымъ правиломъ. Занеже . . . вѣси, какъ стало великое наше православіе, отъ Риму въ наше православіе митрополитъ не прихаживаль».⁹⁵

З того на перший погляд виходило б, що «полныи списки» папських, Ісидорових і патріярших грамот у справі митр. Григорія прийшли до Москви аж за нового митр. Теодосія, який їх осудив «зборнѣ» зі своїми владиками. Бо у своєму листі до новгородського архієпископа Теодосій наводить уже новий факт, що його досі ще не згадував ні Йона в своїх численних листах ні послання його владик: королівське призначення для митр. Григорія на всьому обширі кievської митрополії у зв'язку⁹⁶ з соймом в Бересті у квітні 1460 р.⁹⁷ Та зовсім добре можна цю Теодосієву мову відносити теж до московського собору, який при кінці 1459 р. Йона скликав для проклямації московської автокефалії, бо в ньому Теодосій займав перше місце між приявними владиками, що фігурують на початку звернення до литовських єпископів з 13 грудня. Так то з усього досі сказаного можна заключити, що вже тоді Москва знала про зміст грамот патр. Мамми не з самого слуху, а таки з автопсії, коли Йона сам і через своїх владик так нагально на них реагував. То й не виключене, що сюда входило теж патріярше розтягнення юрисдикції митр. Григорія Болгарина на московські єпархії.

Отак усі московські оскарження відвернулися від Ісидора на патр. Григорія, бо якраз його осудження неканонічного положення Йони найбільше заважило на переході литовської частини кievської митрополії до митр. Григорія. А цьому не могла Москва протиставити нічого такого, що виглядало б на санацію з патріярхату самозванного

⁹⁵ АИ, I, 275, 506-7 і РИБ, 95, 691-2.

⁹⁶ Гл. *Воскресенський Літопис*, II (ПСРЛ, VIII, 1859, 149): «Прииде бо изъ Риму Григорей митрополитъ и сѣде на Кіевѣ, и пріять его король и съ нимъ 8 епископовъ литовскихъ».

⁹⁷ Бучинський: ЗНТШ, 88, 11; Ammann, 159; Halecki, 93.

вибору Йони з 1448 р., бо в противному разі він був би на неї покликаний на оборону свого стану посідання на Литві. Натомість Йона став пригадувати єпископам на початку свого спору з Григорієм проблематичну обітницю, яку ніби царгородський патр. Йосиф II мав йому дати в далекому 1436 р., в часі його подорожі до К-поля в посольстві кн. Василя Василевича по інвеституру на київську митрополію, що її дістане... у випадку смерті Ісидора, бо Йона прибув уже по його номінації на київського митрополита. І тому його митрополиче поставлення в 1448 р. за його словами було «по прежнему благословенію царя же и святѣйшаго патріарха и всего ихъ вселенскаго святаго збора греческаго великаго православія».⁹⁸ А тимчасом з Литви прийшли вісті, що там кружляють грамоти від патр. Мамми, розіслані митр. Григорієм, в яких Йона фігурує як «отступник» і вже деякі єпископи «пріобщаются ему и служатъ съ нимъ».⁹⁹ Видно, що там не йняли віри перехвалкам Йони про той вибір на митрополита «по прежнему благословенію патріарха», бо як каже Бучинський: «в правних актах Йона за весь час свого митрополитовання в руських землях вел. князівства литовського ніколи не вживав легенди про санкцію патріяршу яко правної підстави своєї митрополичої юрисдикції».¹⁰⁰

І хоч як пильнував він обсаджувати тамошні столиці своїми людьми, всеж тут то там виходить на яв напруження, яке між ним і тією єрархією стало нуртувало. Зокрема помітне воно в Полоцьку, де владика Симеон в 1456 р. перестав узнавати Йону і за думкою декого з істориків присвоїв собі навіть митрополичу владу, вважаючись рівним московському митрополитові.¹⁰¹ Тому й каже Бучинський про митр. Григорія, що «єрархам, хоч і ставленим від Йони, всетаки з єрархічної точки був ближчий чоловік, що мав дійсну санкцію від патріярха; що з культурного боку зв'язь з Візантією, хоч підяремною під Турком, хоч еміграційною в Італії, була ближчою, чим з Московщиною, і була

⁹⁸ РИБ, 87, 648 (гл. 66, 560-2 — лист Йони до київського кн. Олелька сперед 31. І. 1451).

⁹⁹ РИБ, 87, 648.

¹⁰⁰ ЗНТШ, 86, 28. То проти Макарія, VI, 20-1, що приймав патріяршу грамоту з дозволом для Москви вибирати собі митрополита. Голубинскій II/1, 512-3, називає все те вловні неясним, а Грушевський, V, 406, влучно каже, що санкції на те з Царгороду не здобуто, тільки підроблено... Гл. ще В. Гришко, *Історично-правне підґрунтя теорії III Риму*, Мюнхен 1953, 20-1.

¹⁰¹ Знана це лише з листу Йони до Симеона, якому закидає, що він відважується проти всякого порядку титулувати його братом. Гл. АИ, I, 268, 500 і РИБ, 78, 611-2, де цей лист датований 7. XII. ок. 1456. Амманн, 157 і 184, ставить його на 1457 р. і називає Симеона прямо литовським митрополитом, однак не ставить його в їхньому списку на ст. 687. Можливо спір цей повстав на тлі архиєпископського титулу полоцьких владик, що його уживав уже Теодосій († 1416) «архиепископ литовский» а то й «київський» на початку 15-го ст. (Ходиніцкі, 36, завв.).

більш симпатичною — се легко зрозуміти». ¹⁰² Ще краще це формулює О. Галецький: «Григорій був посвячений за грецьким обрядом через грецького патріарха з Константинополя, що жив на вигнанні в Римі, але тим самим був незалежний від турецького завойовника, який поставив царгородську Церкву в таке упокорююче положення. То правда, що для русинів було тяжко розізнатися, котрий з обох грецьких патріархів був правний наслідник попередніх голов грецької Церкви, до якої були традиційно прив'язані. Проте на всякий випадок ця традиція не була ніяк зламана через признання Григорія, учня і наслідника безсумніву правного митрополита Ісидора, що був готовий резидувати між ними. Протівно, Йона хотів рядити ними з Москви, де при кінці рішального 1459 р. другий синод, подібний до першого з 1448 р., довершив розрив з Царгородом під митрополитом, який ніколи не був посвячений (?! — радше: поблагословений) патріархом і був вповні залежний від вел. князя». ¹⁰³ І справді Галецький дуже влучно підхопив тут поставу єпископату до обох митрополитів, що напевно схилялася в бік Григорія, який був своїм, а не до Йони, щоостався чужим — московським. Бо слушно каже Голубінський, що не так король Казимир (з політичних рацій), як радше владики хотіли бути під власним митрополитом. ¹⁰⁴ А як йде про московський синод з 1459 р., то він тільки прискіпив зворот українсько-білоруських єрархів до Григорія, бо хіба їх лише міг відштовхнути від Москви її остаточний розрив з Царгородом і вслід за тим другий зряду лист Йони і його синоду до литовських єпископів з осудженням константинопольської Церкви, що вона «поколебася, от нашего благочестія отступила». ¹⁰⁵ Лишалася на погляд Б. Бучинського одна-однісінька спонука не зривати з Москвою: то охота «супроти переваги католицького (тобто: латинського — М. В.) елементу у вел. князівстві мати якусь точку, щоб на ній опертись». ¹⁰⁶ А втім цей страх перед осамітненням у змаганнях з латинством міг уступити в ерархії внаслідок на папський Рим, що зі своєї ініціативи дав цій Церкві власного первоєрарха і наложив

¹⁰² ЗНТШ, 88, 10. Проти зв'язків нашого єпископату з Візантією, підяремною під Турком, було б твердження Бучинського на дальшій ст. 16-ій, що «від половини XV в. письменство українських і білоруських земель не збагачується більше продуктами царгородської книжності; найбільше характеристичним з усього це недостатка в нашій перекладній письменності багатой полеміки за і проти флорентійської унії, котра появлялась від 1440 р. на грецькій мові». А втім Ziegler, 1939, це вважає знаком, що на Русі не було спротиву проти унії.

¹⁰³ Ст. 92-3. — Зза браку патріяршої санкції теж на Московщині не признавав Йони Пафнутій Воровський, духовний отець Йосифа Волоколамського; Макарій. VI, 117; Голубинський, II/1, 490-1; гл. 500.

¹⁰⁴ Ст. 505; Ziegler, 124-5.

¹⁰⁵ РИВ, 81, 623; 84, 635.

¹⁰⁶ ЗНТШ, 88, 10.

його польсько-литовській владі, подбав про його висвячення у грецькому обряді та відновив завмерлу галицьку єпархію в особі новопризначеного єп. Макарія Сербина і гідно став боронити його стану посідання перед латинською єпархією в Галичині.¹⁰⁷

Отак наші єпископи не піддалися поновленню зазивам Йони, щоб переходити до Москви, з виїмком одного Євтимія з пограничної брянсько-чернігівської єпархії, що згодом став суздальським владикою,¹⁰⁸ а один по одному найдалі до кінця 1461 р. перейшли до Григорія і тим самим включилися в обнову флорентійської унії у зрсорганізованій київсько-галицькій митрополії.¹⁰⁹ Головно визначна тут роля пограничного смоленського єп. Мисаїла, що хоч висвячений Йоною і від нього отримав теж окремий зазив до опору митрополитові «оть Рима и оть Латынь» та до евентуального переходу до Москви,¹¹⁰ підчинився Григорієві й по його смерті намічений на його наслідника, продовжав традицію флорентійської унії в київській митрополії.¹¹¹ Безсумніву, найбільша в тому заслуга належить невсипущій активності самого Григорія, бо він не занедабував у тому напрямі своїми грамотами

¹⁰⁷ Гл. Буллі Каліста III для номіната на галицьку катедру Макарія Сербина з 16. I. 1458 і його поручення Казимирові (*Documenta*, I, N. 78-9, 138-40). На їх підставі Стасів, 43-4, зве його навіть митрополитом, хоч не задовго опісля той сам Каліст III в буллі для митр. Григорія з 21. VII, яку переповідає його наступник Пій II у новій буллі 3. IX, містить Галич на останнім місці між єпархіями київської митрополії. Стасів теж твердить, що Макарій не доїхав до Галича й остався за Карпатами. Але проти того промовляло б письмо Пія II до латинських владик у Львові та Перемишлі з II. IX, з зазивом помогти відзискати Макарієві загарбані владичі добра, (Halecki, 89: гл. наша завв.). Ходинічкі, 61, говорить про підлеглість галицької єпархії митр. Кипріянові (треба: Григорієві).

¹⁰⁸ Гл. лист Йони (до Євтимія — в тексті «імрск») сперед 1461 р., щоб приїздив до Москви; РИБ, VI, 89, 671-4.

¹⁰⁹ Вправді Вучинський (ЗНТШ, 88, 12) говорить: «В очах суспільности і єпархії вел. князівства ціла борба між Григорієм і Йоною була тільки борбою між двома юрисдикціями: патріяршою і самозванчою... В цілій колескції буль і бресе папських нема мови про унію, а є радше мова про обидві юрисдикції». Але згодом стверджує, що сам «Іона говорить про унію як консеквенцію признання Григорія. Тих, що признали Григорія, зустріне відлучення. Бо що доброго може бути там, де папське ім'я поминається по церквах?» (ст. 17). Він завважає, що вже в дальших листах до смоленського єп. Мисаїла і до чернігівського Євтимія Іона тісі kwestії не торкається. А в тім і в одному і другому Іона з досадою каже, що «оть Рима оть латыны митрополить кь намъ не прихаживаль» (РИБ, 88, 663 і 669). Зрештою, сам Вучинський кількома наворотами стверджує, що бодай в холмській (і перемиській) дієцезії флорентійська унія продовжувалася (гл. *Студій, I: Ісидорова унія*, ЗНТШ, 85, 1908, 41 і 86, 27 і ін.). Адже неможливо уявити собі, щоб під одним митрополитом-уніятим були і унійні і неунійні єпископи... Гл. Halecki, 95-6.

¹¹⁰ РИБ, 88/1, 662.

¹¹¹ Вучинський, *Студій III, Мисаїлів лист* (ЗНТШ, 90, 1909, 1-24); Halecki, 99 ss; Аттманн, *Zur Geschichte*, ОСП, 1942, 299-300 і ін.

впливати навіть на сусідні з Литвою єпархії Новгороду й Твері, що тепер сталися тереном змагань між Києвом і Москвою.¹¹² Тому однак, що всі вони запропастилися у злуці з зажерливою Московською нагінкою проти митрополита Григорія, що не уставала навіть по його смерті, звернемо ближчу увагу на його ставлену грамоту, щоб збагнути бодай вдечому напрямні його змагань з московською єрархією.

В першій мірі відразу звертає на себе увагу титул, якого Григорій вживає в оцій грамоті: «Милостію Божією митрополитъ освятѣйшее»¹¹³ митрополіи кїевської и всея Руси». Називаючи так свою митрополію, Григорій протиставлявся заходам Йони і Московської єрархії піднести свою московську катедру в очах владик понад кївську св. Софію. Датуються вони від самого митрополичого поставлення Йони 1448 р. і червоною ниткою проходять крізь усі його церковні та політичні починання. Якжеж іде безпосередньо про єрархів, то воно позначилось зокрема на єпископській присязі, яку вони при своєму поставленні мусіли складати перед Йоною, тобто що узнаватимуть його одиного за свого митрополита. Вистачить для того навести два замітніші тексти такої присязи на руки Йони, що показують недвозначно його централістичне спрямування укр.-білоруської єрархії до Москви. І так, володимирському єп. Даниїлові він каже присягати: «не хотѣти ми прїимати иного митрополита, развѣ тебе своего господина митрополита кїевского и всея Руси Ионы или кого поставятъ отъ истиннаго православїя».¹¹⁴ А знову в другому тексті єпископської присязи з 1456 р., яку попри московських складали хіба й наші владики перед Йоною, в тій місці стоїть: «не хотѣти ми прїимати иного митрополита и развѣ кого поставятъ изъ Царяграда . . . имъ же есми поставленъ въ церкви Владычицы нашіе Богородицы и Приснодѣвныя Марїа и у гроба святого Петра чюдотворца и по повелѣнію Государя . . . ».¹¹⁵ Відразу спостерігаємо, що клявзуля про митрополита «изъ Царяграда», яка стоїть в найстарших московських текстах з часу митр. Фотія 1423 і 1424 р.,¹¹⁶ тут зумовлена додатком: имъже . . . ; бо її вже й так у ви-

¹¹² Бучинський, ЗНТШ, 90, 17, 18; Налескі, 94-7 (з новою літературою).

¹¹³ Неселовскій, дод., ст. XLVII, в житомирському «Освященнику» мильно читас: «отъ (!) святѣйшей», бо це то саме, що «святѣйшей», як у Стихирарі Спб. Публ. В-ки XII в., к. 19, стоїть «да освятитъся имя твоє» (гл. Срезневскій, *Мат.*, II, 715). Розрїшальний лист кїївських митрополитів, датований 1492-им р. в тїм самім Тр-у Ілл. 15, к. 472, пише: «подъ святѣйшею митрополіею» (кїївською), а в наведенім у нашій статті тексті поминання східних патріархів стоїть «опослѣ» (к. 166) зам. «послѣ» (гл. Срезневскій, II, 688).

¹¹⁴ Мак., VI, 375 і РИБ, VI, 72/1, 587-8.

¹¹⁵ *Акты Археогр. Экспедиции*, I, 471 і РИБ, 454, завв. 11.

¹¹⁶ РИБ, 454, згл. ААЗ, I, 463. Ширше про це в нашій статті «До історії м. присязи в укр. і моск. церкві XV-XVI в.».

щенаведеній Даниловій присязі Йона заступив формулою: «кого поставятъ отъ истиннаго (тобто: московського — гл. далі) православія», а також у владичій присязі з часів митр. Симеона (1495—1511), зраджованій ще Йоною, московські єрархи таксамо присягають: «не хотѣти ми пріймати иного митрополита развѣ кого поставятъ отъ нашего великаго истиннаго православія».¹¹⁷ А тим виразніше тут виступає саме той додаток зі згадкою успенського собору в Москві та його основника митр. Петра († 1326), що з Іваном Калитою зробив її центром «собиранія русских земель». Від тепер уже в переписці Йони з єпископами аж рясніє від згадки того московського чудотворця, а за ним і його владики в першому зверненні до укр.-білоруської єрархії аж шість разів поминають «Великаго Петра Митрополита»: рукоположення при його гробі та присягу «отъ святыхъ церкви зборныхъ московскихъ... быти неотступнымъ и отъ нашего господина и отца Ионы».¹¹⁸ Немов на те й митр. Григорій у своїй ставленій грамоті відкликується до «святыхъ руки положенія патріарха вселенскаго чудотворца Григорія» і так ставить київську Церкву в сайві посмертної прослави свого святителя.

Далі, ми бачили, як Йона нахвалювався своїм митрополичим поставленням «отъ всѣхъ архиепископовъ и епископовъ здѣшнего самодержѣства господина и сына моего великаго князя».¹¹⁹ Натомість Григорій свою грамоту виставляє «по благодати даннѣй... отъ святыхъ руки положенія вселенскаго патріарха... Григорія и (його) вселенскаго събора», що були символом його злуки з Апостольською Столицею Риму. Вкінці, з Москви раз-у-раз йшли до укр.-білоруських єрархів зазиви, щоб вони «помнили свое исповѣданіе и обѣщаніе... предъ Богомъ и святыми его ангелы... отъ... Ионы, митрополита кієвскаго и всея Руси, не отступати, а иного... митрополита отъ латынѣ не пріймати».¹²⁰ Натомість митр. Григорій у своїй грамоті вставляє при кінці окреме напіннення для новопоставленого єпископа: «И також поминати ему о всѣмъ свое исповѣданіе якоже ся исповѣдалъ предъ Богомъ и предъ избранными его ангелы и прѣд нашимъ смиреніемъ. А такоже ничого церковнаго дѣла не вчинити ни въ моей митрополии, ани въ иныхъ епископіяхъ кромѣ данное емоу... отъ Бога и отъ нашего смиренія на утверженіе сего боголюбиваго єпископа». На тому й вичерпується коротенька наша аналіза ставленої грамоти митр. Григорія Болгарина, що помагає відкрити рубчик його наполегливого змагання за київську митрополію з зажерливою Москвою, яка подбала предста-

¹¹⁷ РИБ, 454, завв. 10 і Неселовскій, дод. 22-ий, ст. XX.

¹¹⁸ АИ, I, 61, 109 і РИБ, 83, 630. Про це ширше Малинин, 486-90.

¹¹⁹ АИ, I, 63, 113 і РИБ, 81, 623.

¹²⁰ АИ, 272, 503 і РИБ, 84, 634. Гл. Бучинський, ЗНТШ, 88, 11.

вити наслідника Ісидора й ставленика патр. Мамми та їх самих у викривленому зеркалі.

Якже ж додати до того передсмертний акт патр. Григорія з 27. I. 1459 про поширення влади новоіменованого київського митрополита на московські єпархії, то зрозуміємо, що укритою пружиною того антагонізму проти Григорія зо сторони розбудженого московського церковного націоналізму¹²¹ був страх перед супрематією Києва над східнослов'янським церковним обширом. Ось чому Йона в тому самому місці, де давна київська єпископська присяга прирікає послух київському митрополитові,¹²² мав вставити в московську присягу осудження митр. Григорія: «Отрицаюжеса и проклинаю — мали заявляти від тоді московські єпископи — Григорієва Цамблакова церковного роздранія, якоже и есть проклято, такожде отрицаюся Исидорова къ нему приобщенія и ученика его Григорія, церковного раздирателя, и ихъ похваленія и съединенія къ латинству...».¹²³ Отак сам творець московської церковної автокефалії, від якої був уже тільки крок до Москви — Третього Риму,¹²⁴ перший виклинає спроби церковної самобутности українсько-білоруської Церкви, почавши від незалежнення київської митрополії від Москви за Гр. Цамблака в 1415 р., як обяви «церковного роздранія», заслонюючись параваном Ісидорового і Григорієвого «съединенія къ латинству». Бо через оцього «роздирателя» Григорія Москва тратила титул до Києва¹²⁵ саме тоді, як Йона проклямував її князя Василя Василевича «новим Володимиром»,¹²⁶ що сам собі привласнив ставлення київських митрополитів нібито по старій традиції, від самого — як писав до Казимира — «нашего прародителя вел. кн. Володимера» (гл. вище). І без огляду на те, що митр. Григорій згодом (1469 р.) дістав санкцію з Царгороду від патр. Діонисія (1466—71), що слідом патр. Мамми признав київському митрополитові Москву,¹²⁷ Ва-

¹²¹ П. Соколов, *Русский архіерей из Византии*, Київ 1913, 577, каже, що в пол. 15 ст. вже можна говорити про московський націоналізм.

¹²² Неселовскій, дод. 21-ий, ст. XII.

¹²³ РИБ, 451-2, завв. 3, і Неселовскій, дод. ст. XVII. Новопоставлений тверський сп. Геннадій присягає Йоні у своїй грамоті 22. 3. 1461: «а къ митрополиту Григорью или кто будетъ иныи митрополитъ поставленъ отъ латынь, не приступати ми къ нему, ни приобщенія ни соединенія съ нимъ не имѣти никакого» (РИБ, 92, 684, гл. ч. 94, 689).

¹²⁴ Малинин, 490-1.

¹²⁵ За Макарієм, VI, 46, наступник Йони Теодосій перестав писатися київським митрополитом, але Аппан, *Untersuchungen zur Gesch. der kirchl. Kultur*... 263 завважує цей пропуск уже в першому посланні моск. єпископів (РИБ, 83, 627-30), хоч ще нема його в другому з 13. XII. 1459 (РИБ, 84, 633). Та це не рішальне, бо ще в листі з 1461 р. до Пскова Йона вживає повного титулу (РИБ, 90, 673). Гл. ще Б. Гришко, *З історії титулатури київських митрополитів*: «Віра і Знання», І, Нью-Йорк 1954, 76-7.

¹²⁶ Гл. РИБ, 87, 647 і ін.

¹²⁷ Ось як пише про те Лев Кревза, що мав перед очима патріяршу грамоту в справі Григорія: „Mamy... Dionizego list, pisany do wielkiego Nowogrodu y do wszyst-

силевий наступник Іван III знову його відкинув, мовляв: «святыми отци заклато и утвержено, что съ латыною не совокуплятися» і, ще більше, бундючно заявив, що нарівні з окаяним Григорієм «имѣемъ отъ себя самого того патреарха чюжя и отречена»... Це ще не значить, що митрополит Григорій тим самим був «возз'єднаний з православям», як то за Макарієм твердять наші православні історики,¹²⁸ але як не можна краще стверджує, що Москва в рівній мірі виступала проти Києва, чи його митрополит приходив з поставлення з Риму чи з Царгороду.¹²⁹ Бо слушно каже проф. Амманн: «Man darf das Tun der Manner des XV Jahrhunderts nicht mit den Maßstäben des XIX Jahrhunderts messen, wie dies Makarij tut».¹³⁰ Насвітлює це в деякій мірі опублікована ось ставлена грамота митр. Григорія Болгарина для єпископів київської митрополії «по благодати данній от святія руки положенія патріярха вселеньскаго чудотворця Григорія» на сторінках повасиліянського Требника Ватиканської Б-ки.

Отак з попереднім поминанням східних патріархів 1450-их рр. він роз'яснює одним-другим промінчиком притемнену сторінку Флорентійської традиції на українсько-білоруських землях XV—XVI ст.

kiego państwa Moskiewskiego za Hrehorym następnikiem Isydorowym... Pisze ten patriarcha, że ten Hrehory jest prawdziwym metropolitą wszystkiej Rusi, a tego którego Moskwa sobie ustanowiła Jona... stolica carogrodzka za metropolitę nie miała i niema" (*Obrona jedności cerkiewnej*: «Пам'ятники полем. литературы з Зап. Руси», I РИБ, ІЗ, Спб. 1878, 270, гл. ще 235). До того Кревза додає: «Ten list jest wpisany na koncu prawil naszych». Грамоту що замовчує Іван Василевич у листі до новгородського архієп. Йони, хоч він є реплікою на неї, а розповідає тільки про відмову попереднього патр. Симеона I дати санкцію Григорієві (РИБ, 100, 710-11). Макарій, IX (1879), 37-9, приймаючи Діонисієву грамоту, стверджує, що з контексту Іванового листа видно, що в ньому таки була мова про неї, тільки це місце в сьогодиншньому його тексті випущене. Гл. Грушевський, V, 408 (гл. ще 530); Бучинський, ЗНТШ, 88, 19, завв. 2; ЗУНТ, IV, 110-2; Голубинський, II/1, 534; Ziegler, 137 ss.; Ammann, *Abriss*, 160-3, 185-6, *Zur Geschichte*, OCP, 1942, 299; Halecki, 97-8.

¹²⁸ Макарій, IX, 39-40; Гришко: *З історії титулатури*: «Віра і Знання», I, 76; І. Власовський, *Нарис історії укр. правосл. Церкви*, I, НЙ. 1955, 118. Більш оглядно висловлюється Грушевський, V, 408-9, а Бучинський відкидає погляд Макарія (ЗНТШ, 90, 9-10 завв.) та вважає оправданою думку, що Кревза був би промовчав у своєму полемічному творі грамоту патр. Діонисія, «коли би в ній були виразні слова на тему відречення від унії з боку митр. Григорія» (ЗНТШ, 88, 19, завв. 2). Подібно й Ziegler, 139-40.

¹²⁹ Ще в 1471 р. митр. Григорія відсуджував від православ'я московський митр. Филип у листі до Новгороду з 22. III. за те, що «богоотступний» Ісидор і він «къ латиномъ приложися» (АИ, I, 281, 517 і РИБ, 102, 729). А дещо передтим кн. Іван Василевич в листі до новгородського архієп. Йони (гл. наша завв. 127) пригадує йому обіт, даний митр. Йоні та поновлений його наступникам Теодосієві й Филипові: «къ тому Григорью не приступати» (ААЗ, I, 80, 59 і РИБ, 100, 709-10). І кожний новопоставлений єпископ у Москві у своїй присязі був ще цілі століття по смерті Григорія обов'язаний відрікатися «Григорієва Цамблакова церковного раздрання» та «Ісидорова къ нему приобщения и ученика его Григорія церковного раздирателя» (гл. московська єп. присяга з рр. 1645-52 в АИ, IV, 8-9).

¹³⁰ *Zur Geschichte*, OCP, 1942, 299.

о. М. Ваврик, ЧСВВ

ДО ІСТОРІЇ ЄПІСКОПСЬКОЇ ПРИСЯГИ В XV—XVI ВВ.

Коли з нагоди 500-літньої річниці смерті «руського кардинала» і київського митрополита Ісидора розглядаємо його віддалену добу, то споміж круговороту небуденних подій, серед яких пройшло його життя, українських істориків найбільше займають два крайні моменти — перший на початку його діяльності на наших землях, у зв'язку з проголошенням флорентійської унії в київській митрополії, в 1439—40-му р., другий, при кінці його життя, у злуці з відновою тією унією та з поділом згаданої митрополії на українсько-білоруську і московську частину в 1458—9 рр. І як перший момент стрічає серед них різне наставлення, відповідно до їхнього католицького чи православного становища, то відділення Києва від Москви знаходить в одних і других позитивну оцінку. Зокрема — повторяємо за Олександром Лотоцьким¹ — з фактичним, а врешті й формальним поділом Церков, української то московської, формація церковного обряду в тій і другій пішла своїми шляхами. Бо обидві Церкви — каже він — природно допустилися властивих змін і витворили навіть різні церковні чини поставлення на церковні та єрархічні степені. То й природно таку функцію приписує Лотоцький теж єпископським присягам при посвяченнях нових владик, бо святительські присяги, за його словами, одбивали в собі духа часу.² Як же ж додати, що й під літургічним оглядом вони постійно належали до найважливіших складових обрядів єпископської консекрації, то варта посвятити кілька сторінок їхній історії на нашому терені, з окремою увагою для XV—XVI століття, коли київська та московська митрополія стали йти розщипленими історичними шляхами.

¹ Укр. джерела церковного права, Варшава 1931, 58.

² Ст. 67.

I.

Установлена давними соборами, зокрема 2-им правилом 2-го Нікейського Собора 787 р.³ єпископська присяга мала впродовж віків чимало відмін, з яких одна подається в візантійській канонічній літературі як загально прийнятий формуляр з ім'ям царгородського патр. Миколая, відай Музалона (1147—51).⁴ На її початку новоіменований єпископ заявляє, що списує свою присягу власною рукою (§ 1), наводить нікейсько-царгородський символ віри (§ 2) та приймає вселенські собори й церковні канони (§ 3), а до того в дальших двох уступах присягає зберігати церковну єдність та підчинення (§ 4) і дбати за поручене собі стадо (§ 5). До цього основного тексту так як його маємо в наведеному формулярі, була ще додана заява, вимагана вже уставодавством цісаря Юстиніяна,⁵ що новоіменований єрарх не дав нічого ні не обіцяв кому щобудь дати за свою номінацію (§ 6), бо Симеон Солунський наводить її як одну з точок єпископської присяги свого часу і то навіть перед вищезгаданим 5-им уступом про опіку над духовним стадом.⁶ Та вже в тому часі ввійшла була в ужиток ширша редакція тієї присяги, що до основного тамтого тексту (§§ 1-5) додала викляття єретиків 12—14 вв. аж до противника Григорія Палами — Варлаама Калабрійського⁷ та в присязі проти симонії (§ 6) виразно згадує відому новелу цісаря Андроника II з 1295 р.⁸ Такий поширений

³ Пубаліон, ed. 4 (1886), 264; J. B. Pitra, *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, I, Roma 1864, 105; P. Joannou, *Les canons des Conciles oecumeniques*, Grottaferrata 1962, 248-50; N. Milasch, *Das Kirchenrecht der morgenlandischen Kirche*, Mostar 1906, 363. Гл. ще 12 кан. Лаодикійського і 18-тий Картагінського Собору (Пидаліон, 346, 385) та завв. 5.

⁴ J. Leunclavius, *Jus graecoromanum*, I, Francofurti 1596, lib. VI, 440 (MPG, 119, 1157-59); J. Habertus, *Archieratikon seu Liber Pontificalis Ecclesiae graecae*, Paris 1643, 495-6; Rhalli G.-Potli M. *Syntagma*, V, 566; M. Gedcon, *Pliris asfalia tou symbolou*: „Pratika tis Akademias Afinou”, VI (1931), 144-7; 336-41.

⁵ *Corpus juris civilis*, III: *Novellae*, ed. R. Schoell-C. Kroll, Berolini 1959, — Novella CXXVII, cap. 2: „Exigatur autem prius ab eo, qui creandus est per eum qui creat, libellus cum propria eius subscriptione, qui rationem rectae eius fidei comprehendat; ... jusiurandum autem ipse quoque qui creatur per s. scripturas praestet, neque per se neque per aliam personam se quicquam dedisse aut promississe posthac daturum esse aut ipsi qui creat, aut iis qui decreta pro eo fecerunt, aut alii omnium ulli pro ordinatione in ipsum conferenda facienda” (p. 697).

⁶ MPG, 155, 408-9: „ke oti dedoke ti pros to elthin is tin episkopin”.

⁷ В паламїтському дусі мав зредагувати її відомий Філотей Коккінос ще до свого вибору на патріярха (перед 1351 р.). Гл. M. Jugie, *Philoteus*: „Dict. Theol. Cath.”, XII, 2 (1935), 1504-5 (cf. XI, 2 [1931], 1792); H. G. Beck, *Kirche u. Theologische Literatur im byzant. Reich*, Munchen 1959, 724.

⁸ C. E. Zacharias a Lingenthal, *Jus graecoromanum*, III, Leipzig 1857, 615-6 (MPG, 119, 864); I. P. Zepos, *Nearai k. chrysoboulla*, III, Ath. 1931, 522. Cf. Habertus, 495, ss. Ширше про цю квестію П. Соколов, *Русский архієрей из Византии*, Київ 1913, 204-15, на підставі трактату «Власфимонъ», з 14-го ст., у Требнику Соловецького м-ря Казанської Дух. Академії 725-1085 з 1504 р. (гл. «Прав. Соб.», 1887, апр., 101 нн, іюль, 130 нн.) та М. Гедеон як вище.

формуляр вживали при своїм вступі на царгородський престіл патр. Антін IV 1389 р. і Каліст II в 1397 р.⁹ та сучасні їм олександрійські і єрусалимські патріярхи, як видно з тексту «Визнання архиєреїв» у Требнику олександрійської патр. бібліотеки (371-48-208) з 1407 р. і синайського монастиря (1006) XV ст., виданого у відомій колекції А. Дмитрієвського.¹⁰

Обі ці редакції маємо теж у церковнословянських перекладах: коротку в середнеболгарським тексті, виданим заходом П. Сирку з молдаво-волоського Служебника 1532 р.,¹¹ і в московських памятниках 15—16 вв., опублікованих в найбільшій мірі в канонічній колекції А. Павлова,¹² та широку, знану виключно на українсько-білоруському терені в архиєрейських требниках київської митрополії 15—16-го ст. Притому московська і київська присяга мають деякі вставки в порівнанні з грецьким і болгарським формулярем, але і в них є замітні різниці, що — за висловом О. Лотоцького — якраз відбивають умови своїх часів, інакші в Києві та інші в Москві. Таким чином московський формуляр єпископської присяги 15—16 ст. різниться від київського не лише в тому, що походить з іншої грецької основи, але і в спільних — на перший погляд — з київським текстом вставках виказує замітну різницю, що заслуговує на основну аналізу.

⁹ F. Mikiosich — I. Müller, *Acta patriarchatus C-politani*, II, Vindob. 1862, 112-4, 293-5; Порфирий Успенский, *История Афона*, III, 1892, 792, 797.

¹⁰ *Описание литург. рукописей хранящихся в б-ках правосл. востока*, II: *Євхологія*, Київ 1901, 378, 621-3. Попри це знані ще єпископські присяжні грамоти з 14-го в. з визнанням Пресв. Тройці, іконопочитання чи проти Варлаама Калабрійського й Акиндина, тощо, у вищепавдених *Актах царгородського патріархату* Мікросіча-Міллера I (1886), 20, 294; II, 248 й ін. і новіші з обширним осудом симонії, як видана М. Гедеоном в «Склизіастікі Алітія», 37 (1917), 52-5 і 146. Гл. теж П. Тремпелас, *Мікрон Євхологіон*, I, Атени 1950, 206.

¹¹ П. Сырку, *К истории исправления книг в Болгарии в XIV в.*, II: *Литург. труды патр. Евфимия Терновского*, Спб 1890 (і в «Записках Ист.-Филол. Фак. Спб. Ун-та» XXV (1 1894) 117-8, з Солов. Служебника 709-1015, к. 99 об- 101. Гл. *Описание рукописей Солов. м-ря находящихся в б-кѣ Каз. Д. Ак.*, III, 35-44 і зокрема ст. 41-2, з описом двох його чинів єпископської хиротонії (однак без згадки самої грамоти). Гл. теж «Прав. Соб.» 1886. тунь — приложеніє. Подрібний його опис дав ще скорше арх. Борис (Плотников), *Среднеболгарский Служебник 1532 р.*: «Филол. Записки», 1880, вып. III, 22-55 і V, 55-53 (і окремо: «Вороніж», 1880, 1-10). Сырку, ст. XXVI нн. зве його сучаським, хоч він писаний на Атосі, бо на к. 58 об. є дописка, що цей Служебник списаний повелінням сучаського і молдаво-волоського митр. Асафата в 7040 р. Він видав з нього оба чини єп. хиротонії (к. 58 об-61 об і 95 об-104 об) з точним збереженням середнеболгарського правопису (ст. 114-120).

¹² А. Павлов-В. Бенешевич, *Памятники древняго русск. канон. права*, Ч. I (Русская Ист. Б-ка, VI, Спб 1908²) 451-5, у чині єп. хиротонії (ч. 52) на основі тексту з 1423 р. у Збірнику Моск. Дух. Ак. 187/578, XV в. «Мѣрило праведное» з варіантами інших рукописів XV-XVI в. Його видання повторив Бенешевич, *Сборник памятников по истории церк. права*, II (Спб. 1914), 33-8, лише з важнішими варіантами.

Принагідно зазначив оту різницю між обома формулярами ще сто літ тому К. Невоструев-А. Горський при описі єпископського посвячення в Архирейському Чиновнику Московської Синодальної Б-ки 331/558 (к. 166 нн.) українсько-білоруського походження з кінця 15-го в., завважуючи, що його єпископська присяга, у відміну від московської, містить згаданий вище осуд еретиків 12—14 вв. (з широкої грецької редакції) і не має московської заборони шлюбів з латинниками.¹³ Цей наш формуляр мав згодом на приміті теж Павлов та, хоч обіцяв його використати між варіантами до свого тексту московської владичої присяги 15—16 вв., навів з нього лиш одну незначну лекцію.¹⁴ Аж з початком цього століття (в 1900—1 р.) діждалася ця давня єпископська присяга повного видання з Архиратикона луцького єп. Кирила Терлецького (1585—1607) в праці А. Петрушевича, що обмежився до найпотрібніших пояснень, головнo при іменах виклианих там візантійських еретиків 12—14 вв.¹⁵ Майже тотожний текст видав п'ять літ пізніше А. Неселовський з архирейського «Освященника» XVI ст. (к. 72 об — 75 об) Волинської Дух. Семінарії (Ч. 62) в Житомирі між іншими текстами, винятими з цього цінного пам'ятника святительських служб київської митрополії 15—16 вв., в додатку до своєї знаменитої історичної розвідки про церковні рукоположення в московській та українській Церкві. Незнаючи нічого про вищезгадану працю Петрушевича, дарма що про неї була ширша рецензія А. Титова в «Трудах Київської Дух. Академії» ще 1902 р., Неселовський обмежується до порівняння свого тексту з грецьким оригіналом у віровизнанні патр. Антона IV і Каліста II, що їх Петрушевич й не згадує, і тим самим відзначає вставки, зроблені в єпископській присязі вже на нашому терені.¹⁶ Вслід за тим він дає добре зіставлену таблицю розвою мос-

¹³ А. Горський-К. Невоструев, *Описание слав. рукописей* МСБ, Отдѣл II: Писания св. Отцев, 3: *Разныя богослов. сочиненія* (Прибавление), М. 1862, 768. Про цей Чиновник буде докладніша мова далі.

¹⁴ Павлов, (РИБ, VI, 437) ставить цей чин єп. вибору й посвячення під сіглю «С» на самому кінці рукописів, використаних до видання, про яке мова в нашій завв. 12-тій. Але наводить з нього лиш один — і то сумнівний — варіант у владичій присязі (ст. 454, зав. 9), а щодо інших відсилає до Нев.-Горського (ст. 455 зав. 2).

¹⁵ А. С. Петрушевич, *Архиратикон кievской митрополит с пол. XIV ст. по списку конца XVI ст.*: «Богосл. Вістник», I, (1900), 81-8, 157-65, II (1901), 93-101 (і окремо: Львів 1901). Владича присяга, видана в «Богосл. Вістнику», 1901, 95-9, і в відбитці, ст. 17-21, лиш мимоходом згадана в огляді Петрушевичевого видання А. Титова в «Трудах Київ. Д. Ак.» 1902, II, май, 134 (завв.). Гл. наша зав. 44.

¹⁶ А. Неселовскій, *Чины хиротесей и хиротоний*, Кам'янець Под. 1906, додаток ч. 21, ст. XII-XXVI. Опис цього святительського требника подав перший А. Хойнацкій, *Западнорусская церк. унія в ея богослуженіи и обрядах*, Київ 1871, 133 (зав.) і Неселовскій, вступ, ст. XIV (зав. 23). Неселовскій чомусь не згадує короткої редакції владичої присяги ні в грецькому оригіналі ні в церковнослов. перекладі. Може й тому широка грецька редакція для нього видається «простійшая» (дод. ст. XI).

ковської владичої присяги впродовж 15—17 вв.,¹⁷ але вже без порівняння з київською редакцією, що унагляднило б розбіжності, які заходять головню у вставках, зроблених тут і там у відміні від грецького і середнеболгарського первісного тексту. Лишається отже нам зробити це зіставлення усіх трьох текстів: південнославянського з 1532 р., найстаршого московського з 1423 р. і київського з Ватиканського Трєбника Illirico 15 (к. 205 об — 7 об) з половини 16-го ст., що лише в деяких словах тут різняться від обох згаданих видань.¹⁸

Південнослав. редакція	Московська редакція	Київська редакція
<p>§ 1. Се азъ хоудѣи инокъ имр. сщєннѣи ієрєги, положєннѣи въ число бмъ спсаемаго града имр. в лѣт(о). сже течєт. и индикта и мсца и на памѣт стго имр(р). Се пишу своєю рукою и разумом своим. и исповѣдаюся прѣд бмъ и избраннѣи сго аглы, правую и непорочную хрстіанскую вѣру. и чистое исповѣданіє. сже въ оца и сна и стго духа и въ єдино бжство. сже єс(ть) сѣце.</p> <p>§ 2. Вѣрую въ єдинога ба. по стихоу до конца.</p> <p>§ 3. Къ сим же пріімаю и стхъ вѣсєя вѣселєнєя з стѣборовъ. и сє (иже? — М. В.) на сѣхранєніє чстнѣих повєлѣніи сѣбравшихся. любити же и храниити исповѣдаю, и єже от них повєлѣннаа. по различнѣм врѣменом и лѣтом. и вѣсє єже ти любѣят, и азъ люблю и их же тѣи отвращаюся и азъ отвращаюся.</p>	<p>§ 1. Имярекѣ, священноноцѣ, милостію Божією нареченный во святѣйшую єпископью, имярекѣ, сє пишу рукою своєю и разумом своимъ. исповѣдаюся прѣдъ Богомъ и избраннѣи єго аггєлы правую и непорочную хрстіанскую вѣру, єже єсть исповѣданіє во имя Отца и Сына и Святаго Духа єдино Божєство, єже єсть сѣце.</p> <p>§ 2. Вѣрую въ єдинаго Бога... (Духа Святаго, истиннаго, животворящаго)...</p> <p>§ 3. Къ симъ же пріімаю святыхъ вселєнскихъ седми сѣборовъ, иже на сѣхранєніє правыхъ вєлѣніи сѣбравшєся; исповѣдаю яже отъ нихъ уставлєнєя любити и сѣблюдати каноны и святѣя уставы, слики священнѣи нашими Отци по различнѣм временомъ и лѣтомъ изобразѣшишєся, всѣхъ, ихже прѣша, и азъ пріімаю, ихже отвращаюся, и азъ отвращаюся.</p>	<p>§ 1. Імрк. сщєнноноцѣ. млстію бжїєю нареченный въ стѣйшоую єспїю. імрк. сє пишу роукою своєю. и разумом своим. Исповѣдаю сѣя) прѣд бгом. и избраннѣи єго агглы. правоую и непорочноую хрстіанскую вѣроу. єже єс(ть) исповѣданіє. Вѣ имя оца и сна и стго дха. єдино бжство єж(є) єс(ть) сѣце:</p> <p>§ 2. Вѣроую въ єдинога ба... (к. 206: дха стго га истиннаго и животворящаго)...</p> <p>§ 3. Къ сємоу пріімаю. стыхъ вселєнскєхъ седми сѣбор. иже сѣбравшєся по оучєніє православнѣя вѣры исповѣдающих. иже от пих повѣлєннаа прііатно сѣхранити законъ, и стыхъ повѣлєніа єлико от сщєннѣх наших оцѣ. по многых вremenєх и лѣтєх зачашєя). и всѣх єлицєх сѣбравшєся прііаша прііімію. и єлицєх отвѣрѣгошєся. и азъ отвращаюся.</p>

¹⁷ Дод. ч. 22, ст. XVI—XXI. Вєлїд за тим подає Нес. тексти пізніших московських присяг з 17—20 вв. (ч. 23, ст. XXVI—XXXII).

¹⁸ В нашому передруці середнеболгарського тексту і в виданні нашій київській редакції замінюємо «ж-ѣ» на «у» і «я» та пропускаємо надстрічні знаки (наголо-си, зазначки, титули тощо), як це робить Павлов у друкованім московським тексті з 1423, в РИБ.

§ 4. Къ сим же и црковнымъ миръ исповѣдаюся хранити, и ни единою же мысли противныя мыслити, и о всемъ животѣ своемъ, въ вѣсемъ повинуюся и послѣдоуя и единомысля гдноу моему прѣосщенному митрополиту кѣр им(р) вѣсеи земли имр.

§ 4. Еще же церковный миръ исповѣдаю съблюdating, ни единымъ же нравомъ противна мудрствовати въ всемъ животѣ своемъ, въ всемъ послѣдуя и повинуюся преосвященному господину моему митрополиту кѣвскому и всея Руси, имярекъ.

§ 4. и пакы црковнымъ миръ исповѣдаю. и съхраняю. и ни на единъ нравъ съпротивляющихся, тѣхъ за животъ вес(ь). к симъ ж(е) исповѣдаю и съхраняю. и общаюс(я). и всегда послѣдствую и повинуюс(я) гсню и влдце моему пресщенному. імрк. митрополитоу кѣвскому и всея роуси. что и право и послушливо. и где ми повелитъ гснъ и влдка мой стый митрополит імрк. кѣвскій и всея руси. быти к собѣ и мнѣ сго не ослоушати. ехати ми к нему без всяког(о) прсвода. а через мою епспью ставлениковъ ми не ставити. ни діакона. ни попа. ни протопопа. ни игумена. ни архимандрита. ни антимисов не давати. или стльское что сътворити (к. 206 об) оу чюжей епспии. и въ всѣхъ властехъ их. ни въ моего гсна и влдки. імрк. митрополита кѣвского и всея роуси повѣте. ни инаа дѣла црковнаа не дѣлати ми. кроме епспии данное ми. гснем и влдкою моим. імрк. митрополитомъ кѣвскимъ и всея роуси. или отшедшоу ми в которую сторону чюжоую. не пѣти ми обѣдни без повѣленія митрополича. въ чиёмъ предѣлѣ ни боуду. ксимже исповѣдаю. не оставити ми въ всемъ моемъ предѣлѣ. ни единого ж(е) от нашею православныя вѣры. къ арменомъ свадьбы творити. и коумовства и братства. и иныхъ еретиковъ. которыхъ вселеньскіи съборы проклиали. аще ли же который попъ мост(о) повѣта.

втай мене створить. мнѣ повѣдати гсному и влдцѣ моемоу. стмоу митрополи-
тоу.

§ 5. И еще исповѣдаюся истиннымъ разоумомъ въ страстѣ бжїи порученную ми паству паствити добрѣ. и всѣкого зазора себе хранити, въсею силою своею.

§ 5. Обѣщаюжся во страстѣ Божїи и боголюбивымъ нравомъ порученное ми стадо управляти, отъ всякаго зазора лукаваго чиста себе съблюдая елико ми есть сила.

§ 5. Обѣщаюся съ страхомъ бжїимъ, и бголюбезнымъ хотѣніемъ, дающимъ стадо на исправленіе отъ всякого лоукавства очищати. и себе съхраняти елика ми сила настоить.

(Слїдує викляття ерети-
ків).

§ 6. И еще ж(е) исповѣдаю писаніемъ симъ, яко нѣсмь далъ ничтож(е) про причѣтъ въ сїю епспїю, ни мѣнилъ есмь дати нико-
муж(е) что либо, ни послѣди дамъ про сїи причѣтъ, но развѣ разоумовъ и оуставовъ еже въ сщенной митрополїи истоловъ (треба: исторовъ).

Симъ же оутвѣрждаюся въ страстѣ бжїи, не створити ми ничтоже по нужди, или отъ царѣ или отъ князя велика, или отъ людїи многыхъ, или отъ князъ многыхъ, аще и смѣртїю прѣтятъ, веляще слоужити, или стлское что створити въ митрополь(и) и въ всѣхъ властехъ ся безъ повелѣнїа и безъ расмотрѣнїа митрополитова, или позвавщемоу мя тебе гдноу моему имр. митрополитоу въсеи земли имр. безъ слова ми поити, или отшешдоу ми въ кую страну, или въ страну чоужду, не поставити ми ни попа ни діакона, въ чуждаго прѣдѣла.

§ 6. Еще же исповѣдаюся списаніемъ симъ моимъ, аже не далъ есмь ничтоже про причѣтъ, сея епископья, ни мѣнилъ есмь дати никомуже что либо, ни дамъ; но прїймаю яже о сихъ, апостольская и отчская ученїа, развѣ разоумовъ и уставовъ еже въ священной митрополїи исторовъ. къ симъ же исповѣдую яже имать пошлины митрополичьскїй престолъ въ всемъ предѣлѣ моемъ съблюдати непременно, и не створити ми ничесому по нужи ни отъ царя, или отъ князя, Велика, или отъ князїи многыхъ, аще и смѣртью прѣтятъ, веляще слоужити или святительское что створити въ чужей епископїи и въ всѣхъ властѣхъ, кромѣ епископїи, данное ми господиномъ моимъ, преосвященнымъ митрополитомъ кїевскимъ и всея Руси, имярекъ; или отшешдоу ми въ которую страну чужую, не пѣти ми обѣдни

§ 6. (к. 207 об) Паки обещаваяся яко нѣсмь не далъ ничто за искоушенїе за тоу црковь, ни есмь обещался кому что дати ради сїе дѣло ни комоу не дати, развѣ обычное и оуставичное стыя цркви исторовъ, но лобзая и за сїе апслское и очее преданїе, но и бывша испытанїа нова отъ треблженнаго цря палеолога, кврѣ андроника, на сїе оощенное дѣланїе хотѣнно изгѣстно отъ стыя бжїа цркве, и обѣщаваюся съхранити сїе преданїе, ксемоу исповѣдую елика имоуть преданїа, митрополичїй столъ да съхранимъ непоколебно по всей области моей.

безъ повелѣнія митрополича въ чьемъ предѣлѣ буду, не поставити ми ни попа, ни діакона чюжого предѣла. Еще же и на томъ обещаюся: внигда позвати мя тебѣ господину моему, преосвященному митрополиту кievскому и всея Руси, имярекъ, безъ слова всякого ми ѣхати къ тебѣ, и на томъ обещаюся: хотя мя князи держать, хотя мя бояре держать, не послушатимися повелѣнія твоего, господина своего митрополита всея Руси. Еще же и на томъ обещаюся: не хотѣти ми примати иного митрополита, развѣ кого поставятъ изъ Царяграда, какъ семы то изначала пріяли. Къ симъ же исповѣдую, не оставити въ всемъ своемъ предѣлѣ ни единого же отъ нашея православныя вѣры къ арменомъ свадьбы творити, и кумовства и братства, такожде и къ латыномъ. аще ли же то который попъ отай мене створить, мнѣ повѣдати господину моему митрополиту.

§ 7. Сътворя ли таково что либо, безъ повелѣнія и безъ книги митрополичии, лишен буду сана своего.

§ 7. Сътворю ли что таково безъ повелѣнія и безъ грамоты митрополичии, или греступлю что да и едино стъ сихъ всѣхъ описанныхъ здѣ, лишень буду сана своего безъ всякого слова.

§ 8. Съписана же быша си рукою моею священноиноком имр, в лѣт(о) еже течет. и индикта и мсца иже ес(тъ). на памят(ь) стго имр.

§ 8. Списана же си вся быша рукою моею и подписана сиче. Имр. священноинокъ милостію Божьею нареченный въ святѣйшую епископью, имярекъ, своею рукою подписасхъ.

§ 7. аще ли сътворю что таково безъ повѣленія и безъ грамоты гена и влдкы моего, пресщеннаго. імрк. митрополита кievскаго и всея руси. или престоуплю что и да едино от сихъ всѣхъ написаныхъ здѣ. лишень буду сана своего безъ всякого слова.

§ 8. Списана же си вся быша рукою моею. и подписана сиче. імрк. священноинокъ, млстію бжією нареченный въ стѣйшоую епспью. імрк. своею рукою подписасхъ. Въ лѣто мсца индикта.

На підставі отакого зіставлення усіх трьох церковнослов'янських текстів давньої єпископської присяги — південнослов'янського, московського і київського — можемо зробити наступні заключення:

А. — Що до основного тексту: 1) всі вони, як було сказано, передають грецький первовзір, в якому до короткої рецензії (§§ 1—5) був уже доданий вступ 6-го параграфу тобто заява, що новоіменований єпископ не дав нічого за свою номінацію;¹⁹ 2) проте болгарський текст вірніше віддає грецький первовзір ніж московський, що декуди скидається на його парафразу, так що не виключене його посереднє походження з грецького оригіналу.

Б. — Що до вставок і додатків у згаданих церковнослов'янських текстах: 1) болгарський і московський долучає їх до основного тексту аж після згаданої заяви проти симонії на вступі 6-го параграфу, а київська вкладає в параграфі 4-му після приречення послуху київському митрополитові — зрештою на місці зовсім відповідному, щоб далі говорити про відношення єпископа до митрополичої влади;²⁰ 2) крім того всі три тексти додають окремих 7-ий параграф, що вразі непослуху новоіменований владика може бути позбавлений свого сану, але у відміну від болгарського московський і київський текст дають йому ідентично ширшу стилізацію; 3) слід іще додати, що й уклад додатку до 6-го параграфу в болгарським тексті є відмінний від московського і знову вставка в 4-му параграфі київської редакції теж інакше уложена як згаданий болгарський і московський додаток до 6-го параграфу. То й годі щось докладніше говорити про спільний для них первовзір і тому ми лиш (товстим друком) зазначили вислови, питомі виключно кожному з цих трьох додатків, та на тій підставі стверджуємо, що одиноку в московському тексті накладається новоіменованому єпископові присяга не приймати іншого митрополита як лише з Константинополя і не допускати шлюбів з латинниками.

Напрошується отже саме собою питання, чому і коли в Москві відчували потребу зробити в єпископській присязі застереження в додатку, який виглядає спільний з київською, і чому не прийняла їх в цьому

¹⁹ В порівнянні з грецьким текстом Симеона Сол. (гл. наца зав. 6) тут у болгарській та московській присязі ще стоять слова: «ни мѣнили есмь дати никому что либо (любо) ни (+послѣди — болг.) дамъ», що приходять у широкій редакції грецької присяги патр. Антона і Каліста (Miklosich-Müller, II, 144, 294). Натомість самого «ни дамъ» нема в грецькому тексті, виданому Дмитрієвським з Евхологіона олександр. патр. 6-ки 371 і син. м-ря 1906 (Евх. 823), а в київським — тут стоять слова: «никому не дати». У відміну від грецького тексту теж усі три слав. редакції мають в тому місці додану ще клявзулю про плачення «исторов».

²⁰ Лотоцький, 67, передруковує цю київську вкладку без подання джерела — хіба з виданого в Неселовського «Освященника» — ні не означає, яке місце вона у присязі займала.

місці наша митрополія. Відповісти на це — то насвітлити інакше відношення до двох найважливіших сусідських Церков — Константинополя і Риму — зо сторони Москви і Києва.

II.

Як йде загалом про весь цей додаток про відношення єпископа до митрополита в 4-му параграфі київської і в 6-му московської присяги, то в усіх дослідників архиєрейського поставлення на Русі стрічаємо лише стереотипне ствердження, що він є «русского происхождения» (Дмитрієвський)²¹ і його «нужно признать составленным уже в нас» (Неселовський).²² Проте задалеко було б ще запускатися в глиб віків і визбирувати дані про найдавнішу єпископську присягу в нашому домонгольському періоді. Мимоходом згадаємо тільки коротеньку віросповідь з ім'ям першого нашого митр. Іларіона, що однак дійшла до нас тільки в одному списку МСБ-ки 318/591 (к. 199 об.) з 16-го в. і обмежується до самого символу віри.²³ Ми обмежуємося натомість до цікавої для нас вставки про митрополита з Константинополя і про заборону шлюбів з латинниками та на підставі простудійованих документів приходимо до заключення, що вона повстала в Москві найпізніше на переломі 14—15-го вв. Щоправда, уже в 12-му в. маємо дуже помітний випадок самостійної обсади київської митрополії власним митрополитом — Климентом Смолятичем (1147—57), але нема змоги відносити клявзулі про митрополита з Царгороду аж до того віддаленого часу, коли саме мала постати первісна редакція єпископської присяги за тодішнього патр. Миколи Музалона (гл. вище). Бо вона ніяк не виходить на яв при подібних пізніших спробах незалежного ставлення київських митрополитів аж до відомого вибору Григорія Цамвлака на соборі українсько-білоруських владик у Новгородку 1415 р., коли проти того тодішній московський митр. Фотій перший раз виразно видвигнув цю клявзулю в їхній присязі: «не приймати іншого митрополита як тільки з Константинополя», називаючи це «давною традицією» (гл. далі).

²¹ Ставленник с объясненіем всѣх обрядов и молитвословій, Київ 1904, 236. У своїй попередній монографії «Богослуженіе в русской Церкви в XVI в.», Ч. I (Казань 1884), 372, він збуває цю квестію теж кількома словами.

²² Чини, 284.

²³ Видав її з датою 6559 (1051) р. А. Горскій в Прибавленія к творениям св. Отцев, II (Москва 1844), 253. Гл. ще Нев.-Горскій, II, 3, 599 і Н. Никольскій, Мат. для современнаго списка русск. писателей и их сочинений (X-XI в.). СПб. 1906, 89-90.

Ще найскорше могла б ця клявзуля ввійти у владичу присягу в половині 14-го в., коли Київ старався видістати спід влади московського митр. Теогноста (1328—53) ставленик литовського вел. кн. Ольгерда, Теодорит, в 1352—3 рр. Не діставши признання в Царгороді, він удався до болгарського патріярха в Тирнаві й стягнув за це осуд тодішних візантійських патр. Каліста і Філотей, що саме мав переробити єпископську присягу в паламітському напрямку (гл. вище). Та, як будемо бачити згодом, ледви чи можна вже Теогностові приписувати цю вставку до єпископської присяги про митрополита з Константинополя... Можна також застановлятися, чи не був зроблений цей додаток безпосереднім наступником Теогноста Олексієм в його боротьбі із згаданим Теодоритом і згодом з «литовськими» митрополитами Романом (1354—1361) та Кипріяном (від 1375 р.) і галицьким Антоном (1370—92), бо не стрічаємо про те сліду в кучугурі документів тої доби, головню після його смерті (1378 р.). А в тім як котрий час давав найсильнішу спонуку до того рода вставки на московському терені, то саме кінець 14-го століття, коли по його смерті почалися замотані змагання за митрополічу катедру різних претендентів: Михайла (Мітяя) з Москви, що спершу хотів навіть обійтися без патріяршого поставлення, і по його смерті Пімена, Діонисія з Суздаля і Кипріяна з Литви, що остаточно в 1389 р. став одиноко признаним митрополитом на всю давню київську митрополію. Осталось йому ще зводити довголітню боротьбу з претендентом до галицької митрополії, луцьким єп. Іваном, що зовсім не дбав про патріярше потвердження, задовольняючися інвеститурою польського короля Ягайла.²⁴ І правдоподібно саме тоді Кипріяна, що з патріяршого поручення мав навіть викласти свого опонента на галицькому терені, вложив у владичу присягу оцю клявзулю: «не хотѣти пріймати иного митрополита развѣ кого поставять изъ Царяграда какъ есмы то изначала пріяли».²⁵ Бо коли по смерті Кипріяна († 1406) Москва у противенстві до ли-

²⁴ Гл. лист патр. Антона до Кипріяна 1393 р. (Miklosich-Müller, II, N. 445, р. 181, cf. N. 516, р. 283-4) та РИБ, VI, додаток ч. 39, ст. 261-3; гл. теж ч. 43-5, ст. 291-7, 307).

²⁵ Вислів «приймати митрополита» постійно стрічається в тодішніх документах, н. пр. аж двічі у грамоті патр. Антона про поставлення Кипріяна одиноким митрополитом на Русі «за давною традицією», з 1389 р. (РИБ, дод. ч. 33, 197, 207) і знову в його напінненні до Новгороду, де Кипріяна «не хотіли», в вересні 1393 РИБ, дод. ч. 37-8, 237, 257; гл. теж ч. 40, 265). Про всі ті перипетії з митрополічними поставленнями 14-го і поч. 15-го в. широко говорять Макарій, *Історія руської Церкви*, IV (1886), 30-79; Голубинський, *Ист. р. Ц.*, II, 1 (М. 1900), 179-262, 297 нн.; Грушевський, *Історія України-Руси*, V (Львів 1905), 386-97; Соколов, *Русский архіерей*, 347, нн.; А. Іщак, *Уніонні і автокефальні змагання на укр. землях від Данила до Ісидора: «Богословія»*, I (Львів 1923), 29-31, II, 297-308; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska*, Warsz. 1934, 4-10, 14-35; A. Ammann, *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte*, Wien 1950 94-110.

товського вел. кн. Витовта, який висунув свого кандидата на київську митрополію, сама зажадала митрополита з Царгороду,²⁶ то якраз патріярший ставленик Фотій з осідком у Москві вже виразно покликується на цю клявзулю в єпископській присязі, що її всі тодішні владики при своїх свяченнях мали були зложити. Ось що пише він до українсько-білоруських єпископів, які вимовили йому послух і вибрали собі 1415 р. без патріяршої санкції окремого митрополита Григорія Цамвлака: «И рцѣте ми вы преступившеи древнюю пошлину и своего исповѣданія и обѣщанія, еже есте обѣщали кѣждый васъ на своемъ исповѣданіи, еже не приимати иного митрополита, но токмо иже отъ Константина града посылаемаго, отъ зборныя и апостольскыя церкви».²⁷ З того виходить, що за Фотія ця клявзуля була вже традиційна в єпископській присязі і чин укр.-білоруського єпископату вважався переступом «древньої пошлини». За це й викляв його московський митрополит і подбав, щоб і патріярх його осудив,²⁸ бо добре розумів, що тим кроком укр. Церква явно ставала на шлях незалежності від... Москви. І хоч у 1420—1 р. Фотій назад відзискав наші єпархії, то цю клявзулю вже повторяє він раз-в-раз у тогочасних владичих присягах,²⁹ щоб запобігти таким самим спробам відокремлення Києва від митрополита на Москві.

Та коли 1448 р. Москва сама відділилася від Царгороду, через самозванне поставлення митр. Йони, то ця клявзуля була відповідно до того змінена, бо ось як присягає Йоні сп. Данило з Володимира Волинського в 1452 р.: «не хотѣти ми приимати иного митрополита, развѣ тебе... митрополита кievскаго и всея Руси... или кого поставятъ отъ истиннаго православія».³⁰ Отак Москва крутим відворотом від по-

²⁶ Гл. Макарій, IV, 86-94; Голуб. 357; Груш. 398; Соколов, 573 нн. і 515 нн.; Ходиніцкі, 35 нн.; Амманн, 121-3. Він однак мильно ставить іменования Фотія на митрополита київського ще на р. 1393-ий (хіба на підставі фальшивої грамоти патр. Антона з 11. 3. т. р., виданої в *Акты исторические*, I, Спб. 1841, ч. 254, 482-4), в своїй розвідці *Untersuchungen zur Geschichte der kirchlichen Kultur u. religiösen Lebens bei Ostslawen*, Würzburg 1955, 254. Проти того слушно виступав вже Голубинскій, II, 1, 359-60, зав. 5.

²⁷ АИ, I, ч. 19, 32 і РИБ, VI, ч. 39, 328-9.

²⁸ РИБ, ч. 41, 361-6. Гл. Макарій, IV, 96-8 і А. Яцимирскій, *Григорій Цамвлак*, Спб. 1904, 179-81, без уваги на Густинський Літопис, що говорить про певне відпруження в Царгороді на користь Цамвлака (гл. S., *Кієвскій митр. Гр. Цамвлак*: «Богосл. Вѣстник», IV, 1895, август 176-7). Ширше про це О. Haleski, *From Florence to Brest*, Rome 1958, 28.

²⁹ Крім вищенаведеного тексту з 1423 р. маємо ще цю клявзулю в присязі новгородського архієп. Євтимія для Фотія з 1424 р. (*Акты Археогр. Экспедиции*, I, Спб. 1836, ч. 370, 463).

³⁰ Гл. «Рукописаніє» сп. Данила в Макарія, VI (1887), 373 і в РИБ, 72, 586. Макарій, VI, 28, ставить її на 1451-ий, а Павлов (РИБ, 585) на 1452 р. В. Малинин, *Старецъ Елеазарова м-ря Филофей и его посланія*, Київ 1901, 325, помилково каже, що клявзуля «не приймати иного митрополита развѣ посланнаго из Царяграда визвана церковнымъ замѣшательствомъ флорентійской уніи».

передної формули повертається на шлях «третього Риму», маніфестуючи «попеченіє о свом православї»³¹ ворожим наставленням і проти першого і проти другого Риму... Позначилося воно ще двома дальшими вставками в московській єпископській присязі того часу, що дійшла до нас в дещо пізнішому тексті, з часу московського митр. Симеона (1495—1511).³² Насамперед в її 4-му параграфі після обітниць зберігати церковний мир, новопоставлений владику зобов'язаний проклинати київських митрополитів Гр. Цамвлака, Ісидора та його наступника Григорія Болгарина і то якраз в тому місці, де давня київська редакція вкладає присягу вірності для київського митрополита. «Отрицаюжеса и проклинаю — заявляв московський єпископ — Григорієва Цамблакова церковнаго раздранія, якоже и есть проклято; такожде отрицаюся Исидорова къ нему приобщенія и ученика его Григорія, церковнаго раздирателя, и ихъ похваленія и съединенія къ латинству, съ ними же и Спиридона, нарицаемаго Сатану, взыскавшаго въ Царѣградѣ поставленіе, въ области безбожныхъ турокъ поганого царя. Такожде и всѣхъ тѣхъ отрицаюся, еже по немъ случится кому прийти на Кіевъ отъ Рима латинскаго или отъ Царяграда турецкія дръжавы».³³ А. Павлов за Макарієм припускає, що авторство тієї клятви на митр. Гр. Цамвлака, Ісидора та його наслідника Григорія правдоподібно належиться таки московському Йоні, що таким чином осуджував якубудь спробу київської автокефалії, без огляду на те, чи була вона зроблена у злуці з Римом чи без нього.³⁴ Вистарчить лише пригадати звернення московських владик до «литовських» (українсько-білоруських) єпископів з дня 13 грудня 1459 р., безумовно інспіроване Йоною, щоб «помнили свое исповѣданіе и обѣщаніе... предъ Богомъ и святыми его ангелы... отъ нашего господина Іоны митрополита кіевскаго и всея Руси не отступати, а иного... митрополита отъ латынь

³¹ Так оправдував вибір Йони московський кн. Василь Василевич у листі до візантійського цісаря Константина IX (АИ, ч. 41, 84 і 262, 474; РИБ, 71, 581) і Йона у виступах проти київського митр. Григорія Болгарина з Риму (АИ, I, 65, 117 і РИБ 86, 642). Гл. М а л и н и н, 325, 490. Тому слушно С о к о л о в, 577, твердить, що вибір Йони в 1448 р. «ето был акт... юридически несомнѣнно революціонный. Им разрушалось старое и создавалось новое право, ставившее будущаго моск. царя в положеніе главы русскаго государственнаго строя и вмѣстѣ с тѣм в положеніе главы русской церкви». Дещо злагідное такий погляд Амманн, *Untersuchungen*, 264. Гл. ще Г а л е ц к і, 74 нн.

³² Ї видав Павлов у варіянтах до основного тексту з 1423 р. в. РИБ, 52, 451-5, зі Збірника МДА, 184/571, XV-XVI вв., к. 145 нн. (Іером. Іосиф, *Опис рукописей перечесенных з Б-ки Іосифова м-ря в Б-ку МДА*, М. 1882, 219). Гл. теж видання Неселовського в дод. 22-ім, ст. XVI-XXI.

³³ РИБ, 451-2, зав. 3; Неселовскій, дод. 22-ий, ст. XVII-XVIII.

³⁴ РИБ, 451-2, зав. 3. Гл. Макарій, VI, 40, 66 і IX, 53-8; Голубинскій, II, 1, 550-1

не приймати».³⁵ Що більше, Москва і пізніше не приймила митр. Григорія Болгарина, коли він отримав призначення царгородського патр. Діонісія (1466—71),³⁶ і подібною клятвою обложила Спиридона Сатану, що по Григорієвій смерті був присланий з Царгороду на київську митрополію (по 1474 р.).³⁷ Запроторений спершу в тюрму литовським вел. кн. і польським кор. Казимиром, вирвався він десь у першій половині 1480 рр. у Москву і попав тут у ще гіршу, досмертну, на доказ, що для московського «попеченія о своем православїи» було однаково, чи «случится кому прийти на Києвъ отъ Рима латинскаго или отъ Царяграда», бо в одному й другому випадку це означало усамостійнення київської митрополії від Москви. Виходить це недвозначно з викляття на рівні зі Спиридоном Сатаною «всѣхъ тѣхъ, еже по немъ случится кому прийти на Києвъ отъ Рима . . . или отъ Царяграда», що хіба було додане до Йониної клятви на Цамвлака, Ісидора і Григорія десь незадовго після появи Спиридона на Русі, заки ще прийшло до нової патріяршої номінації на київську митрополію незнаного ближче Галактіона³⁸ чи пак патріяршого потвердження для нововибраного з Казимирового поручення митр. Симеона (1481—8).³⁹ І щойно аж в 17-му в. враз із пропуском Спирононого імени була в цьому місці московської владичої присяги звернена клятва проти «всѣхъ тѣхъ еже . . . случится кому прийти въ царствующій градъ Москву отъ Рима еже отъ латынь или иныхъ еретическихъ вѣръ».⁴⁰

³⁵ АИ, I, 272, 503 і РИБ, 84, 634. Теж новопоставлений тверський еп. Генадій присягає Йоні у своїй грамоті з 22. 3. 1461: «а къ митрополиту Григорью или кто будетъ иньи митрополить поставленъ отъ латынь, не приступати ми къ нему, ни приобщенія ни соединенія съ нимъ не имѣти никакого» (РИБ, 92, 684; гл. ще 94, 689).

³⁶ Про це ширше в нашій статті: *Флорент. ум. традиції в київській митрополії* (ЗЧСВВ, X).

³⁷ Амманн, (Abriss) дає його поставлення раз на 1476-ий (ст. 161) то знову на 1474-ий рік в таблицях київських митрополитів (ст. 687). Галепкі, 105, припускає, що Спиридона висунув патр. Рафаїл I (1474-7) правдоподібно на доручення султана Могамела II проти Мисаїла Пруцького, кандидата на київський престіл споміж унійних кругів на Русі. Гл. ще Макарій, IX, 64 нн. Голубинський, II, 1, 550 нн.; Грушевський, V, 410-1; Ходиніцькі, 68.

³⁸ Так зветься він у грецьких джерелах (Б. Бучинський, *Студії з історії церк. унії*, III: *Мислив лист* — ЗНТШ, 90 (1909), 21-2; Амманн, 187) і може є ідентичний з Григорієм Халецьким, що мав бути в 1480-их рр. київським митрополитом по смерті Мисаїла, як ставленик місцевих незалежницьких кругів (гл. Галепкі, 106).

³⁹ В 1483 р. присяжна грамота новопоставленого еп. Васіяна для Твері, що була в центрі московсько-литовської ривалізації, вже дещо в цім місці змінена: «А къ митрополиту къ Спиридону, нарицаемому Сатанѣ, взыскавшему въ Цариградѣ поставленіе во области безбожныхъ турковъ отъ поганого царя или кто будетъ иный митрополить поставленъ отъ латынь или отъ турскыя области, не приступати ми къ нсму ни приобщенія ни соединенія ми съ нимъ не имѣти никакого» (РИБ, 92, 683-4, зав. 2).

⁴⁰ Гл. Неселовський, дод. 22-ий, ст. XVIII.

А вже після такої клятви на київських митрополитів у тексті московської присяги з 2-ої половини 15-го в., йде приречення послуху «святѣйшимъ митрополитомъ всея Руси, въ митрополіи, у соборныхъ церкви Успенія Пречистыя Владычица наша Богородица и Приснодѣвы Марія, у гроба святаго великаго чудотворца Петра, митрополита всея Руси, и еже о нихъ святѣйшаго собора боголюбивыхъ архієпископовъ и єпископовъ русскихъ по повелѣнію благороднаго и христілюбиваго самодръжца государя великаго князя... всея Руси».⁴¹ Аж тричі в цьому одному реченні повторений титул «всея Руси» для московського митрополита й зокрема для московського князя показує, що московське «попеченіє о своем православіи» зачало за Івана III покриватися з його безоглядною політикою «собиранія всѣхъ русскихъ земель».⁴² І щераз при кінці 6-го параграфу згадана присяга накладає новопоставленому єпископові прирікати: «не хотѣти ми пріймати иноґо митрополита развѣе кого поставятъ отъ нашего великаго истиннаго православія по божественнымъ и священнымъ правиломъ святыхъ вселенскихъ седми соборовъ а не отъ латынъ ни отъ иныхъ которыхъ раздѣленій церковныхъ нашему великому истинному православию».⁴³ З таким горделивим протикиївським наставленням, висловленим проти митрополитів «отъ латынъ» чи «отъ иныхъ которыхъ раздѣленій церковныхъ великому истинному (!) православию» Москви, залишається її присяга висловом її нетерпимости і виключности та зажерливости і до того на дальші віки одним з підставових виразників ідеології «Москви — третього Риму»...

Натомість київська редакція давньої єпископської присяги не має нічого спільного з цими тирадами московського формуляра, бо нема в ній найменшого натяку на митрополита з Константинополя. Хоч її списки маємо щойно з кінця 15-го в., то на нашу думку її можна датувати вже початком того віку, коли її грецького оригіналу вживали патріярші столиці Царгороду, Олександрії та Єрусалиму (гл. вище). Деякою мірою Петрушевич хотів би датувати її ще часами митр. Теогноста (1328—53), хоч грецький її текст остається йому незнаний, бо він покликуються лише на коротку рецензію єп. присяги в Габертовім Архиєратиконі.⁴⁴ Тому, що це виглядає зовсім аподиктично, воліємо

⁴¹ РИБ, 453, зав. I і Неселовскій, дод. 22-ий, ст. XVIII, з АИ, IV, 8-9 (присяга з 1645-52 рр.).

⁴² А. Е. Пресняков, *Образование великорусского государства*, П-град 1918, 187; Галецкі, 82, 103 нн.; K. W. Medlin, *Moscow and East Rome*, Geneve 1952, 74 ss.

⁴³ РИБ, 454, зав. 10; Неселовскій, дод. 22-ий, ст. XX.

⁴⁴ «Остається мені ще определити время — пише він, — когда напечатанное віроісповіданіє могло бити кїєвскими митрополитами сочинено безсомнінія первоначально по приказу цареградского патріярха на греческом язикі і затім пере-

пояснити генезу київської єпископської присяги таким чином, що до грецької широкої редакції на нашому ґрунті була додана в 4-му параграфі заява підчинення митрополитові правдоподібно незалежно від паралельної заяви, доданої до 6-го уступу московської редакції. В першій мірі сам порядок цієї заяви в київській присязі відвернено протилежний до порядку московської, бо в київському тексті єпископ найперше обіцяє без проволоки їхати на зазив митрополита і відтак не робити свячень в чужій єпархії, подібно як це бачимо в південно-славянській редакції, а московський текст робить це навпаки. Що більше в нашому тексті йде після того обітниця новопоставленого єпископа, що бракує в московській присязі: «ни инаа дѣла црковнаа не дѣлати ми кроме епспїи данное ми». А ті слова стрічаємо ми в давній ставленій грамоті київських митрополитів 15-го в. якраз в уступі, що його бракує в тодішніх московських ставлених грамотах: «И такоже поминати емоу — пише митрополит новопоставленому — о всѣм свое исповѣданіе, якоже ся исповѣдалъ пред бгом и пред избранными его агглы и прѣд ншим смѣреніем, а такоже ничего црковнаго дѣла не оучинити ни вѣ моей митрополїи ани вѣ иных епспїахъ кромѣ данное емоу епспїи от бга и от нашего смѣренїа».⁴⁵ Та навіть якщо це приймати за пізнішу вставку в київській присязі, то вже з'ясований вище відмінний порядок приречення єпископського послуху своєму митрополитові в нашому і московському тексті промовляв би за тим, щоб бачити тут і там окремі перерібки незнаної ближче первісної основи.

ведсно на русській лязк» («Бог. Вістник», II, 99). На його думку сталося це (одне й друге! — М. В.) за митр. Теогноста в рр. 1327-47, коли то до цього еляборату мало бути додане між осудженими сретиками ім'я Варлаама й Акиндина, виклятий за антипаламітизм (ст. 100). А в тім — щойно потім оригінальну грецьку присягу мав передсдагувати в паламітському дусі пізніший патр. Філотей в рр. 1347-51 (гл. М. Jugic, *Controverse Palamiste*: „Dict. Theol. Cath.“, XI, 2, 1792, і XII, 2, 1504-5). Подруге, дивно воно, що в Москві, де митр. Теогност перебував, жадного нема сліду тієї якраз ширшої рецензії, яку П-ч йому приписус, ні тоді ні в пізніших пам'ятниках... Отже добре завважує Петрушевичевий рецензент в «Научно-Лит. Сборнику Гал. Р. Матици», 1901, кн. 3, 268-9, що це мильне твердження походить з методологічно хибного погляду П-ча, ніби загалом Архисратикон К. Терлецького то вірна копія оригіналу з часу Теогноста, бо, мзвляв, у ньому зберігається устав еп. вибору з терпа, предложеного митрополитові, так як він виступав в Теогностових записках (*Vat. gr.* 840, XIV, к. 243 шл.) про владиці поставлення в київській митрополії в рр. 1328-47 з лаконічним: «за канонічним порядком». Гл. їхній грецький текст у В. Регеля „*Analecta byzantino-russa*“, Спб. 1893, 52-6 та РИБ, VI, дод. 7-ий, ст. 431-46 (з російським перекладом В. Васильєвського з «Журналу Мин. Нар. Просв.», 1888, фєвр. II, 445-63) й в статті І. Головацького, *Новооткрытый источник для истории Гал. Руси XIV ст.*: «Лит. Сб. Гал. Р. Мат.», 1888, I-XIX.

⁴⁵ На неї звернув Павлов (РИБ, VI, 911, зав. 1), павівши її текст з Архигрейського Чиновника МСБ, 331/558, к. 193 об. Гл. нашу статтю: *Флорент. ун. традиції*. (ЗЧСВВ, X).

Якби воно не було, для нас важне ствердити, що в нашому приреченні не було тут відомої московської клявзулі про митрополита з Царгороду і згадки латинян при заборонених шлюбах з вірменами. На нашу думку вплинули на це автокефальні змагання у київській митрополії за Григорія Цамвлака, що перекреслили Кипріянову і Фотієву ставку на митрополита з Константинополя, а знову провідна участь Витовта у Цамблаковому виборі на митрополита не дозволяла впроваджувати в наш текст отаких заяв, які стоять в південнослов'янським і московським приреченні: «не створити ми ничесоже по нужи ни от царя, или отъ князя велика»... чи: «хотя ми князи дрѣжать, хотя ми бояре дрѣжать»... Бо саме Витовтова політика проти митрополита з Царгороду поставила київську митрополію на рівні з болгарською Церквою, де подібна клявзуля про митрополита з К-поля за часів тирнавського патріархату не могла мати місця.⁴⁶ Нажаль нічого більше не можна сказати про нашу давню владичу присягу впродовж 15-го в. крім того, що ми сказали попереду про московський формуляр, наложений митр. Йоною в 1450-их рр. еп. Данилові з Володимира Волинського й іншим його ставленикам з українсько-білоруських єпархій, підчинених йому королем Казимиром у 1451 р.⁴⁷

Всетаки деяке світло на цю проблему кидають два Архиєрейські Чиновники українсько-білоруського походження, що збереглися в Московській Синодальній Б-ці під ч. 331/558 і 377/310 з кінця 15-го і початку 16-го в. Перший з них, правдоподібно митр. Йосифа Болгариновича (1498—1501), в чині єпископської консекрації зберігає ще старинний вибір трьох кандидатів на нараді приявних владик, споміж

⁴⁶ Ось як пишуть про Витовта наші єпископи по виборі митр. Гр. Цамвлака 1415 р. (гл. Требник Ватиканської Б-ки Ілл. 15 к. 434): «Онъ же съ нами съвѣтовася, истинно и праведно, яко правый истинный великий князь и събра вся князя литовскихъ и русскихъ земель и иныхъ странъ, елико суть ему покорени Богомъ, нашае церкви, и бояръ и велможъ... и поставихомъ митрополитомъ святѣй нашей церкви кѣвской и всея Руси именемъ Григорія... якоже преже насъ сътвориша єпископи при вел. кн. Изяславѣ кѣвскомъ... якоже преже насъ крещеніи Болгаре... сътвориша своими єпискупы поставлше собѣ прѣвосвященителя. Такожє и срьбскаго языка єпискупы... аже не толика єсть срьбская земля, елика єсть руская иже єсть в области господина вел. кн. Александра, преже реченнаго Витовта». (Гл. Акты Зап. Россіи, I, ч. 24, 33 і РИБ, 38, 311). Тому видається неправдоподібно, щоб Цамвлакові належалося «Исповѣданіє вѣры всероссійскаго архієп. Григорія» в серпневій Минеї Четії московського митр. Макарія (ст. 1506), яке на думку А. Яцимирського, Григорій Цамвлак 208 (гл. ще 468), він мав зложити в день свого митрополичого вибору 15. XI. 1415. Бо воно хіба те саме, що його використовує в варіантах до свого видання єпископської присяги з 1423 р. Павлов в РИБ, VI, 451-5 (під буквою М), та виглядає московської редакції. Проти Яцимирського застерігається Грушевський, *Історія укр. літератури*, V (Київ 1927) 15, завв. I, зогляду на проблематичний титул «всероссійскаго архієпископа», який Цамвлакові ніколи не приписувався.

⁴⁷ Данило при тому заявляє, що дав патр. Григорієві Маммі та кард. Ісидорові свою віроісповідь при посвяченні в К-полі (гл. Ма к. VI, 373 і РИБ, 72, 1, 586).

яких митрополит вибирає властивого номіната, та подає зряду в «Уставі малого знаменія» (к. 171 об.) київську рецензію давньої єпископської присяжної грамоти,⁴⁸ а при кінці всього чина ще другу з ім'ям цього єрарха (к. 181 об.): «Я И(о)сиф божьею милостію єпископъ смоленскій, се пишу рукою своєю...»⁴⁹ Вона містить присягу послуху царгородському патр. Ніфонтіві, яку Йосиф йому зложив як номінат на київську митрополію, затримуючи притому свою смоленську єпархію.⁵⁰ Проте масмо в ній не широку, а коротку рецензію єпископської присяги, бо кінчиться вона початковими словами її 6-го параграфу (гл. вище): «Еще же исповѣдаюся списаніємъ симъ яже не дал есми ничего про причет сея епискпія, ни мѣнил есми дати никомуже что-либо». Таким чином не було хіба в ній жадних додатків, посталих на східнослов'янському ґрунті, тимбільше що вона адресована до патріярха від номіната на київську митрополію й тим самим виключала все те, що в ній говорило про обов'язки новопоставленого єпископа зглядом його митрополита. Отак стоять у тім самім архиерейським чиновнику оба взірці святительської присяжної грамоти, що їх вживала наша Церква впродовж 15—16-го вв.: перший з короткої редакції служив для номінатів на київську митрополію, коли посилали по благословлення до царгородського патріярха, і другий широкої редакції для вжитку новопоставлених єпископів без клявзулі про митрополита з Константинополя, бо як не була вона допустима в часі Витовтової еманципації Києва спід влади митр. Фотія, так зовсім стала немислима за короля Казимира, що перетворив поставлення митрополита і всіх церковних єрархів на державну роздачу «духовних хлібів».

⁴⁸ Гл. вище зав. 13. Нев.-Горскій, II, 3, 768, і за ним Павлов (РИБ, VI, 455 зав. 2), на підставі її розходжень з московською сп. присягою думає, що вона зачала вживатися в «малоросійській» митрополії аж після розділу з Московією 1460-их рр. А знову Грушевський, Іст. Укр. V, 461, зав. 1, мильно каже, що в цім уставі пропущений соборний вибір єпископа і покликується на Нев.-Горського. Бо тут тільки сказано, що в цьому уставі опущена формулка протоколу такого вибору, тобто т. зв. свиток, який списувався після вибору трьох кандидатів на нараді єпископів та з їхніми підписами доручувався митрополитові, як його має московський устав сп. вибору з 1456 р. в Акт. Арх. Экс., I, 469 (гл. теж РИБ, VI, 447, зав. 9, — у тексті з 1423 р.). І дійсно тексту такого тут нема і нема теж у Тр-у МСБ 377-310, ні в Архиератиконі К. Терлецького, ні в Ват. Тр-у Ілл. 15.

⁴⁹ Нев.-Горскій, II, 3, 768-9. Однак помилково ця грамота приписується тут (пізнішому) митр. Йосифові Солтанові, бо в минулому столітті його ідентифікували з Болгаринівичем, тому що один і другий був смоленським владикою перед своїм поставленням на київського митрополита. Зате Павлов правильно ставить цей Архиерейський Чиновник на кінець 15-го ст. (РИБ, VI, 899, 911, зав. 1). Ширше про це в нашій статті: Флорент. ун. традиції, (ЗЧСВВ, X).

⁵⁰ Б. Бучинський, Змагання до унії руської Церкви з Римом в рр. 1498-1506: «Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві», V (1909), 70, невмісно кладе цю присягу перед номінацією Б-ча на митрополита (30. V, 1498).

Для повноти нашого огляду колишньої єпископської присяги в Київській митрополії слід додати, що коротку її рецензію щераз подибуємо в тому самому часі у складі архимандричої присяги, яку на взір єпископів складали архимандрити українсько-білоруських монастирів на руки київських митрополитів.⁵¹ Маємо її текст у Ватиканському Требнику Ілл. 15, з якого взяли ми нашу давню єпископську присягу, під титулом: «Листъ архимандритскаго рукописаніа кир митрополитоу. обътъ и послушаніе» (к. 199—200). Як згадана владица присяга в давніх пам'ятниках стоїть перед консекрацією в окремій чині «малого знаменія», так теж цей архимандричий присяжний лист попереджає властивий чин архимандричого поставлення (к. 200—1 об) і віддає її структуру з відповідними пристосуваннями до архимандричих зобов'язань.

1. «Я, імрк. нареченый архимандрить. цркви імрк. великое лавры. імрк. в бгоспсаемом градѣ. імрк. визнаваю и пишуу сам своею рукою и разоумом. исповѣдаю пред бгом. и избранными его агглы. правою и непорочною вѣру хрстіанскую. еж(е есть) исповѣданіе. Въ имя оца и сна и стго дха. еже ес(ть) сиче. 2. Вѣроую . . . (и в дха ста га истинна) . . . 3. К симъ ж(е) прїимлю стых вселенских седми съборъ иж(е) на съхраненіа (!) правых веленей събрашася (к. 199 об) исповѣдаю яж(е) от них оуставленыа любити и съблюдати. каноны, и стыя оуставы (и) всех. ихъ ж(е) прїаша и азъ прїимлю. и ихже отвращаються. и азъ отвращаюся. 4. Єще ж(е) црковный миръ исповѣдаю съблюдати и ниединым нравом противнаа м(у)дрѣствовати в животѣ моем. въ всем послѣдоуя и повиноуюся преосщенномуу влдце моему и гсдрю архієпспоу киръ. імрк. митрополитоу киевському и всея руси. 5. Обещаваюжеся оу страстѣ бжїи. и бголюбивым нравом порученное ми стад(о) сщенноиноков и иноковъ цркви тоє лаври. імрк. пасти и въправляти по оуставоу и правилоу монастырьскомуу. и ото всякого зазора лоукаваго чиста себе съблюдати. 6. Єще же исповѣдаюся симъ писаніем моим яж(е) не далъ есми про причетъ сию архимандритья (!) никому ничего. развѣ обычное и вставичное стыя цркви исторовъ. К симъ ж(е) исповѣдаю чисто и послушливо гдѣ ми повелить гсдрь и влдка мой стый митрополить киевскій и всея русы. імрк. о каковом дѣле к собѣ быти. и мнѣ ся не ослоухати его. ехати мнѣ к нему без всякого перевода. хотя бы мя князи и бояре внимали. мнѣ их не слоухати в том. или отшедшоу ми в котороую стороною. в чїи повѣтъ чюжїи. не пѣти ми обѣдни без повеленія митрополичья.

⁵¹ Дмитрієвскій, *Ставленник*, 143, приписує чинові архимандричого поставлення київське походження — «не ранше» 16-го в., бо знає його лише з Тр-а МСБ, 377-310, к. 170 (гл. його *Богосл.*, в р. *Церкви*, 366-7). Але він уже є в Арх. Чиновнику МСБ, 331-558, к. 190 (НГ, II/3, 769).

аще которы ѿ священноинокъ или инокъ обители. імрк. будет што противнаго творити. напротивъ оуставоу съборное великое цркви прем(у)дрости бжїи. мнѣ то повѣдати гсдрю и влдце (к. 200) моему стму митрополиту кврѣ. імрк. К сим же исповѣдаю сим писанієм моим сже ми правити и пасти црквѣ бжїю обители. імрк. по оуставоу и преданію какъ дрѣжитъ събрѣная великаа киевськаа црквѣ прем(у)дрость бжїя стаа софіа. въ всем повиноватися и послоушливою быти ми гсдрю и влдкы моего митрополита киевского и всея руси. імрк. К семоу исповѣдоую, елика имаеть преданіа митрополии стол. то маю дрѣжати твердо. и непоколѣбимо. 7. Аще ли сътворю что таково без повѣленіа и без грамоты гсна и влдкы моего кир. імрк. митрополита киевского и всея руси. или престоуплю хотя мало что едино. от сих всѣх писанных здѣ. тогда лишень боудоу сана своего священническаго. без всякого слова. 8. И для оутверженіа обѣтоу послоушаніа моего. сїе мое рукописаніе ис печатью моею вдах гсдрю и влдце моему митрополитоу киевскомуу и всея руси кир. імрк. псан в том городѣ. імрк. того мсца. и днь. индикт. імрк.»

Вже з самого побіжного порівняння цього тексту з єпископською давньою присягою виходить, що його параграфи 1—5 і початок 6-го (присяга проти симонії) взяті з її короткої редакції і то навіть з пропуском слів, що в 3-му уступі московської версії йдуть по «уставам» — «елики священными нашими отци по различномъ временомъ и лѣтомъ изобразишася». Натомість архимандрит обітує в 5-му уступі пасти «стадо священноиноков и иноковъ . . . по оуставоу и правилу монастырскомуу» і згодом по присязі проти симонії в § 6-му долучує подрібну заяву послуху для митрополита подібно як в тій місці робить московське приречення, але в порядку, який ми бачимо в 4-ому уступі київської редакції (іхати до митрополита без проволоки і не правити деінде без його дозволу). Це все тільки поотверджує, що як чин архимандричного поставлення, так і його присяга є укр.-білоруського походження.

Зате Архисерейський Требник МСБ 377/310 також з терену Київської митрополії на початку 16-го ст.⁵² дає єпископську присягу в московській редакції (к. 173) і загалом зраджує московські впливи,

⁵² Нев.-Горскій, *Опис. слав. рукоп.* МСБ-ки, III: *Книги богослужебныя*, Ч. I, М. 1869, 206-26, дає його подрібний опис і стверджує його «немосковське» походження, з огляду на сліди «южного произнесенія» (ливої зам. лѣвой), поминання короля в сутубній ектенії на літургії (к. 220) та диптихи київських митрополитів (усуміш з московськими) і смоленських єпископів (к. 226 об.). Одні й другі кінчаються Йосифом Болгариновичем, не Солтаном, як твердить мильно Нев.-Горскій (гл. вище, зав. 49). Бучинський (ЗНТШ, 90, 10 зав.) датує цей требник 1489-им р., хіба тому, що між покійними на літургії (к. 9 об.) поминається архиеп. Симеон, правдоподібно київський митрополит († 1488).

головно як мова про літургійні поминання московських святих Петра, московського митрополита (†1326) і Сергія Радонежського (†1392) та знову московських митрополитів Йони і Теодосія, Филипа і Геронтія з 2 пол. 15-го в., у диптихах київських митрополитів (від першого Михайла до Йосифа Болгариновича — к. 226 об). Це хіба можна поставити у зв'язок із вступом на київську митрополію його наслідника Йони II (1502—7), московського походження, з оточення кн. Олени, дочки московського в. кн. Івана III і жінки литовського в. кн. Олександра.⁵³ Тим замітніше воно, що єпископська присяга подає згадану вище клявзулю про митрополита з Константинополя в найстаршій версії: «не хотѣти ми приймати иного митрополита развѣ кого поставять изъ Цриграда какъ то изначала есмо приали» (к. 114 об), без найменшого сліду пізніших сутомосковських переіначень й додатків Йони та його наслідників.⁵⁴ На те можна б сказати, що цей текст попав сюди через випадкове скопіювання з давнішого оригіналу, бо з нього теж переписаний тут архаїчний устав про вибір терна кандидатів на єпископській нараді, з якого митрополит має взяти номіната, дарма що польсько-литовська влада вже давно була собі присвоїла назначувати митрополитів та владик.⁵⁵ Але якби воно й не було, згори слід сказати, що тиради московських владичих присяг з 2-ої половини 15-го в. проти київських митрополитів Цамвлака, Исидора та його наступника Григорія були в цілому недопустимі на нашому терені. Видно то із згаданого вище літургійного поминання київських митрополитів у цьому Требнику, бо в ньому з наших митрополитів пропущені щоправда імена Гр. Цамвлака та Исидора, але зате стоїть його наслідник Григорій Болгарин, що його Йона казав нарівні з ними виклинати.⁵⁶ Воно свідчило б, що на київському терені він

⁵³ За Макарієм, IX, 39, зав. 29, теж Бучинський, *Змагання*: ЗУНТ, VI, 1909, 9, приймає, що цей требник уживався в турівській єпархії за тодішнього єп. Васіяна, тому що на завпокійній літургійній сктенії поминаються пинські князі (к. 220) і взірець грамоти для протопопа виставляється від імени турово-пинського владики (к. 238 об. — НГ, 225, гл. II текст у РИБ, VI, 914). Проте по диптихах князів йде вищезгадане поминання митрополитів й смоленських єпископів, а по грамоті для протопопа — ще й грамота для протодіякона від імени митрополита (к. 239 об. — гл. текст теж в РИБ, 916-7). Та не виключене, що цей Требник був для митрополитового вжитку, правдоподібно наслідника Болгариновича Йони II (1502-7).

⁵⁴ Звертає на це увагу Нев.-Горський, 226. Гл. теж Макарій, IX, 296-8.

⁵⁵ Ходиніцькі, 108-9, твердить, що саме «Свиток» кн. Ярослава Мудрого, potwierджений 1499 р. королем Олександром (*Акты Зал. Россіи*, I, ч. 166, 189-91) узаконив світський вплив на обсаду духовних урядів.

⁵⁶ Після Кипріяна йдуть у ньому Фотій, Герасим, Теодосій, Филип, Геронтій (4 останні то московські митрополити), Григорій (Болгарин), Симеон, Йона I, Макарій (Чорт) і Йосиф (Болгаринович) — НГ, 226. Григорія кладе теж між митрополитами «Субботникъ» супрасльського м-ря з I. пол. 16-го в. (*Археогр. Сб.*, IX, 1870, 456) і другий тамошний помяник, переписаний в 1631 р., Вил. Публ. Б-ки 89-5, к. 17 (Ф. Добрянський, *Описание рукоп. ВПБ*, Вильно 1882, 181).

був оправданий навіть в очах москвофільського компілятора цього поминання за його зв'язки з царгородським патр. Діонісієм, дарма що й того йому не простили в Москві (гл. вище). Ще помітніше, що при цім митрополичім списку зроблена заввага на маргінесі: «а се сут митрополити ихже не хотяг праздновати... Григорія Цамвлака и Герасима и Сидора». Бо з того виходило б, що в наших духовних кругах того часу була різниця думок про канонічне становище митр. Герасима (1432—5), предтечі унійних змагань його наступника Ісидора,⁵⁷ коли його ім'я фігурує у митрополичому диптиху, хоч декуди його «не хотят праздновати». На подібну розбіжність думок про Григорія Цамвлака вказувало б у тих часах те, що в 1496 р. наші владики покликувались якраз на його вибір без патріяршої участі, коли самі вони вибрали митр. Макарія I (1495 р.) і за те стрінулися з осудом патр. Ніфонта.⁵⁸ Також не можна аподиктично твердити, що й самого Ісидора тоді зовсім не хотіли «праздновати», коли зважити, що 1504 р. холмський владики предположив відомий привілей Володислава III (Варненчика) з 1443 р., наданий нашій Церкві не без заслуги «руського кардинала» Ісидора, до нового потвердження королєві Олександрові, який урочисто його потвердив так, немовби наша Церква ще тоді оставалася вірна флорентійській унії.⁵⁹ А вже найцікавіше, що цей поминальний список київських митрополитів — і зараз побіч нього другий смоленських єпископів — замикається ім'ям Йосифа Болгариновича, що заходився на початку 1500-х рр. відновити ту унію нашої Церкви з Апостольською Столицею, дарма що без три-

⁵⁷ Охоронний лист для Герасима (і його послів) на дорогу до Риму Папи Євгена IV. 20. X. 1434, на бажання митрополита приїхати до нього; видав G. Hofmann, *Epistulae Pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes* = *Concilium Florentinum*, Series A, vol. I, R. 1940, N. 44, 34-5 і A. Welykyj, *Documenta Pontificum Rom. historiam Ucrainae illustrantia* I, R. 1953, N. 64, 112. Гл. ще Ходиніцкі, 49; Галецькі, 39-40; Амманн, 127-9 (цього листа не цитує!).

⁵⁸ Іхню заяву переповідає Суспрасльський Літопис (*Супр. рукопись*, изд. кн. М. Оболенским, М. 1838, 141-3) в тому змісті, що вони не вирікаються давних прав царгородської Церкви і поступили в цім випадку тільки з koniecznosti так як їхні попередники за вел. кн. Витовта. Гл. Мак., IX, 82-4; Груш., V, 413; Бучинський, Змагання: ЗУНТ, IV, 114; Ходиніцкі, 70; Амманн, 188. Слід зважити, що учасником Макарієвого вибору був теж турівський владики Василь, в якого спархії мав цей Требник уживатися (гл. вище, зав. 53).

⁵⁹ Видав його F. Rarce, *Acta regis Alexandri*, Kr. 1927, N. 233, 391-3, вичисляючи й інші видання (гл. Ходиніцкі, 95. зав. 1). Ось що каже про це Галецькі, 123: „Alexander solemnly confirmed the privilege of his uncle as if the Ruthenian Church of his realm had remained faithful to the Union of Florence and thus fulfilled the prerequisite condition for enjoying equal rights with the Polish Church of Latin Rite“. До того слід додати, що вище згаданий супрасльський Суботник (гл. зав. 56) не подає щоправда Ісидора у списку київських митрополитів, але має його в копії з 1631 р. Може її має на увазі Бучинський, коли говорить про помяник 1486-1526 рр. (в ЗНТШ, 90, 9-10, зав.), що мав згадувати й Ісидора.

валого висліді зза його скоропостижної смерті.⁶⁰ Все це разом промовляло б радше за тим, щоб і цю відокремлену появу московської присяги в нашому Требнику МСБ 377/310 з колишньою клявзулею про митрополита з К-поля, проте без пізніших сутомосковських додатків, вважати відокремленим випадком у нашій літургійній практиці 15-го і 16-го віку.

III.

Одиноко теж у цьому тексті знайшлася друга чисто московська клявзуля проти шлюбів з латинниками в додатку до заборони посвоячення з вірменами, що у відміну від грецької і південнославянської редакції єп. присяги ввійшла на східнословянському ґрунті до її московського і київського формуляра. Бо в усіх інших знаних текстах владичої присяги наш формуляр обминає московську заборону шлюбів та всякого кумошення з латинниками загальною згадкою «и иных еретиковъ которыхъ вселеньскіи съборы прокляли», маючи на увазі 72-е правило Труляньського Собору 691 р., що, після Халкедонського 14-го канону проти шлюбів церковних четців та співаків з еретиками та проти виходу дівчат за еретиків, загалом заборонило мішані подружжя з еретиками.⁶¹ Проте як зважимо, що на східно-славянському терені якраз греки започаткували протилатинське наставлення в XI—XII вв (митр. Юрій, Іван, Никифор й ін.), то напrawdę дивно, що тим разом не грецький оригінал єпископської присяги, але її московська редакція впроваджує повну заборону не лише подруж, але і кумошення з латинниками.

А втім годі абстрагувати від візантійського впливу на цю московську протилатинську клявзулю, коли бачимо, як аподиктично осуджує подружжя з латинниками покаяний Номоканон при Великім Требнику з XV в. так у грецькій оригіналі як і в церковнославянським перекладі. Бо ось що каже він в 58-му параграфі: «72 правило 6-го (тобто: труляньського) собора повелѣваетъ: не лѣпо естъ православному мужу совокупитися со еретическою женою, ниже со еретическимъ мужемъ женѣ православнѣй. Аще же и будетъ, нетвердый да вмѣнится бракъ, и незаконное да разрѣшится сожитіе... Подобнѣ съ латіны

⁶⁰ Його ім'я є теж в обох супр. помяниках між митрополитами і в першому з них теж між смоленськими єпископами. Гл. Бучинський: ЗУНТ, V, 75 і VI, 5 нн., та Груш. V, 536.

⁶¹ *Пидалгон*, 164-5, 232 (гл. ще ап. канони 53-4 і 78 на ст. 45-6, 65); *Pitra*, I, 527-8 (14-ий канон халкед.), II, (1868), 59 (72-ий кан. трул.); P. Joannou, *Les Canons des Conciles Oecumeniques*, Grottaf. 1962, 80-1, 209-10. Cf. Milasch, *Das Kirchenrecht*, 644.

аще православная жена совокупится, съ разрѣшеніемъ брака и прещеніемъ подлагати по 12 главѣ стѣхъ Г въ Матѣи. Аще кто преступить повелѣнное, да отлучится». ⁶² У вказаному параграфі своєї Синтагми з 1335 р. М. Властар пояснює в першій мірі згаданий 14-ий канон Халкедонського Собора, що шлюб клирика з еретичкою заборонений, хіба що вона прийме «таїнство нашої віри», і вслід за тим, з покликом на 72-е трулянське правило додає, що таке саме слід вимагати у випадку подружжя з латинниками: «Від латинників вимагається, щоб те саме робили, якщо хочуть женитися з православними. Якщо ж не послухають, підлягають канонічним карам». ⁶³ На думку А. Павлова, Властар тут лише повторяє думку Т. Валсамона († по 1195 р.), який при поясненні згаданого халкедонського канону стверджує, що на тій підставі православні (то мерос тис екклісіас) зобов'язують латинян відрікатися свого віровизнання, якщо хочуть женитися в візантійській імперії. ⁶⁴ І додає, що оба каноністи говорять тут лише про практику, а про саму справу посвоячення з латинниками висловлюються досить нерішучо, бо не було канону, що признавав би їх еретиками, і часті були в Візантії шлюби з західноєвропейськими католицькими династіями. Тимбільше — каже Павлов — пожиття православних з латинниками в польсько-литовській державі у противенстві до Москви відбирало такий забороні всю її гостроту. ⁶⁵ То саме слід сказати й про дальший вже чисто московський наказ всякого кумошення і побратимства з латинниками, бо він йде в тому випадку далі ніж сам згаданий покайний номоканон, що виклинає лиш кумошення з турками (§§ 22 і 153). ⁶⁶

Задалеко було б запускатися в здогади, хто вніс у московську владичу присягу цю драстичну заборону, зрівнявши латинників з вірменами у всіх її текстах, почавши від 1423 р. До речі, митр. Кипріян висловлюється лише на адресу вірменів, що «арменська ересь гнуснѣйша паче всѣхъ ересей» і застерігається проти всяких взаємин з ними, що нагадує подібну заборону і в київській і московській присязі пожиття з ними: «сего ради не достоить православному христіанину ниединоже общеніе имѣти съ ними, ниже... припускати къ собѣ, ниже къ церкви, такожде ниже дружбы имѣти съ ними никако-

А. Павлов, *Номоканон при Большом Третьяковѣ*, М. 1897, 180-1.

⁶³ G. Beveregius, *Syntagma seu Pandectae Canonum*, II, Oxonii 1672, 71-2; MPG, 137, 441-2 (ця клявзуля про латинників тут пропущена!).

⁶⁴ Beveregius, I (1672), 130; MPG 137, 439-40; Rhali-Potli, IV, 439, 471. Cf. I. Zhishman, *Das Eherecht der orthodoxen Kirche*, Wien 1904, 528, 531-6.

⁶⁵ *Номоканон*, 181-3. Гл. А. Соболевскій, *Отношение древней Руси к раздѣленію Церкви*: «Изв. Имп. АН», VI, серія 1914, ч. 2.

⁶⁶ *Номоканон*, 151, 290.

вияже, ни любви съставляти съ ними».⁶⁷ Він виступав далі теж проти хрещення через поливання «якоже латини»,⁶⁸ але позатим не висловлювався про них так гостро як проти вірмен і навіть висунув перший пропозицію унійного собору для поєднання розділених Церков у спільному листі з королем Ягайлом до патр. Антона IV в 1396 р.⁶⁹ Та вже його наслідник Фотій мав належати до протилатинського середовища в Царгороді перед своїм виїздом до київської митрополії⁷⁰ і в противенстві до митр. Григорія Цамвлака постійно акцентував своє латинофобське наставлення до тої міри, що навіть приказував їстивні речі з балтійських країн окремо благословити перед їдою.⁷¹ Вслід за тим теж Йона вимагав від наших єпископів присягати на клявзулю проти шлюбів і посвоячення з латинниками, як це йому мусів присягати єп. Данило з Володимира Волинського в 1452 р., вирікаючися флорентійської унії та свого митр. Ісидора. Бо ось як пише згодом Йона про прихильників унії з Римом до єпископату київської митрополії: «Что бо можетъ быти благое, идѣже папино имя нарицается... Сихъ же, того ради, отлучаетъ православная церковь ни имѣть ихъ за крестіаны, но за отступники своя вѣры и пособники ихъ ересей».⁷²

Тому не можна не відзначити, що в найстаршому тексті єпископської присяги київської митрополії в Архиєрейському Чинovníку прихильного флорентійській унії митр. Йосифа Болгариновича нема ні сліду цієї суто московської тиради проти посвоячення з латинниками.⁷³ А як де вона стрічається, то одиноко в «москвофільському» Требнику МСБ 377/310, що має крім того ще окремих «Чинъ бывас-

⁶⁷ Гл. його лист до ігумена Атанасія в 1390-1405 рр. в РИБ, VI, 32, 250-1. Про вірмен на Русі від XI в. гл. Голубинскій, 1/2, М. 1904, 815 нн.

⁶⁸ Гл. ще И. Мансветов, Митр. Кипріяи в его литург. дѣятельности, М. 1882, 144.

⁶⁹ Голуб., II/1, 338-9, Груш., V, 509-11; Ішак: «Богословія», II, 305-6; Амманн, 109-10 і головн. Галецкі, 24-5. Гл. відповідь патр. Антона з січня 1937 (Miklosich-Müller, II, 280-5).

⁷⁰ Амманн, 121 і його *Untersuchungen*, 254.

⁷¹ РИБ, VI, 43, 380, в листі до Пскова 1416 р. До того завважує Амманн: „Die Lateiner wurden fast behandelt wie die Leute, die man nach westlichen kirchenrechtlichen Sprachgebrauch „excommunicati vitandi“ nennt“ (*Untersuchungen* 255). „Die klare antilateinische Haltung (Фотія) hat die Ablehnung, welche die Union von Florenz in Moskau finden sollte, vorbereitet u. grundgelegt. Hauptbedeutung liegt nicht so in seiner Schriftstellerei als in der scharf antilateinischen Ausrichtung, die er der moskowitzischen Kirche seiner Zeit gegeben hat“ (*Abriss*, 133-4).

⁷² РИБ, VI, 81, 623. Подібно пише московський митр. Филип 1471 р. до новгородського архієп. Теофіла: «А не вѣсте ли божественнаго писанія, како святыми отци заповѣдано, что съ латиною съобщанія не имѣти?» (АИ, I, 280, 514). Таким чином єп. присяга не допускає шлюбів з латинниками «развѣ только є особаго каждый разъ разрѣшенія митрополита» (Павлов, *Номоканон*, 182).

⁷³ Цей пропуск відзначає при описі МСБ, 331-558 Нев.-Горскій, II, 3, 768. Гл. Макарій, IX, 298.

мый како приймати приходящих отъ латиньскыя вѣры к нашей вѣре хрстианской» (к. 57),⁷⁴ який вже від 1-ої половини 15-го в. появляється в деяких Требниках, спершу сербського і згодом московського походження.⁷⁵ А після цього впродовж усього 16-го віку стрічаємо вже в українських пам'ятниках саму лише київську редакцію єпископської присяги без московської клявзулі про митрополита з Константинополя і виразного осуду подруж з латинниками, почавши від ватиканського Требника Ілл. 15, почерез житомирський «Освященник» до Архиратикона єп. К. Терлецького, напередодні Берестейської Унії.⁷⁶ Всі вони зберігають іще старинний чин вибору єпископа з терна предложених митрополитові кандидатів єпископським собором, хоч пагубна королівська «роздача духовних хлібів» перейшла до денного порядку над протестом виленського собору 1509 р. проти тих, що «беруть єпископство без совѣта и воли митрополіи и епископовъ».⁷⁷ Щоправда, в нашій присязі ще далі збережений осуд середньовічних візантійських єретиків, але він радше механічно переписувався з одного рукопису в другий, бо відомі навіть грецькі тексти, що його пропускають.⁷⁸ Притому стрічаємо владичі присяги зовсім припадкового укладу, як н. пр. присяга першого львівського єпископа Макарія Тучапського для митр. Макарія II в 1540 р., якою були докладно означені Макарієві зобов'язання для митрополита.⁷⁹ З другої сторони маємо наявні приклади вжитку латинської єпископської присяги, переложеної з *Pontificale Romanum*, і то в архиратиконах київських нез'еди-

⁷⁴ НГ, III, 1, 210.

⁷⁵ Нпр. МСБ, 373-324 з I. пол. 15-го і 374/307 з 15-го в. (НГ, III, 1, 155, 172) і Солов. 730-1105, XVI в., з якого видав цей чин Дмитр., *Богосл.*, дод. 89 нн.

⁷⁶ Замітне теж, що патр. Єремія II в листі до київського митр. Михайла Рагози 17. V. 1591 відповідає на запит про мішані шлюби з вірменками, що їх слід наперед хрестити (*Diplomata Statutaria a Patriarchis Orient. Confraternitati Staurop. Leopoliensi data*, II, Львів 1893, 82), а про латинян й не натякує, бо хіба про них не було квестії.

⁷⁷ Гл. *Памятники полемической литературы в Зап. Руси*, I (РИБ, IV, 1878) 8.

⁷⁸ Дмитр., Евх. 622, наводить у заввазі Требник Б-ки святогробського метоха в К-полі 522, з 1655 р., що каже новопоставленому єпископові лиш присягати на навчання св. Отців та єрусалимської Церкви і на тому кінчить. Тому, що Дмитр. його неточно означає і згадує лише в заввазі (на ст. 968), що його хиротонії подібні до Архиратикона єрус. патр. б-ки 154, з 1660 р. (гл. Евх. 967-70); Неселовскій (дод. 21-ий, ст. XII) думав, що саме про цей Арх-он мова. А втім у відміну від Тр-а 522 він має ширшу редакцію давньої єп. присяги, бо Дмитр. (970) відсилав до ст. 621 (помилково подано: 121!), де її дає з Тр-ка сян. б-ки 1006, XV в. (гл. вище, наша зав. 10)

⁷⁹ АЗР, II. ч. 201, 364-5 — сильно дефектна, тому необхідний її латинський переклад, виданий в А. Тургенев. *Supplementum ad Hist. Russiae Mon.*, 146-7. Гл. Макарій, IX, 246; Груш., V, 440.

нених митрополитів і єпископів у половині 17-го в.,⁸⁰ так що враз з іншими рубриками. буквально звідтіля перенятими, їхній «южноруський чин на первый взгляд можно признать уніатским».⁸¹

В тім часі уже завдяки славному Євхологіонові Я. Гоара з 1647 р. став відомий теперішній грецький формуляр владичої присяги із тричасним визнанням віри у чині єпископської консекрації, який він видав з т. зв. Алляцієвого Архиєратикону 16-го в. (ст. 127—140).⁸² Чин єпископської консекрації, тут поданий, можна датувати бодай 15-м в.,⁸³ а його владича присяга на думку Дмитрієвського⁸⁴ «по мыслям» сходиться з «Викладом правдивої християнської віри» в Архиєратиконі олександр. патр. 6-ки (371-48-208) з 1407 р. (к. 51 об), що стоїть там безпосередно перед єпископською присягою давного типу (в ширшій редакції).⁸⁵ Та Алляцієвий текст обривається на першій консекраційній молитві по «Божественная благодать» і так став друкуватися в грецьких євхологіонах в додатку по давнім чині єпископського посвячення.⁸⁶ Таким чином ввійшла і його владича присяга у відомий Архиєратикон нісійського митр. Митрофана, виданого в Венеції 1714 р.,⁸⁷

⁸⁰ Неселовскій, дод. 24-ий, ст. XXXII-III, видає її з Архиєратикона митр. Д. Балабана 1650 р. Київ-Соф. Б-ки 65-77 (к. 52-5 об.); гл. Дмитр., Ставл. 241. Вона с теж в Архиєратиконі архiep. Л. Барановича з 1665 р. МСВ 370-271 (гл. Несел., 353).

⁸¹ Неселовскій, 372.

⁸² *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Ven. 1730,² 252-6. За Алляцієм він датує його 1260-80-ми рр. з огляду на переписану там буллію Папи Олександра IV з 1267 р. тощо. Але це рукопис XVI ст., бо в самому тексті архиєрейських чинів одна просительна ектенія (ст. 79) позначена роком 7084 (= 1576). Гл. про це Дмитр., Ставл., 234. А втім і Pl. de Meester, *Rituale-Benedizionale*, Рим 1930, р. XI, далі ставить його під 1260-им р. і чомусь вказує його в гротафератській 6-ці та мильно покликується на її каталог (A. Rocchi, *Codices Cryptenses*, Рим 1884, 254), хоч тут мова про Євхологiон т. зв. Basilii Falascae. До речі, Алляцієвий Архиєратикон знаходиться в Ват. Б-ці у Барберинській колекції грецьких рукописів — Barb. gr. 390 (давніше 416). Гл. G. Mercati, *Un Eucologio Ciprio che si cercava: Traditio VII*, New York 1949, 223-32. Свій недогляд поправив згодом De Meester, *Studi sui Sacramenti amministrati secondo il rito bizantino*, R. 1947, 262, п. 3.

⁸³ Дмитрієвскій, Ставл., 234-5, ставить його на 15-ий вік або на початок 16-го, немовби переочив, що вже зазначив цей чин в своїй колекції грецьких літургічних рукописів у Тр-у Атон. Діонісіятського м-ря 489, XV в., (к. 75), Евх. 641; гл. ще Неселовскій, 261.

⁸⁴ Ставл. 234-5.

⁸⁵ Епх. 378. Тому й Неселовскій, подаючи переклад владичої присяги з Алляцієвого тексту (дод. 23-ий, ст. XXII-VI), зве її «по чину олександр. редакції» (гл. ще ст. 20 і 260 нн.).

⁸⁶ Між численними текстами єп. консекрації з різних рукописів видав її вже сучасник Гоара I. Morinus, *Com. de ss. Ecclesiae ordinationibus*, Paris 1655 (гл. 2-е вид. Амстердам 1695, 98-101).

⁸⁷ Дмитрієвскій, Ставл., 169, помішав Митрофановий Архиєратикон з Габєртовим (1643 р.), але додана при тім його вказівка Ed. Ven. 1714 54-8 відноситься якраз до сторінок, на яких поміщений чин єп. консекрації в Митрофановім виданні.

що каже проказувати її з Євхологіона вже перед початком Служби Б. (ст. 55) у відміну від Алляцієвого, де вона відбувається аж по малім вході.⁸⁸ У цій Митрофановій редакції друкується відтоді Алляцієвий текст з його владичою присягою в грецьких (і московських) архиератиконах, а в первісному вигляді ввійшов він до відомого Євхологіона Венедикта XIV 1754 р.⁸⁹ і в наші архиератикони.⁹⁰

Проте навіть без актуального вжитку колишня єпископська присяга київської митрополії зберігає високоісторичне значіння, бо в ній відбилася формування української церковної самобутності в добі пофлорентійського відокремлення Києва від Москви — третього Риму.

⁸⁸ Дмитр., Ставл. 169 нн., 241 і Нессловскій, 249. Подібно і Солов. Служебник Каз. Дух. Ак. 709-1015, з 1532 р., вже дає владичу присягу, яку ми видали на початку, перед Службою Б. (Сырку, 117).

⁸⁹ Він подає давний чин консекрації в ряді хиротоній (ст. 118-20), а в додатку (ст. 445 нн.) Алляцієвий текст з титулом венецьких требників та з тричасною віроісповіддю (ст. 644-9). Подібно теж в другому виданні (Рим 1873) давний чин є на ст. 137 нн, а Алляцієвий в додатку, ст. 80-6.

⁹⁰ Архиератикон митр. Атанасія Шептицького (Унів 1740) містить своєрідну присягу з віроісповіддю, подібно до приписаної для східних католиків Урваном VIII (гл. Хойнацкій, *Западнорусская унія*, 169-2). Вона була хіба і в «Понтифікалі» Вил. Публ. Б-ки 197-235, з 18-го в. (з супрасльського м-ря), як виходить з опису Н. Одинцева *Уніатское богослужение в 17-18 вв. по рукописам ВПБ*; «Литов. Еп. Вѣдомости», 1886, ч. 30-I, 288 (гл. ще ч. 34, ст. 310). Натомість Алляцієву подає вже Чин консекрації перемиського єп. Антона Ангеловича 1796 р. (гл. І. Свенціцький, *Каталог книг церковно-слав. печати Церк. Музея во Львові*, Жовква 1908, ст. 68-9).

що каже проказувати її з Євхологіона вже перед початком Служби Б. (ст. 55) у відміну від Алляцієвого, де вона відбувається аж по малім вході.⁸⁸ У цій Митрофановій редакції друкується відтоді Алляцієвий текст з його владиною присягою в грецьких (і московських) архисратиконах, а в первісному вигляді ввійшов він до відомого Євхологіона Венедикта XIV 1754 р.⁸⁹ і в наші архиератикони.⁹⁰

Проте навіть без актуального вжитку колишня єпископська присяга київської митрополії зберігає високоісторичне значіння, бо в ній відбулося формування української церковної самобутності в добі пофлорентійського відокремлення Києва від Москви — третього Риму.

⁸⁸ Дмитр., Ставл. 169 нн., 241 і Неселовській, 249. Подібно і Солов. Службник Каз. Дух. Ак. 709-1015, з 1532 р., вже дає владичу присягу, яку ми видали на початку, перед Службою Б. (Сырку, 117).

⁸⁹ Він подає давний чин консекрації в ряді хиротоній (ст. 118-20), а в додатку (ст. 445 нн.) Алляцієвий текст з титулом венецьких требників та з тричасною віроісповіддю (ст. 644-9). Подібно теж в другому виданні (Рим 1873) давний чин є на ст. 137 нн, а Алляцієвий в додатку, ст. 80-6.

⁹⁰ Архиератикон митр. Атанасія Шептицького (Унів 1740) містить свосвідну присягу з віроісповіддю, подібно до приписаної для східних католиків Урваном VIII (гл. Хойнацкій, *Западнорусская унія*, 169-2). Вона була хіба і в «Понтифікалі» Вил. Публ. Б-ки 197-235, з 18-го в. (з супрасльського м-ря), як виходить з опису Н. Одинцева *Унѣтское богослужение в 17-18 вв. по рукописям ВПБ*; Литов. Еп. Вѣдомости», 1886, ч. 30-I, 288 (гл. ще ч. 34, ст. 310). Натомість Алляцієву подає вже Чин консекрації перемиського еп. Антона Ангеловича 1796 р. (гл. І. Свєнціцький, *Каталог книг церковно-слав. печати Церк. Музея во Львові*, Жовква 1908, ст. 68-9).

о. М. Ваврик, ЧСВВ

ЦІННИЙ ПАМ'ЯТНИК ОБРЯДОВОСТІ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XV—XVI СТ.

І. Певасиліянський Требник Ватиканської Бібліотеки

В описі 16-го тому римського архіву Генеральної Прокуратури Чину св. Василя Вел. покійний о. К. Каралевський згадує «quoddam Euchologium Ruthenum pervetustum, manuscriptum, anni 1360 in Arch. domus ad SS. Sergium et Bacchum asservatum» (ЗЧСВВ VII, 330), що його мав наводити один прокураторський меморіал о. Вінкентія Зеленки, ген. прокуратора в Римі в рр. 1780—1789, в справі номінації єп. Степана Левинського на луцьку катедру в 1787 р. без чернечого постригу в павсиліянському Чині, приписаного Замоїським Собором 1720 р. (к. 93). При кінці цього еляборату (к. 97) була зроблена важна заввага його наступника о. Йордана Міцкевича: I. Mickiewicz Procurator Generalis et huius hospitii SS. Sergii et Bacchi in Capitulo Zydiczynensi Rector declaratus, Romae existens, ex ore P. Flaviani Sierzputowski Sacristae huius Residentiae audit citatum in hac scriptura Codicem Ecclesiae Orientalis dono datum esse ex Archivo Nostro Ill. mo Stephano Borgia, Secretario di Propaganda, modo Cardinali SRE, a R. P. Vincentio Zielonka Procuratore Generali. Oh damnum incomparabile...¹. Слід би перевірити, додає о. Каралевський, чи часом цей дорогий скарб, збережений таким чином від знищення в наступних революційних роках, не знаходиться між славянськими кодексами кард. Борджі в Ватиканській Бібліотеці...

Та вже добрих шість літ перед опублікуванням цього натяку на той рукописний Требник римських Василіян він був відомий підписаному з лектури гарної докторської дисертації білоруського маріяніста, теперішнього єп. Чеслава Сіповича про митр. Ясона Смогоржевського

¹ Цю записку о. Міцкевич зробив десь по 12. 4. 1790, коли о. Зеленка виїхав з Риму (гл. ЗЧСВВ VII, 50). Теж о. Сержпутовський (не: Sierzulowski — ЗЧСВВ VII, 330) певдовзі покинув цеке місто, бо від 1791 р. був уже захристіаном при павсиліянській церкві єп. Сергія і Ваххи о. Йосифа Цивіньський (гл. Wolyniak, *Unici w Kurlandyi: „Przegląd Powszechny”* 1894, VIII, 212-3).

(† 1788) перед її обороною в Папському Орієнтальному Інституті. Саме тут стрів він перший раз лаконічну згадку старинного Тр-а з церкви св. Сергія і Вакха, яку Преосв. Сіпович виписав з цінного для нашої церк. історії 14-го тому *Scritture riferite nei Congressi* (1780—2a.) Архіву Пропаганди, що містить безіменний василіянський еляборат з 1780 р. проти консекрації свящ. Петра Білянського на львівського єпископа без чернечого постригу. Крім відповідної устави Замойського Собору наводить автор (о. Зеленка?) свої докази на потребу монашого постриження ex *Rituali Rutheno Mss anni 1360, quod asservatur in Archivio SS. Sergii et Bacchi Ruthenorum in Urbe*.² Нажаль запитаний про це о. Каралевський за своєю звичкою волів збутися одною-другою неясною фразою, хоч напевно знав, до якого требника воно відносилось... Та вже саме датовання його в згаданому елябораті таким далеким 1360-им роком навело підписаного на думку, чи не мова це про той самий «старинний рукописний кодекс» (*vetustum volumen manuscriptum, Rituale Ruthenicum*), що його пів століття скоріше використав один з найсвітліших римських прокураторів о. Ігнатій Кульчинський у своїм відомім *Specimen Ecclesiae Ruthenicae*, виданім у Римі 1733—4.³ Оце й штовхнуло його до пильних розшуків за тим страченим василіянським таліzmanом по рукописних збірках ватиканської бібліотеки, дарма що не було про нього найменшого сліду в описах її славянських рукописів кард. А. Маї,⁴ С. Шевирева⁵ й Н. Красносельцева,⁶ та інших римських книгозбірень, де лише розкинені документи василіянської прократури в Римі (архів Пропаганди, б-ка грецької колегії св. Атанасія,

* Цей еляборат п. т. „De promotione Episcoporum“ приходить тут спершу на кк. 53-5 об і знову в додатку А до „Memoria data da Msg Nunzio di Vienna (кард. Гірампі) al Sig. Pr. di Kaunitz 17. 9. 1780 (к. 256-8). Таксамо в меморіалі з 1787 р. в справі номінації Ст. Левинського о. Зеленка знаходить докази на потребу чернечого постриження при владичому поставленні „in Rituali Rutheno manuscripto anni 1360 asservati in Hospitio Storum Sergii et Bacchi p. 222 et 224-5“ (*Scritt. rif. nelle Congr. Gen., 875, f. 122-30*). Гл. теж *Acta S. C. de Prop. F.*, 153, t. 199, ed. P. A. Weluykij, *Acta S.C. de Prop. F. Ecclesiam Cath. Ucrainae et Bielarussae spectantia*, V, R. 1955, N. 1388. Таких цитатів зі згаданого Требника певно є більше в інших меморіалах о. Зелєнки проти номінації цих священиків без монашого постригання у збірках Пропаганди 1780-их рр. і в паперах тодішнього її секретаря Ст. Борджі.

² *Specimen...* ed. 3., Paris 1859 — головно: Appendix, p. 147-9, 151, 154, 158-9.

³ A. Card. Mai, *Scriptorum veterum nova collectio*, V, R. 1831, add. p. 101-10 (всіх рукописів — 18).

⁴ П. Шевырев, *О словенских рукописях Ват. Б-ки: ЖМНП XXII* (1839) апр.-юнь 103-14.

⁵ Н. Красносельцев, *Сведѣнія о нѣкоторых литург. рукописях Ват. Б-ки, Казань 1885*, 77, подає їхнє число «не болѣе 30» і використовує лише три: ч. 9 — сербський Літургікон 12-го ст.; ч. 10 — Часослов 15-16 в. і ч. 14 — т. зв. Літургікон кард. Ісидора з 14-15 в. (ст. 153-94). Тепер число цих рукописів зросло до 67 (в тому багато глаголичних) — гл. V. Мошин, *Cirilski rukopisi Jugosl. Akademije*, I (1955), 5.

налічелійська, казанська й ін.). І хоч підписаному тоді не було відома, що цей Требник згодом перейшов у посідання кард. Степана Борджі, то завдяки доброзичливості директора рукописного відділу папиканської бібліотеки Впр. о. Арнольда van Lantschoot'a і покійного д-ра С. Gianelli'я, знатока її грецько-славянських збірок, вдалося відкрити згаданий рукопис між її некаталогованими (ще досі!) церковно-слов'янськими рукописами в т. зв. Museo Borgia⁷, що містить ще дві інші цінні пам'ятки: відоме послання Мисаїла до Сикста IV з 1476 р. і двотомовий Служебник з 2 пол. 18 ст. з паралельним латинським перекладом. Вже сама вартість відкритого пам'ятника, хоч на два століття молодшого від 1360 р. (гл. далі), та зате імпозантного об'єму й пребагатого змісту, відсунула на дальший плян всякі можливі дослід, яким чином цей василіянський Требник опинився в збірці кард. Борджі, бо тут хіба вистарчить повторити авторитетні слова кард. Сирена Тиссерана у вступі до опису його вірменських рукописів: *Historia eorum enucleari non potuit nisi perscrutato S. Congr. de P. F. Archivo, cuius exploratio ardua*.⁸

Сьогодні такі дослідження видаються зайві, як на сторінках наших «Записок» маємо докладне вияснення о. Міцкевича, що його попередник на уряді василіянського прокуратора в Римі подарував цей Требник кард. Борджі в часі гарячих дебат у Конгрегації Пропаганди, чи можна в нашій Церкві допускати до єпископських свячень без попереднього чернечого постригу. А що Степан Борджя як секретар цієї найвищої римської установи, до якої наша Церква належала, був найбільше тією квестісією зацікавлений,⁹ то о. Зеленка вважав за вказане предложити йому свій Требник з фасцинуючою датою 1360-го р. на оборону василіянського становища, бо поданий там устав єпископського вибору при-

⁷ Уроджений 3. 12. 1731 в Велетрі к. Риму Ст. Борджя (Borgia) після студій у вічному місті та успішного урядовання в Беневенті і Венеції висвятився 1785 р. й став 1770 р. секретарем Конгрегації Пропаганди. На цій уряді діждався кардинальської гідності 30. 3. 1789 і був від 1800 р. префектом тієї К-ії. Помер 23. XI. 1804 і полишив дуже цінний музей свого імені в Велетрі, якого частина рукописів пережила через Пропаганду в 1900-их рр. до Ват. Б-ки і творить в ній окремий підділ, т. зв. *Museo Borgia*. Гл. життєпис пера E. Visconti, *Biografia degli Italiani illustri*, ed. Emilio Tiplado I (1834) 47-50; Moroni G., *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica*, VI (Ven. 1840), 52-3; DHGE IX, 1233-6 (P. Paschini); *Enc. Catt.*, 11 (Vat. 1949) 916-7 (E. Santovito).

⁸ *Codices armeni Bybliothecae Vat. Borgiani, Barberiniani, Chisiani*, R. 1927 p. IX.

⁹ Вже в 1772 р. пона вирипула при помінанції мукачівського єп. Андрія Іванчинського, як можна вносити зі змісту листа Борджі до нього, зазначеного в Кларепського *Catalogus Archivi Procuratoris gen. Ecclesiae Ruth. in Urbe*, T. X, Pars 2-a f. 71-7, cum refutatione Proc-is: An. OSBM III, 530.

писус, що київський митрополит вибирає і висвячує одного сромонаха з трьох йому намічених на нараді зібраних єпископів.¹⁰

І так цей василіянський кодекс увійшов у пребагату скарбницю латинських, грецьких та різних орієнтальних рукописів того славного кардинала, призбирану здебільша впродовж його майже 35-літнього урядування в Конгрегації Пропаганди, та після його смерті перейшов з його рукописною спадщиною на власність згаданої установи, поки 1902 р. вона не перейшла до Ватиканської Бібліотеки. Та коли поодинокі її рукописні збірки дочекалися вже більш чи менш докладних описів,¹¹ то для нашого Требника одним інформативним довідником ще й досі служить *Inventario del Museo lasciato dalla Ch(iara) Memoria Card. le Stefano Borgia* сперед 1839 р., що стоїть під ч. 767 його латинської рукописної колекції (копія в Vat lat 9574 у збірці кард. А. Маї). Тут на к. 159 після кількох «іллїрійських» (глаголицьких) пам'яток, до яких причислена теж наша Острожська Біблія з 1581 р., списані *Codici Rutheni che sono nel Museo Borgiano* і між ними на першому місці наш Требник — *Codice Manoscritto in foglio cartaceo N 338*. Тому підписаний відразу перейшов до основного вивчення самого тексту, але через повоєнне перевантаження скитальняними справами в Римі та пізніші заняття на американському терені щойно тепер може подати його висліди до загального відома на сторінках тих самих Записок ЧСВВ, що перші заговорили про цей укритий скарб колишньої василіянської книгозбірні в вічному місті.

Найперше, що впадає ввічі, то непересічний об'єм нашого Тр-а, бо хоч у ньому бракує аж 55 кк. на початку і в середині кодексу (к. 1, 3, 136-54, 413-39, 516-9, 521 первісної пагінації) і незнать кілько відпало при кінці, то він іще тепер нараховує 476 кк (31 × 17 см) первісного тексту (грубости 4 пальців). Таким чином він входить між найбільші наші рукописні требники, скаталоговані в описах б. Моск. Синодальної Б-ки Невоструєва-Горського, Віленської Публ. Б-ки Ф. Добрянського, Київської Дух. Академії й ін. київських збірок М. Петрова, Нар. Дому й Ставропігійського Інститута І. Свенціцького, Святоонофріїв-

¹⁰ В наведенім вище елябораті *De promotione Ep.* (гл. зав. 2) о. 3-а покликується першущого на його к. 22, ubi legitur: „Ab eppis electoribus praesentandas esse Metropolitae tres personas unumquemque jeromonachum ut quem voluerit in novum eppum deligat illique manus imponat“ (*Scr. rif. nei Congr.*, 14, f. 258).

¹¹ E. Tisserant, *Inventaire sommaire des mss arabes du Fond Borgia a la B-thèque Vaticane*: „Miscellanea Fr. Ehrle“, V. (R. 1924), p. 5 ss; idem, *Cc. armeni B. V. Borgiani...*, зі згадкою його грузинських рукописів на ст. IX; P. Franchi de 'Cavalieri, *Codices graeci Chisiani et Borgiani*, R. 1927.

ської Б-ки ЧСВВ у Львові Я. Гординського й ін.¹² На хребті його невибагливої політурки стоїть подвійна палітка — стара LVII 13 (побіч перекресленого 14) — хіба на ознаку первісного поміщення в Museo Borgiano — і повінна: Mus. Borg. Pr(opaganda) I(ide) Illirico 15. Зародковна картка з титулом: Euchologium Slavonicum та дві інші (II—III) з подібним латинським змістом нашого кодексу додані тут на вступі о. Іваном Мартиновим, відомим російським єзуїтом, що 1888 р. мав його у своїх руках в Парижі та подбав про його опрацю (гл. далі).¹³ Він теж побіч церковнослов'янської пагінації дописав у ньому олієм арабські числа, а щойно в 1956 р. службовці Ватиканської Б-ки, роблячи для підписаного фотокопію цілого рукопису, вибили нумератором тиглу нумерацію. Вона, поминаючи вищезгаданий вступний додаток о. Мартинова, починається вже на двох наступних картках, вложених перед самим текстом і записаних розмашистим письмом кінця 18-го чи початку 19-го ст.: Codice Rutheno — Questo Codice che è mancante al principio, ed al fine, ed in vari altri luoghi rovinato, contiene varie cose sacre, come la Messa di S. Basilio, di S. Cirillo(!), di S. Gregorio etc con le loro rubriche; il rito e le ceremonie per vestire dei novizj ed ammettere nei monasterj; l'Officio della Settimana Santa; ed altre orazioni, e Rubriche riguardanti il rito dell'Ordinazione. Verso il fine vi sono le Tavole per conoscere le lettere Dom(inica)li e determinare la Pasqua; e perciò si può intitolare Collectio clarum rerum Sacrarum. La data del libro non si può sapere, perchè manca; dai caratteri però si può giudicare benissimo, che non è tanto antico, ma piuttosto recente. Так то з цією італійською запискою наш Требник нараховує 478 кк. на новою пагінацією, яка й узгляднюється в цьому описі замість первісної церковної, що лиш виїмково тут і там наводиться. Зрештою і та давня пагінація видається пізніша від самого тексту, бо вже вживає чнаку «ч» (черв) замість архаїчного G (=90),¹⁴ що натомість приходить в маргінесовій нумерації требникових чинів й молитов та інших уступів (всіх §§ 196 до к. 466 об, в тому § 74 повторяється двічі). Ота церковна пагінація декуди вже зовсім затерлася а то й випала з обтріпаними краями карток, подібно як і нумерація аркушів (звичай-

¹² На половину менший від нього — вроцлавський Требник 16-го п. (даніше Ч. 1318 міської бібліотеки, тепер в університетській 6-ці) з 466 ст. був 1554 р. куплений до успенської церкви у Львові. Гл. його короткий опис пера А. Карге: *Archiv f. Slav. Philologie*, XII (1890), 132 ss., і головню Е. Koschmieder, *Die Hs. 1318 der ehemaligen Stadtbibliothek zu Breslau*: „Buch der Schlesischen Friedrich Wilhelms Univ. zu Breslau“, II (1957), 73-92 і: „Byz. Zs.“, 44 (1951), 334.

¹³ J'en ai rédigé, en latin, une table des matières détaillée — пише о. М. у листі до Пропанди з 27. 8. 1888 і знову в листі 16. 9 (копія в архіві о. Каралевського).

¹⁴ Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, Ленинград 1928, 215-6.

по по 8, декуди 9 кк.), що видніє чомусь тільки в другій частині рукопису (від аркуша 57-го до 66-го на кк. 395-467).

Палір нашого требника — т. зв. бумага — товстий і досить вигладжений та має спочатку здебільша водяний знак вепра, а від к. 384 — шостикінчастий («подвійний») хрест. Перший філігран, знаний вже з видань Франциска Скорини та Крехівського Апостола 1560-их рр.,¹⁵ приходить тут у різних видах: свиня з головою то вправо то вліво і навіть з піднятою задною ніжкою.¹⁶ Зате хрест тут усюди без корони і без щитового обрамовання, тобто у первісному виді гербу Święszcус, що в Лихачева зазначений один-однісінький раз із листа польського короля Зигмунта I з 1519 р.,¹⁷ а Каманінові зовсім невідомий...¹⁸

Пересічно маємо на сторінці 31 рядки злитого письма (*scriptura con-tinua*) — без відступів і кустодій, — писаного густим чорнилом й старанним півуставом бодай двома руками: 1) до к. 265 і всуміш з 2-гою до к. 352 і 2) до кінця, як видно головню з характеру деяких букв: н. пр. «з» в першій частині має хвостик до ліва, в другій — до права; в першій частині видно дуже часто е зам. є на початку слів і складів та кінцівку -и(ї) є в першій, -ї(и) є в другій частині і т. д. Сам півустав має всі ознаки т. зв. новішого півустава 16-го ст., що на нашому терені з рукописів перейшов у друк із заблудівськими та львівськими виданнями Івана Федоровича.¹⁹ А вже лист царгородського патр. Єремії з 1591 р., вписаний на залишених вільних кк. 453 об-4 об, нагадує шрифт стрятинського служебника 1604 р. (м. і. велика буква Σ — С).²⁰ Заголовки виведені всюди киноварною вяззю з численними титлами,

¹⁵ І. Огієнко, *Укр. літературна мова XVI ст. і Український Крехівський Апостол*, I (Варшава 1930) 147-9; Карский, 101 (ч. 19).

¹⁶ Н. П. Лихачев, *Палеографическое значение бумажных водяных знаков*, СПб. 1899, I, 164, 175, II, 11-2, 346, 358-9, III, 1698-703, 1731-2, 1775, 1866-7, 2377-8, 2988-9, 3339 — всі з 16-го ст.; І. Каманін, *Водяні знаки на папері укр. документів 16 і 17 вв. (1566-1651)*, Київ 1923, 992-4.

¹⁷ Лихачев, I, 228, II, 433, III, 3710; cf. С. М. Briquet, *Filigrales* — Dictionnaire hist. des marques du papier, II (1907), N. 5755.

¹⁸ Каманін знає лише більш поширений зразок хреста на щиті з короною з 1574-9 рр. (ч. 308-9) і Гитов Ф., *Очерки по истории русск. книгописания и печатания*, I (К. 1911), подає ту саму його форму (побіч свині) з Євангелія К. Д. Ак. 16. в. (рис. 31). Ширше про «подвійний хрест» гл. Лихачев, *Бумага и древнейшие бумажные мельницы в моск. государствѣ*, «Зап. Русск. Археол. О-а», нова серія, V (СПб. 1891), вып. 1-2, 306 і Ч. 546-9 та 676. Гл. ще Карский 103 (ч. 23) і V. Mosin — S. M. Fralje, *Vodeni Znakovi XIII-XIV vijeka*, Zagreb 1954, I, 114, II, 3595-3602.

¹⁹ Карский, 172-3, 448-50; І. Свєнціцький, *Початки книгопечатання на землях України*, Жовква 1924, ч. 16-8 — з львівського Апостола 1574 р.

²⁰ Свєнціцький, ч. 41-2 — зі стрят. Служ-ка, ч. 206 — послання митр. Рагози з 20. VI. ст.ст. 1590 (про обрядові непорядки) зі ставропілійської друкарні у Львові, 23. I. 1591.

підкреслювачками ' '. випесченими буквами та іншими орнаментальними деталями. Киловиром писані теж рубрики, ініціали а то й початкові букви важливіших речень. Брак заставок надолужений різноманітними ініціалами: давнішого геометричного та нововізантійського тератологічного типу,²¹ перетиканого гарними зразками рослинного й ренесансного орнаменту наших рукописів 16-го ст.²² З виїмком відомої комбінації букв емблеми М-А-І-Я на к. 215, нема теж в нашому Тр-у розроблених кінцівок, які щонайбільше тут і там заступлені невибагливими колофонами.

Міжже ж мова про правопис нашого пам'ятника, то коротко кажучи, він носить усі признаки його середноболгарської редакції. В першій мірі ж (часом ѡ) міняється з у(ю): дрѣжъ другу 3, плащаницѣ-цю 319, дател ѡ (зам. дателю!) 385, Михаилѣ и Гавриилу 477. Далі — ѣ та ѣ стоять зам. повних голосівок -о -е (просвѣщѣй 438) й часто один зам. другого в приростках съ — ѣ — і в середині (слѣзѣ моих 419) та головню при кінці слів (з перевагою -ѣ). Крім того ѡ, вживане без розбору нарівні з іа (платници, п ѡ тницюу 303 об), мішається з ѣ -е (в прѣмѣ 95, свѣтительское 377, освѣщена, свѣщеніем 440) і з а після голосних (сѣ 4, бесмертїа 350 об). Здебільша панує -рѣ -лѣ між приголосними і фонема кы -гы-хы (всуміш з ки-ги-хи) та змякшення шиплячих (душю 117, богородицю 395). Вкінці частий ерик-пасрик: ѣ -ѣ, головню при кінці слів та відома система гострих й похилених наголосів у функції зазначок на початку й кінці слів доповняють тут ці найбільш характеристичні правописні ціхи нашого церковного писання 16-го століття.

Слід тієї законсервованої правописної скаралуці пробиваються тут і тім признаки т. зв. руської мови, що була в письменному вжитку того часу на українсько-білоруських землях. Найзамітніший її вплив спостерігається тут у канонічнодисциплінарних параграфах, як присяга новопопоставленого архимандрита (к. 199-200) чи єпископа (к. 205 об-7), ставлені грамоти для священика (к. 211) та єпископа (к. 211 об-12), розрішальна грамота київського митрополита (к. 471 об-73) і т. д. Але й поза такими уступами всю нашу пам'ятку характеризує з одного боку т. зв. нове ѣ в замкнених, з другого -ѣ> е головню в нечленованих і ще більше е> ѣ в отворених складах. Ось для прикладу один виїмок з богородична: «Прѣдстателниѣ... нѣпостыдная, не прѣзри... всѣпетая бѣѣ, оутвѣрди... емоуже повѣле црствовати»

²¹ І. Свенцицький, *Прикраси рукописів Галицької України XVI в.*, Ж. 1922-3, I, ст. IV, 45; II, 77 а, 313 аб, 12805, 15132 а, 16316; Я. Запаско, *Орнаментальне оформлення укр. рукописної книги*, Київ 1980, рис. 25, 30, 35, 39, 41 й ін.

²² Свенц., *Прикраси*, I, 167 і 1549 а (два галицькі євангелія з поч. і кінця 16-го ст.); II, 20145, 12905; Запаско, 68-9.

(к. 362). Ноправда перша з цих замін то помітна ознака українського походження старинних пам'яток церковного письменства до 16-го ст.,²³ та всетаки вона не рішальна для цього Требника, бо занадто часті й тамті другі заміни, що остаточно не виключають його походження з білоруського терену.²⁴ Залишаючи тому за істориками мови авторитетне слово про українську чи білоруську приналежність цієї повазиліянської пам'ятки в Ват. Б-ці, не відзначаємо аж окремо таких об'явів у її мові, як тобѣ, собѣ чи м'яке ж замість церковного жд (оутверженіє 4, пороженіє 28, надѣжею 378 об), що стрічаються нарівні часто в текстах 16-го в. з обох територій. Але для повноти не можемо поминути таких чисто українських ознак, як черговання у-в перед приголосними (врядники 473 і 475), писання: бесмертном 3 і далі, оумірати 106, бес конца 402, народні слова: грецкое 177, стороною 199 об, 206, коли (зам. аще) 166, 189, 208, 212 об, 318 об, або (зам. или) 318, дръжачи 208, идоучи 475, здоровье 476...

До того слід ще додати кілька слів про дописки, розкинуті по сторінках нашого Требника. В першій мірі під текстом 4-ої картки маємо сильно покреслений екслібрис василіянської прокуратури в Римі, бо ще з трудом можна простежити бодай слова: *Sergii et Vaschi*. Зате на початковій і кінцевій картці й тут то там у тексті видніє невеличка печатка *S. Congr. Prop. F.* з часу приналежности цього Тр-а до її бібліотеки. Із властивих дописок заслуговують насамперед на згадку латиніпольські назви чернечих риз та інші завваги на полях чину малого образу монашого постригу (к. 70 і 72 й об), бо вони свідчать про вжиток цієї служби при василіянській професії. Подібно при поодиноких рукоположних чинах (к. 194 і далі) стоять теж відповідні латинські назви, пододавані правдоподібно рукою о. Зеленки, як він їх використовував у своїх меморіялах про єпископські свячення в нашій Церкві. А вже до о. Кульчинського слід віднести латинські назви побіч титулів Церковних Уставів св. Володимира та Ярослава Мудрого (к. 394 об і 397) з деякими заввагами на полях їхніх текстів, коли він

²³ А. Соболевскій, *Славянорусская палеография*, Спб 1908, 84; Свенціцький, *Нариси з історії укр. мови*, Львів 1920, 45; П. Ковалів, *Основи формування укр. мови*, НЙ 1959, 81 нн — проти Соболевського.

²⁴ І. Огієнко, *Укр. Крех. Апостол*, 238-46 і: *Розмежування пам'яток українських від білоруських* (ЗЧСВВ, VI, 261-85), приймає поплутання е з ѣ за білоруську звичку, прийняту й укр. грамотіями 16-го в. Подібно теж передача е череч ѣ могла б вказувати на походження Требника Ілл. 15 з терену північноукр. говору з його характеристичною фонемою іє («е полудолгосе» за Шахматовим, *Очерк древнѣйшаго періода русскаго языка*, Спб² 1910-11, 302-3), тимбільше що його обшир сягав давніше далеко на полудне і мав у своїй енклаві навіть Київ (К. Михальчук: «Кіевская Старина», 1893, вересень 460). Також афrikата чѣц (оцѣшеніє 28, 221, оцѣсти 348, — тѣльныя 21, хотяци 164) не конечно с при- знакою самих тільки північноруських пам'яток (Свенціцький, 80).

робив з них латинські переклади до свого Appendix ad Specimen. До нього теж хіба належать хронологічні записи на кк. 378, 396 об і 436, в яких перераховуються дати за візантійською ерою на роки по Христі, піднімаючи під них аж 5526 літ. Бо так робить К-ий у своїм Specimen'і під впливом т. зм. Московських Святців (Ephemerides Moscoviticæ), виданих на вступі до Acta SS. Maii 1 (1680) відомим боллідистом Д. Рареброк'ом, де Різдво Хр. поставлене саме на 5526-ий рік.²⁶ Та вже в додатку своєї праці К-ий вважає це літочислення немісним, коли прийшлося йому говорити про рік хрещення св. Володимира. І як на те на маргінесі к. 396 об напроти того місця Церковного Уставу св. князя, де наводиться 6496-ий рік його хрещення, видно перекреслену рахубу: $6496 - 5526 = 976$. Значиться, таке числення Кулічинського вже не задовольняло, як сам він каже при кінці своїх міркувань на тему дати Володимирового хресту...²⁶

І саме в цьому додатку до свого твору він вповні використав канонічно-дисциплінарну частину нашого Требника, давши з неї латинські переклади згаданих Уставів св. Володимира та Ярослава із грамотою московського кн. Василя Дмитровича для митр. Кипріана з 1402 з р., а відтак Правило митр. Кирила II з 1274 р. та послання новгородського собору 1415 р. з грамотою кн. Витовта в справі вибору митр. Григорія Цамвлака на київський престіл. Було то загалом перше збірне видання цих важливих пам'ятників для історії й устрою київської митрополії, що на добрих 50 літ випередило перші московські публікації з тієї серії.²⁷ З якою увагою ставився К-ий до свого

²⁶ У записці до свята Різдва Богородиці він висловлює сумнів, чи правильно латинський Часослов з р. 1679 ставить ту подію на р. 5486-ий, якщо Христос народився на р. 5526, ut volunt Ephemerides figuratae apud Raribrochium (ст. 95). Цю дату К-ий узгоднює вже передтим, кладучи смерть св. Антонія Печерського на р. 6581 (тобто 1055 по Хр. — ст. 28) і св. Параскевії на р. 6704 (чому? 1175 згл. 1183 — ст. 50) і потім Хр. Різдво на 5526-ий рік (ст. 105).

²⁷ Porro quamvis communior sit scriptorum sententia Vladimirum baptismate initiatum esse a. 990, nonnulli tamen hac de re discrepant, nam alii baptismum eius referunt ad a. 985, ut Cromerus, alii ad a. 976, ut meum Rituale Ruthenicum: quam opinionum diversitatem ex variis apud Ruthenos a mundo condito anno quo Salvator natus est assignationibus oriri puto... Cum autem istae supputationes, utpote inter se adversantes, nullatenus subsistere possint, ideo easdem prorsus expuncas libenter haberem, immo expungendas oro, si cui libenter unquam recedere meum Specimen placuerit (р. 158-9). Проти ставлення Хр. Різдва на р. 5526 чи 5500 застерігається теж о. Ігнатій Стебельський, ЧСВВ, Dwa wielkie światła..., Jwów 1866², 64 п.

²⁸ Найскорше виданий Володимирів Устав 1780 р. в *Дневных записки путешествия Ивана Лепезина*, Часть 3, ст. 351-2 і Ярославів Устав — в 1781 р. в *Архангельский Летописец*, ст. 4, нп. Оба устава гл. в Карамзіна, *История государства российскаго*, I (1816), прим. 506 і II, прим. 108, — враз з грамотою моск. кн. Василя Дмитровича 1402-3 для митр. Кипріана в т. V, прим. 233. Тоді теж перше появилася Правило митр. Кирила в «Русск. достопамятности», I (1815), 106-18. Найперший збірник увагу на цю перекладну працю К-го І. Григоронич на з'їзді в Археогр. Комісії в Петербурзі 10. б. 1838 (гл. В. Венешевич, На-

«старинного кодексу», свідчить й те, що він наводить з нього теж знаки зодіака²⁸ й не помиляє такої незвичайної подробиці, що місяцеслов нашого Требника зачинається від січня, а не від вересня (к. 404 і об).²⁹ Та либонь уже тоді був цей рукопис здекомплетований, бо К-ий лишає без уваги завіщання митр. Фотія († 1431) хіба тому, що воно вже тоді було неповне (гл. к. 469-71), і тільки при мові про нього згадує його осудження на новгородському соборі 1415 р. *in quodam vetusto libro*, тобто в нашому Тр-ку.³⁰

В такому розбитім стані дістався наш Требник І. Мартинову в 1888 р. для конзультації над запроєктованим Пропагандою виданням требника для галицької митрополії. Відсилаючи свій елаборат, відіслав він до Риму і наш Требник *restaure et mis en ordre, car certains feuillets en etaient, a l'arrivee, en etat des lambeaux et deplaces* (лист 27. 8. 1888). При оправі М-ов вложив до нього на вступі вищезгаданий латинський покажчик змісту з такою підстрічною заввагою: *Est Codex hic dictum Euchologium, sacculo XVI—XVII in Russia meridionali in quodam monasterio Kioviensis metropolis scriptus, initio et fine mutilus*.³¹ В ньому можна дарувати такі недоліки, як в § 74: *Ordo recipiendi quemvis ingredientem* (ще треба: *in monasterium*), або те, що він начисляє в прориві між давню к. 412 і 440 (тепер: 393-4) брак аж 28 карток (зам. 27) і тільки 22 §§ між § 146-78 (треба: 31), чи нарешті, як після § 196 (Канон за добродіїв — давня к. 513 об) він каже, що *sequentia folia usque ad 522 desunt, praeter 520*, а тимчасом згаданий канон ще займає дві давні кк. 514-5 (тепер: 467-8). Але для наукової стислості слід таки виправити його окреслення деяких важних чинів, що не віддає оригіналу. І так М-ов зве митрополічу грамоту для нововисвяченого єпископа (§ 73) *Litterae ordinationis episcopi*, хоч на маргінесі біля її титулу є латинська дописка (о. Зеленки?): *Litterae installationis eppi* (к. 211 об). Він теж титулує § 77-ий: *Horae dicendae diebus festis Dni, B. Mariae et Praecursoris*, а треба 6: *in vigilia Nativitatis Domini*, так як написав зараз в наступному § 78: *in vigilia Epiphaniae*. Також § 83-ий в нього звучить: *Feria V maj (oris) hebdomadis* замість *Feria VI*... *in matutino*. Опісля § 86:

лятники древне-русс. канон. права, «Русская Ист. Б-ка», XXXVI, Ч. II, вып. I, II-град 1920, 9). Згори однак слід сказати, що переклади Кульчинського залишають неодне до побажання і в дечому були вже виправлені в перевиданні Мартинова, як Бенешевич завважує про переклад Володимирового Уставу (тутже, ст. 26). Зрештою сам К-й зве свої переклади Уставів фрагментарними (гл. вступ, ст. XXX).

²⁸ Ст. 155.

²⁹ Ст. 154/5.

Ст. 121. Зате смерть Фотія пересуває К-й після 1439 р., на підставі львівського Часослова 1679 р. (ст. 152). Гл. ще ст. 122.

³¹ Копія цього покажчика змісту Гл. 15 знаходиться в архіві пок. о. К. Карленського.

Officium F-ae VI hebdom. maj. то власне старинна передхрещенцальна катехиза для оглянених: *Catechismus prout antiquo more ad baptizandos F. VI in Parasceve habebatur* (J. Goar, *Euchologion*, Ven. 1730,² 279). І вслід за тим § 88: *Preces S. Benedictionis aquae* то знову чин колишнього хрещення в передпасхальну ніч (гл. далі). А вже годі знати т. зв. срусалимську утрєню В. Суботи (§ 90) *Officium defunctorum*, тому що вона в нашому Требнику має титул: «Надгробное въ цариградской соборной церкви» (к. 317 об). Ці помилки походять з того, що М-ов не визнавався у старинних чинах т. зв. патріяршої богослужби, яку щойно розіснили наступні досліді А. Дмитрієвського, А. Бавмштарка й ін., і лиш загально окреслив наш Требник *comme appartenant à l'ancien régime, et contenant plusieurs offices aujourd'hui abandonnés... sans grand ordre ou methode* (лист з 16. IX. 1888).

А втім, можна згори сказати, що в ньому масмо чи не найповніший корпус літургійної свхології нашої Церкви загалом до появи Могилієвського Требника 1646 р. і зокрема найцінніший пам'ятник дуже рідкого на нашому терені т. зв. патріяршого (катедрального) сихологіона. Притому подібно як інші великі требники,³² теж Ілл. 15 має після тієї першої основної частини ще й багату другу партію канонічно-дисциплінарного характеру, де крім згаданих великокняжих Церковних Уставів та інших цінних пам'яток нашого церковного припи міститься цікава редакція «Заповідей Св. Отців», митрополичої та єпископської духовниці тощо. Ось чому після цих сумаричних вступних даних приступасмо до подрібного перегляду поодиноких відділів і молитов та інших уступів нашого Требника, а вслід за тим постараємося шторкнути саму квестію його генези й питомої вартости. Завважимо ще тільки, що в наведених цитатах з Ілл. 15 його оригінальні букви ж—а заступаємо звичайними у—я й пропускаємо надстрічні знаки (придиhi, наголоси, паєрики тощо) — з виїмком «й» навіть там, де в тексті стоїть «и», — за прикладом видань РИБ-ки та інших академічних публікацій. Також — для порівняння при поодиноких текстах молитов й чинів вказуємо тільки найбільш підхожі друковані джерела, звичайно кириличні і лише виїмково грецькі, щоб не обтяжувати занадто залученого при деяких уступах наукового апарату.

Гл. Мансвєтов. *Митр. Кипріяи и его литургической дѣятельности*, М. 1882, 10-11; С. Смирнов, *Древнерусскій духовник*, II, «Матеріали», ЧОМДП 1912, кн. 3, 253-4; R. Nahtigal, *Starocerkvenoslavski Euchologij*, „Razprave Znanst. društva v Ljubljani za Humanist. vede“, II (1925), 221 ss.

II. Опис рукопису

(Бракує 1-а картка з § 1-им і початком § 2-го)

2) ... «сатаниноу остави. яко сѣмя тля в нем сс(ть)» ... — к. 3 (колись — 2).

То продовження молитви «дитя в колибель класти»: Вседержителю Слово Отчеє сам совершенъ сый І. Христе (Требник, Москва 1651 к. 91 і об., гл. Тр. Моск. 1625, 1636, 1639, Служ. Моск. 1625, 1635 і ін.). На підставі соловецьких рукописних требників 16-го ст. її згадує А. Дмитрієвскій, Богослуженіє в русской Церкви в XVI в., Ч. I (Казань 1884) 250 і А. Алмазов, Історія чинопослѣдованія крещенія и миропомазанія, Казань 1885 дод. 31. Гл. ще И. Каратыгин, Обзор нѣкоторых чинопослѣдованій в рукописных требниках, принадлежащих Спб. Дух. Академіи: Христ. Чт. 1877, I, 447 та К. Никольскій, О службах русской Церкви, бывших в употребленіи в прежних печатных богослуж. книгах, Спб 1885, 341.

3. Молитва «знаменати отроча» з найменуванням в 8-ий день по народженні: «Ги Бже нашъ тобѣ молимся и тобѣ ся мили дѣем» (к. 3).

Гл. Стрягинскій Требник 1606 к. 1, Требник П. Могили 1646 (=ТМ) I, 24-5, Дмитр., дод. 6—9, Алм. 125-35, дод. 58-9, Ник. 329-30.

4. Чин оглашення й хрещення та миропомазання (к. 3 об — 11).

Гл. ТМ I, 37-69, Дмитр., дод. 9 нн і Алм. 36 нн. Всі три чини йдуть тут безпосередньо один за одним. Після вступної рубрики, що приписує священникові тричі подути на дитину й перехрестити чоло, уста й груди, йде м-ва: «О имени твоєм» ... до слів: «тебѣ бо поють» ..., бо решта її та 1-ий екзорцизм і більша частина 2-го видерті з первісною 3-ою карткою. Після м-тви «Сый Владико» (к. 4 і об) йдуть численні відречення-приречення, які за священником проказує «баба» і то аж 15 разів (теж Вірую — тричі) з пропуском теперішнього загальникового визнання: Вірую в него як Царя і Бога ... та: Покланяюся Отцу ... Гл. Дмитр. 279 нн і Алм. 205 нн. Пропущений теж священничий заклик: Благословен Бог хотяй ... і ектенія перед водосвяттям в кориті (не більше 5 відер!) обмежена лише до 4-ох окремих прохань. Її голосить священник, як нема діакона (к. 5 об), і вкладає в воду «спичку» з елеєм (к. 8). Ним помазує священник або діакон чоло, груди й плечі з одною лише формулкою: «Помазуется онсиѣ елеом ѿърадованія» і тд., а решту тіла діакона чи інший прислужник (гл. Дмитр. 287 і Алм. 276-80). Формулка хрещення — поширена вставкою «Амїнь» по іменах Отця й Сина за звичаєм 15—16 ст. (це згодом вимазано) і з додатком: і нині і присно і во віки віков, амїнь. Гл.

Дмитр. 291, Алм. 343 і ТМ I, 59 та Помоқанон или Законоправилиникъ, Київ 1629 к. 89 і об. Дитина занурюється по шию та поливається над головою теплою водою (гл. Служ. Моск. Синод. Б-ки 358/615 XVI в. к. 179 об. і Требн. 377/310 з кінця XV і поч. XVI в. к. 50 та 378/898 XVI к. 478; Невоструев-Горскій, Опис. рукоп. МСБ-ки III Ч. 1, М. 1869, 73, 209, 233). І безпосередно по хрещенні йде миропомазання (к. 9 об), а потім — одягання в сорочинку зі словами: «Одѣвается раба Хв імрк, одѣнїе веселїя» і в верхню одіж з формулкою: Да влзрадуется (к. 10). Гл. Алм., дод. 45-9. Нема ще Апостола-Євангелїя, що починається вже приписувати в 15. ст., хоч тут уже допускається хрещення й поза літургією. Дмитр. 299 вказує ці читання лиш у 3-ій групі своїх рукописів, а Алм. аж в Тр. Солов. 737/1098 XVII ст. Гл. ще П. De Meester, *Studi sui Sacramenti amministrati secondo il rito bizantino*, R. 1947, 36. Натомість долучується відразу обряд постриження за значасм 14—15 вв.: По м-тві «Влдко Ги. Бе нашъ иже образом» (з теперішнього чина обмиття в 8-ий день по хресті) священник постригає новохрещеного і клопотъ волосся мішає з теплим воском та вкладає в церковну стіну, як вона кам'яна, або закопує в землю, як дерев'яна (к. 10 — гл. Служ. МСБ 358/615 к. 184; Нев-Горскій III/1,84) і по Мир всім та Глави ваша (діякона) проказує другу м-тву з того самого чина: *Ги Бе нашъ иж(е) от испльненїа . . . з наложенням кукола при словах: «Одѣвается . . . въ куколь незлобіа» (к. 10 об). Гл. Н. Одинцов, *Порядок общ. и частного богослужения в древней Россіи до XVI в.*, СПб. 1881, 151, ч. 64-5; Дмитр. 298-302, дод. 16, 24-5; Алм. 460-1. Кінчиться весь чин хресту обходом священника, за яким йде кум з дитиною, докруги хресної купелі (чи перед престолом чи посеред церкви) із спіном «Слицы» та ектенією з поминанням князів, єпископа, хресного батька і новохрещеного і з отпустом. Додана заввага (к. 10 об-11): Якщо хрещення злучене з літургією, дитину обносять перед переносом на великому вході, а старший сам йде зі свічками в обох руках та причащається. Він теж опісля щодня приходить до церкви на утреню, літургію та вечірню й тримає свічку на відправах аж до 8-го дня по хрещенні. Гл. Служ. МСБ 347/952 XIV в. (Нев-Горскій 33) і ін.

5. Чин хресту в наглій потребі (к. 11). Гл. Алм. 57 з Тр. Солов. 737/1098 XVII в.

6. Заповідь св. Івана Золотоустого про хрещення дітей (к. 11).

Видав її Н. Суворов, *Слѣды западно-кат. церк. права в памятниках древняго русск. права*, Ярославль 1888, дод. 4-ий, ст. XI.VI: О крщеніи же дѣтии.

7. Чин обмиття новохрещеного в 8-ий день (к. 11 об-12).

Начало обичне і тропар дня та лише три молитви, що в ТМ I, 70-2, бо постриг уже відбувся при хрещенні. Гл. Алм. 45, 62-7.

8. Чин уцерковлення — виводу (без заголовку) — к. 12 об-13 об.

Гл. ТМ I, 26-31. По двох теперішніх м-твах, з яких 1-а трохи змінена на початку (Ги Бже нашъ, тобѣ млимся и тебе просим и милися дѣем, ты оубо сый Оць Га нашего...), священник обносить хлопя довкруги престола, а з дівчатком кланяється на обі сторони до св. дверей, проказуючи Нині отпушаєши, і відмовляє сьогоднішню 3-ю м-тву та по 40 поклонах перед богородичною іконою відпускає зібраних. Гл. Дмитр. 311.

9. М-ва над оглашеним поганином (к. 13 об.). Гл. Дмитр. 318-9.

10. Чин над наверненим еретиком (к. 14). Гл. Дмитр. 319-20.

11. Проклинання маніхейської ересі (к. 15-9). Гл. Дмитр., дод. 26-45.

12. «Устав како достоит творити оглашенника и въ кое время» (к. 19-20 об).

«Бывшу убо вѣходу. и глемоу слава въ вышних бгу. тристоמוу и прокименоу и посем литію творящоу діаконоу» — так зачинається рубрика до трьох окремих молитов, що вставлялися на т. зв. пісненній утрені по сугубій ектенії, у вівтірки й четверги передпостного часу (Дмитр. 317-8 наводить Тр. Солов. 725/1085 з 1505 р. кк. 118-9 і 732/1090 з 1566 р. кк. 290-1). Цей устав з малими відмінами від нашого видав Нев-Горскій 141-2 з Тр. МСБ 371/675 з кінця 14-го і поч. 15 ст. к. 95 об, але не дав тексту молитов. Видав їх Н. Красносельцев, Молитвы об оглашенных за утрени и вечерней и обряд оглашения в В. Пятницу: Правосл. Соб. 1889, 1, 95-110. Гл. ще Скабалланович, Толковый Типикон I (Київ 1910) 386. Перша м-ва — за оглашених: «Блсви ннѣ Ги рабы своя оглашенныя» (Goar, Euch. 45) та дві м-ві вірних: 1) «Ги, Ги, твой ес(ть) день»... і 2) «Оуставленієм твоим, Ги»... й дві отпустні: «Хвалим и поем»... і — «Ги стый иже во вышних живый» (G. 45).

13. Устав, як приймається маніхеець «приходяй правой вѣре» (к. 20 об). Гл. Дмитр. 321.

14. Св. Мефодія, патр. кпол., устав, як приймати відступників (к. 21 об-24 об).

Гл Дмитр. 320. Наш текст належить до найповнішого споміж проаналізованих в А. Алмазова, Тайная исповѣдь II (Одеса 1894) 13 нн, де він позначений буквою В.

15. Виречення жидовина (к. 25-28 об). Гл. Дмитр., дод. 68-88.

16. Виклад про феоодотіянів, афінганів, й ін. еретиків (к. 28 об).

Гл. К. Біріс, *Les Tsiganes sont-ils les Aëfignanoi byzantines?* (Сетія 1954, 634-5).

17. Відречення ереси феоодотіяньської й ін. (к. 29 об). Гл. Дмитр., дод. 46-60.

18. Відречення сарацина (к. 30 об).

Гл. А. Яблоков, *О происхождении чина присоединения мухамедан*: Прав. Соб. 1881, 1, 230-83.

19. М-ва над дитиною, що йде на науку «грамот» (к. 33 об).

«Ги Вже нашъ всея твари съдѣтелю, иже свосму рабоу двдви» ... Гл. Стр. Тр. 617-20 і ТМ I, 256-60 (довший чин). Гл. теж В. Ильминский, *Исторія молебнаго пѣнія при начатіи ученія отроков*: Прав. Соб. 1884, III, 64-6 і В. Прилуцкій, *Частное богослужение русской Церкви в XVI и первой пол. XVII в.*, Київ 1912, 344.

20. «Оустав и чин обрученію и венчанію црсм и князем и псѣм хрстіаном» (к. 34-7 об).

Так звучить цей титул від найстарших чинів подружжя (Служ. Кириїяна МСБ 344/601 XIV ст. к. 124 об і Тр. МСБ 375/326 з 1481 р. к. 232 об; Нев-Горскій 19, 202) до новіших Требників Вил. Публ. Б-ки 206/231 XVI в. к. 26 і 207/40 XVI-XVII к. 213 (Ф. Добрянскій, *Опис. рукоп. ВПБ*, В. 1882, 313, 327) й ін. Гл. ТМ I, 393 нн. Обручини підбуваються по літургії й складаються з екстєнії та двох традиційних молитов: «Бе вѣчный иж(е) растоѣаа събираа» ... і «Ги Бже нашъ, иже от языкъ» (Go 311) з отпустом, якщо нема безпосередно вінчання. Воно зачинається пс. 127 (без Слава тобі Боже наш, слава тобі) та возгласом, екстєнією і двома старинними молитвами, що окрилиють саме вінчання вже в Барберинськїм Євхологонї та займають сьогодні 3-4-те місце (Go 315-7): «Бже стый създавый члка» ... і «Ги Бже нашъ иж(е) въ спсительнем ти смотренїи» (Go 321). І після прокимєна (Славою і честію), нинішнього апостола-євангелія і сугубої екстєнії йде голосна м-ва над чашею (подані тут лиш перші слова: «Бже иже вся сѣтворивый» — к. 36 об), хоч зараз потім дасться екстєнія Ісполнім, Заступи з проханнями й Отченашом і знову та сама м-ва (з повним текстом!), але потихо (к. 37). Після «общої чаші» є обхід зі співом «Святїї мученици (3) і «Слава тобі Христе Боже» (риз), екстєнія за царя, святителя, кума й молодят та привітальне слово: «Братіє радуйтеся всегда о ги» (гл. Фил. 4, 4-7) й отпуст зі згадкою Константина та Єлєні й м-ва на зняття вінків: «Бже Бе нашъ пришедый въ кана» (Go 320).

21. Чин шлюбу «двосженського» (к. 37 об).

Гл. ТМ I, 432-3 і Дмитр. 402 нн.

22. Чин «в братотвореніє» (к. 38-40 об).

Цей прийнятий до Требника II. Могили він є в Тр-у Й. Тризни, Київ 1653, 211-7. В нашому тексті він навіть ширший ніж в Синайському Требнику 10—11 в. к. 9-11 об (гл. *Euchologium Sin.*, ed. R. Nahtigall II, Ljubljana 1942, 20-6; *Euch. Sin.*, ed. J. Frcek: *Patrol. Or. Graffin*, XXIV fasc. 5, Paris 1933, 660-8) і в Тр. МСБ 377/310 поч. XVI в. к. 61 нн (НГ 211). Тут відправа відбувається при аналою із св. євангелієм, мирна сктенія не має 9-го прохання Син. Тр-а, зате по двох м-вах, що є в Син. Тр-у, йде ще третя: «Влдо Вже нашъ иже ликъ стых своих апль избра» (Дмитрієвскій, Євхологія, Київ 1901, 190, 744, 998) і щойно потім прокімен: Буди Господи, ст. Радуйтеся, Римл. 8, 28-39, алилуя, ст. Се что добро, Яко ту заповіда, Єв. Йо 17, 1-13 та сугуба екстенія. Після Мир всім і Глави ваша йде кінцева м-ва: «Ги Бе нашъ любы съвршителью» та братне ціловання зі співом: Господи, Господи, призри (зі стихами). Замітний тут пропуск передосвяченого причастя, що його ще подає Чин побратимства, хоч і коротший від нашого, вроцлавського Т-ра, описаного Е. Кошмідером в *H. der Schles. Fr. Wilhelms-Un. zu Breslau II* (1957) 84 нн. Подібний до нашого чин побратимства видав Никольскій 377-8 з т. зв. мирського Тр-ка моск. патр. Йоасафа 1639 р. Багату літературу крім Кошмідера дає про побратимство А. И. Яцимирскій, Мелкіє тексти и замѣтки по старинной слав. и р. литературам (ИОРЯС XVI, 1911, 2, 242 нн — гл. ЗНТШ 111, 200) і О. Гайманівський, До студій побратимства як народного звичаю та чину церковного: Науковий Зб. УВУ III, Прага 1942, 114-37.

23. «Чин в чадотвореніє» к. 40 об-41). Гл. ТМ I, 393.

24. «Чин исповеданію» (к. 41 об-48 об).

Почавши від наголовка, весь чин майже дослівно знаходиться в Тр-у Моск. Дух. Академії 184 кінця 14 й поч. 15 в. к. 51 об-81 об., виданим в Алм., Т. исп. III/1, 106-8, з потрійним «поновленієм», що в Алмазова 187-8, 191-2, 188-9. Звичайно читання нашого Т-ка ліпші, н. пр. желѣа по оумерших (к. 43 об), замість: жалѣа оумерших в Алмазова 188 (1-ий рядок згори). Але стрічаються теж невмісні, н. пр. на к. 47: «Млтва юзе глетъ архиерей... прашаа, ... всякоу клятву и заколеніє» (!), замість: заклинаніє (Алм. 108). В 1-ій розрешальній молитві: «Бе, простиный Наааном Двда» (к. 45) і відтак на к. 46 об. при словах: «Чадо прощаєть тя Хс»... видніють сліди пізнішої руки, хіба з часу, коли формулка прямого розрешення ще не завживалася в нашій Церкві...

25. Чин причастя (к. 48 об-62).

Гл. ТМ I, 273-323. В порівнанні з друкованим чином м. і. в Єрейському Молитвослові (Рим 1950, 1153 нн) тут — 1) по началі обичнім тропарі: Беззаконія моя ітд., 2) пропущені всі псалми, 3) по каноні

тропар: Сгда славнії ученици, 4) пропущена м-на: Нескверная (нема теж в ТМ), 5) 24 м-ни перед і по причасті та тропар Вечери туюси... при кінці.

26. Чин скорого причастя (для хворих) — к. 62.

Почавши під наголовку, ввесь цей чин майже дослівно знаходиться в згаданому вище Тр-у МДА 184 к. 71 об-73 (Алм., Т. исп. III) 2. ст. 13. Його начало обичне відоме вже з «Вопрошаній Кирика» XII ст. прав. 56 (гл. Русск. Ист. Б-ка VI Ч. I, 37), а його дальший склад проаналізований в Алм., Т. исп. II, 30 нн на підставі укр. Требників: Стрятинського (к. 207-12 об), Острожського 1606 р. (к. 50-1) і Могилянського (I, 328-37).

27. Чин над христілюбцем, що хоче бути дух. братом в м-рі (к. 63).

Цей чин, відомий щойно з 14-ого ст. в Тр-у МСБ 371/675 к. 141 (III 145-6), проаналізував В. Прилуцький 179-81. Никольскій 389-92 наводить його з московського Тр-а 1625 р. Він іще раз приходить в нашому Тр-у на к. 213 об (гл. § 74).

28. Чин над затворником (к. 64-6).

Гл. ТМ I, 977-94. В порівнанні з Тр-ом МСБ 371/675 к. 134 об (III 145) наш чин виглядає повніший, лиш у титулі дефектний: Чин бышемый о хотящем затворитис(я) по оуставом якоже (пропущено: в правилѣхъ — гл. МСБ 371/675 і Никольскій 400 з моск. Тр-а 1639 р.) пишеться. Гл. Прилуцький 218-22.

29. Чин омивання св. мощів і як пити воду з хреста (к. 66-8).

Цей чин, близький до причастя богоявленської води (§ 30), спершу бун між відправами В. Пятниці (гл. А. Лисицын, Первоначальный славинорусскій Типикон, Спб 1910, 100-2, Никольскій 257-86, 395-411, Прилуцький 93-100, 172-5). Стрічається — проти твердження Прилуцького — теж в укр. служебниках і требниках, як Служ. Б-ки м-ри ЧСВВ у Львові 18 XVI к. 116-8 (ЗЧСВВ I, 417) і Тр. тієїж Б-ки 47 XVI к. 79-83 (ЗЧСВВ III, 58) і Вроцлавський Тр-к ст. 346-9, описаний Коннідером (ст. 76).

30. Чин причастя богоявленської води (к. 68-9).

Гл. Стрят. Тр. к. 620-3. Почавши від наголовка, він майже дослівно приходить у Псалтирі Б-ки Кирило-Білозерського м-ря 43/300 кін. 15. і поч. 16-го ст. к. 449-50 об (Алм., Т. исп. III/2, 30-1). Гл. Ник. 287-96; Прилуцький 151-8.

31. Чин «на одяніє расы» (к. 69).

Гл. Стрят. Тр. к. 288-92 і ТМ I, 891-7. З таким наголовком (без згадки камиланки) приходить цей чин в требниках 15—16 ст. (МСБ 373/324, 374/307, 377/310: Нев-Горскій 161, 164, 219). Гл. Архієп. Інно-

кентій, Постриженіє в монашество, Вильно 1899, 193-5 і Прилуцкій 181-4. Камилавка дається аж по всій відправі (гл. Тр. МСБ 373/324 к. 110; Нев-Горскій 161).

32. Чин малого образа або мантиї (к. 69 об-72 об).

Гл. Стр. Тр. к. 292-306 об і ТМ I, 898-920 та Прилуцкій 184-93. Напроти вступних запитів, що тут попідкреслювані (к. 70), на маргінесі скорописсю дописані слова: чистота, послушенство, убожество, а знову на к. 72 і об при поновному запиті перед самим постригом дописано: *iuramentum* і далі *forfices* (1) та при облечинах (риза [параманд], мантия, пояс, сандали — гл. Прилуцкій 191) зазначені збоку по польськи: *Sutanna* (2), *mantia* (4), *pas* (3), *trzewiki* (5). Замітним слідом старини є «діаконьства тристомоу», слід давньої ек텐ії, що тут була в давніх грецьких і славянських текстах (в часі братнього постригу) перед Трисвятим на літургії — хіба з чину вел. схими, де вона подається повнотою на кк. 80 об-81. Гл. Иннокентій 213 і головню A. Strittmatter, *Notes on the Byzantine Synapses II: Traditio XI* (New York 1954) 98-9. Отже Прилуцкій 186 (завв.) неправильно каже, що то мова про малу ектенію.

33. Чин великого ангельського образа (к. 72 об-84 об).

Гл. Стр. Тр. к. 307-36, ТМ I, 921-55, Прилуцкій 193-207. Тут іще є другі антифони перед облечинами. Нема однак жадних слідів вживання тієї служби, які бачимо в чині малої схими з її маргінесовими заввагами (гл. § 32).

34. Чин елеопомазання (к. 84 об-101).

Гл. ТМ I, 449-508 і Дмитр., Богосл. 406 нн і дод. ст. 119-35. Помазання робиться «по обычаю» вчасі м-ви «Отче стый... исцѣли раба своего» (без: помазанієм сим), де згадуються св. Козма й Дамян, Кир та Иван, Пантелеймон, Єрмолай, Самсон і Діомид (к. 92 об-93). Гл. Go 338, П. Тремпелас, М. Евхологion I, Ат. 1950, 140-1 (ще Мокій і ін.), Л. Петровскій, К истории послѣдованія таинства елеосвященія: Христ. Чт. 1903, II, 44 нн.

35. Чин на розлуку чернечої душі від тіла (к. 101 об-106).

Гл. Прилуцкій 223-30. Цей чин, тепер і для мірян, містить канон св. Андрія Критського до I. Христа і другий до Матері Б., що садинок сьогодні вживається, зі спільним ірмосом: Яко по суху... По (теперішній) розршальній м-ві «Вдко Ги Бе Вседръжителю» (Алм., Т. исп. III/2, 66-7 з Тр-а М. Погодина 310 к. 15 і поч. 16 в. к. 108-9) йде ще «М-па на сповѣданіє брату... хотящу оумірати: Бгъ насъ ради въчлчивыйс(я)»... видана з тотожним титулом в Алм., Т. исп. III/2, 67 з Б-ки Кир-Білоз. м-ря 317/774 к. 218 (тільки Алм. по словах: да простит [Ілл. 15: приймет] слика нынѣ, опустил: изрече).

36. Чин чернечого погребу (к. 106-21).

Гл. ТМ I, 956, Прилуцькій 263-71.

37. Чин над коливом в пам'ять покійного ченця (к. 121-4).

Гл. Стрят. Тр. 277; ТМ I, 835-42. В тексті він зветься «попашиди», а повністю це теперішній парастас з деякими відмінками: 1) скенія велика помітно коротша, 2) катизма 17-а довільна (к. 121 об) і 3) канон: Ізоду прошед без Достойно єсть при кінці.

38. Чин мирського погребу (к. 124-32).

Гл. ТМ I, 585-626, Прилуцькій 231-63.

39. Чин над коливом за покійника (к. 137).

В тексті часті відсилки до § 37, але канон і решта є з теперішнього парастасу, так що в Стрят. Тр-у він носить цю назву (к. 277 нп). Однак кінцеві розрешальні молитви є відмінні (гл. ТМ I, 828-34). Гл. Прилуцькій 299-304.

40. Чин «по столѣ за оупокой» (к. 134 об-5 об).

То наша панахида, тільки (без начала обичного) починається тропарями: Сѣдѣтелю и творче, Глубиною мудрости ітд.

(41. Літургія св. І. Золотоустого — бракує 19 кк.)

Свого часу пок. о. Юрій Гофман, професор Папського Орієнтального Інституту в Римі та дослідник римських збірок для історії східної Церкви, висловив припущення, що стрічав цей уривок нашого Требника з літургією св. І. Золотоустого десь у колекціях архіву Пропаганди. Її могли виняти з кодексу самі римські Василіяни для церковного вжитку, тимбільше, що перше повне видання Літургікони єдиненої Церкви появилось у Бильні аж 1692 р. Або могла вона винести й пізніше, бо о. Мартинов стверджує в листі з 27. 8. 1888 жалюгідний стан нашого Требника *en etat des lambeaux*.

42. Божественна Служба св. Василія В. (к. 136-45).

В епиклезі (к. 141 об) ще нема слів з Літургії Золотоустого: Преложив Духом Твоїм Святим (гл. Стрят. Служебник 1604 р. к. 350), хоч вони вже тут стрічаються в 14-ім і ще частіше в 15-ім ст. (М. Орлов, Літургія св. Вас. Вел., Спб 1909, 208). К. 145 об незаписана.

43. Божеств. Служба Преждеосвящена св. Великого Василія (к. 146-52).

З ім'ям св. Василія стрічається вона в Служебнику тирновського патр. Євтимія з 1370-их рр. (II. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. II: Лигург. труды патр. Евтимия Терновского, Спб 1890 ст. XV, XXVI, 56), Служ. Сергія Радонежського МСБ 347/962 XIV к. 73 об, 350/606 XV к. 252, 356/612 XVI к. 158 об, 357/267 XVI

к. 146, 358/615 XVI (Нев-Горскій 31, 48, 64, 68, 71), Солов. 703/1018 XV к. 44, 710/1021 XVI к. 80, 714/1025 кін. XVI в. к. 165 (гл. Прав. Соб. 1886, II, дод. 10, 45 і 1887, I, дод. 64) і в гр. Діаконіконі Преждеосв. Літургії Син. Б-ки 1040 XII к. 52 (Дмитр., Евх. 134). Гл. теж. Дмитр., Богосл. 427. Слід іще зазначити, що подібно як в Євтимієві Служ-у (Сырку 60) і МСБ 358/615 та Солов. 709/1015, 705/1019, 720/1021, 714/1025, 707/1026 (Дмитр. 140), береться в нашій Требнику (к. 148 об) після Да ісправится мала ектенія і Трисвяте перед Апостолом-Євангелієм на Знайдення Голови св. І. Хрестителя і 40 Мучеників (24. II і 9. III).

44. Молитва над вином (богослужбовим) — к. 152 об.

«Ги Бе нашъ, блгый члколюбче, призри на вино сїе» ...

Гл. ТМ II, 208, Молитовник-Служебник XIV ст., вид. П. Ковалева, НЙ 1960, к. 51, МСБ 344/601 к. 123 (Нев-Горскій 19) і Орлов 21.

45. М-ва над кутею «по вся дни стым» (тутже).

«Ги Бе вседръжителю, сътворивый нбо и землю, море и вся яж(е) соуť в них» ...

Гл. Стр. Тр. 513 і Служ. МСБ 346/892 XIV (Нев-Горскій 30).

46. М-ва над коливом у празники святих (тутже).

«Иже вся съврѣшаай словом своим» ... Гл. Стр. Тр. 510-3, ТМ II, 224.

47. М-ва над коливом у Господські празники (тутже).

«Вся съврѣшивый словом своим» — зі згадкою свята.

Гл. Син. Тр. 10—11 в. к. 13 і об. вид. Nahtigall'a 28-29 і Стр. Тр. 511.

48. Молитви на вечірні (к. 153 об-57 об).

Вони тут іще подані під первісною назвою: М-ва антифона 1-8, хоч уже того немає Служ. Кипріяновий МСБ 344/601 XIV к. 112 об (гл. И. Мансветов, Митр. Кипріян в его литург. дѣятельности, Москва 1882, дод. 4-ий, ст. X—XII). М-ва «Вечрь и заутра и полудне» зветься молитвою входу. Малі ектенії по катізмових статтях кінчаться за уставом Вел. Церкви священничим Мир всім (гл. Служ. МСБ 349/269 XV, 350/606 XV, 358/615 XVI: Нев-Горскій 38, 44, 69, Одинцов 192, Дмитр. 16, Скабалланович I, 418). Однак решта — м-ва приліжна, головопоклінна, литійна — супроводиться вже рубриками ерусалимського уставу.

49. Молитви на утрени (к. 157 об-62).

Перші 1-10 молитви — сьогоднішні, 11-а: «Възсїай въ срдцихъ нашихъ». Гл. Мансветов, дод. 4-ий, ст. XII—XIII. Відтак йде короткий виклад утрени від 50 пс. всуміш з м. ектеніями, що кінчаться теж свя-

печеничим Мир усім (гл. Тр. МСБ 372/000 XIV—XV: Нев-Горський 157). М-ни Хналим, посм, . . не подається відай тому, що вже була в § 12

50. Отпущи на дні тижня й у свята (к. 162-4).

51. «Чин бынаемый въ литію хотяци из великіа цркви исходити» (к. 164-5).

Гл. Лисицын 102-4 і Прилуцкій 307-12. Нев-Горський 129-30 згадус тільки 4 молитви цього чина за Тр-ом МСБ 371/675 кін. 14 і поч. 15 п. к. 21-4 об і за ним Скабалланович I, 392. Однак у нього нема згадки, що на закінчення литії по повероті до храму в тому самому Тр-у є ще під тим самим наголовком, що ось стоїть в нашім: «Чинъ бынаемый чюжде въ литію по еже възвратитися стлю» (к. 165 і об). Гл. Лисицын 105-6 і Прилуцкій 310-2.

52. Сктенія велика «въ литію и в молебень» (к. 165 об).

Вона подана тут в первісній формі, що відповідає теперішнім липисним проханням після Спаси Боже люди твоя до: Услиши ни Боже Снисчителю наш. Гл. Сырку 132-3.

53. «Коли служить митрополить. опослѣ достойна протодіаконы речеть» (к. 166-7).

Повний текст цього літургійного поминання в київській митрополії 1450-их рр. з іменами 4-ох східних патріархів Григорія Мамми царгородського, Філотея (в тексті: Доротей!) олександрійського, Михайла лугітійського та Якима єрусалимського поданий в цих ЗЧСНБ (ст. 333).

54. Чин оснований церкви та вкопання хреста (к. 167-8).

Гл. ТМ II, 52-69 і 73-82, Сырку 133-5 і Прилуцкій 1-13.

55. Чин посвячення храму й престола «по обычаю цриградской цркви» (к. 168-82 об).

Гл. Лисицын 106-10, Прилуцкій 19-31, 45-58, 93-100 і головню в додатку I-ім виданий текст освячення церкви з двох Архиср. Чиновників 1. пол. 17. ст. Києво-Соф. Собора 68/648 і 60/647 (П. Могили) та Сырку, ст. XXVI і 135-46 зі Службника Солов. м-ря 709/1015 п. 1532 р.

56. Нарис хреста на антимінсі з записом освячення церкви (к. 182).

57. Чин освячення антимінса (к. 183-88 об).

Гл. Прилуцкій 31-45, 68-72.

58. Нарис антимінса на звичайному престолі з написом (к. 188 об).

59. Чин освячення зрушеного престола (к. 189-90 об).

60. Другий чин освячення зрушеного престолу (к. 190 об-191 об).

Оба ці чини вказує в Тр-у МСБ 375/325 з 1481 р. Мансветов, Митр. Кипріян 65. Гл. теж Сырку 147-8, Прилуцькій 73-80 і De Meester, Rituale — Benedizionale Bizantino, R. 1930, 224-7.

61. Чин на отворення оскверненої церкви (к. 191 об-4).

Гл. ТМ II, 143-57. Наш чин дає насамперед молитву св. патр. Никифора: «Бе силъ иже прстлъ имѣя небо», що її нема в Гоара 494 і в Стр. Тр. к. 514 (гл. Прилуцькій 80-93 і Никольській 297-8). Дальші дві м-ви: св. патр. Тарасія і благословення церкви, оскверненої поганцями, мають вставки й зміни, що їх бачимо в гр. Євхологіоні, Рим 1873, 320-1.

62. Устав поставлення свічконосця (к. 194).

М-ва: «Иже всю тварь свѣтом просвѣтивъ»... Гл. Дмитрієвскій, Ставленник, Київ 1904, 19-23, Сырку 110, і головно А. Неселовскій, Чины хиротесій и хиротоній, Камінець Подільський 1906, 30-7, і дод. 7-ий, ст. IV. Збоку біля титулу дописка: Acolytus. При кінці м-ви: «И одѣвасть его оуставленным одѣваніемъ». Гл. Тремпелас I, 241-2 з гр. Тр-ка Нац. Б-ки в Атенах 662 XII—XIV вв., Go 198, Дмитр., Евх. 434, 642, 692 і його: Богосл. 568, Ставленник, 30 нн.

63. Молитва над екклізіархом (к. 194 і об).

«Ги Бе нашъ иже всякому даеши на потребу»... Гл. грецький текст у Дмитрієвського, Евх. 1053 з Тр-а олександрійської патр. б-ки 144/104 XIV в. к. 115 і в Тремпели I, 256 з Т-ка Нац. Б-ки в Атенах 661 XV ст. Та сама м-а під тим самим наголовком є ще в Тр-ах МСБ 377/310 к. 241 (Нев-Горскій 226), частинно наведена в Дмитр., Богосл. 367-8, та Вил. ПБ-ки 206/231 к. 158 об (Добр. 314). Збоку дописка: Ostiarius.

64. Чин поставлення «четца и пѣвца» (к. 194 об).

Збоку: Lector. Після святительського постригу один з клириків постригає «плѣшь» ставленика, що зряду дістає з єпископських рук «фелонь» (гл. Дмитр., Ставленник 27-8, 303-15, Богосл. 355-6; Несел. 37-64). А після припису читати апостола йде ще другий про спів із псалтирі, що вже виступає в текстах 15-го ст. (Несел. 55 і 62, гл. теж Тремп. I, 218).

65. Чин поставлення піддіякона (к. 196).

Збоку: Subdiaconus. Гл. Дмитр., Богосл. 356-8, Ставленник 53 нн, Несел. 73-102. Після переодягнення з малого фелона в стихар з пояском йде заввага, що піддіякон має кликати «Єлико вірнії» теж по Благодать Господа нашего і після Побідную (гл. Архиратикон МСБ 366/680 XVI в. к. 105 об; Нев-Горскій 103; Дмитр., Ставленник 55-6; Несел. 85-6).

66. Чин діяконського посвячення (к. 196-7 об).

Збоку: Diaconus. Гл. Дмитр., Богосл. 359, Ставленник 57 нн і Несел. 105-68. При кінці є завага, що на Пржедсєв. Літургії діякон сьнитється перед ектенією Ісполнім (к. 197 і об).

67. Чин священничого рукоположення (к. 197 об-8 об).

Збоку: Presbyter. Гл. Дмитр., Богосл. 359-64, Ставленник 86 нн і Несел. 108-212. При кінці є ще первісний припис, щоб єпископ давав г. чин, «залог» новосєрєві по Достойно і праведно сєть (к. 198 об), а не нєж по єпїклєзі за новїним уставом. Вєлїд за тим йде безпосєредню:

«Лїстє архимандритскаго рукописанїа кир митрополитоу, обїтїи и послушанїє» (к. 199-200). Його текст — нестрїчний в інших трєбникєх кїївської митрополїї — гл. вище ст. 381-2.

68. Чин поставлення архимандрита (к. 200-1 об).

Збоку: Benedictio Abbatis. «Стлю стоящоу прже стыя трапєзы єже нн діяконьствѣ. или оу дверей великих црьских. одѣаноу и стльскоую одєждю. прж(є) початїа бжственныя слоужбы. приводим бываєть кѣ стлю таковыи. ставитися хотя на архимандритю. из боудоущими брѣтїими»... Начало обичне, Отче наш, Яко твос, пс. 142, вел. ектеїи, Бог Господь 8 гл., тропар Благословен сєи Христе Боже наш, пс. 50, канон 50-ці: Божественний — самї ірмоси, кондак по 6. піснї і євїтилен по 9-їй; двї молитви, що в чинї ігуменського благословєннєя (Єо 394) та вручєннєя «полици». Новопоставлений архимандрит цїлує руку архїєрєя і цїлуєтьєя з братїєю при спївї ірмосїв та стихири: Днєсь благодать Духа... Пієля отпусту (Иже вѣ видїлїи огньєных языки) йде Служба Б. і трапєза. Здебільша цей чин перєповїв на основї житомирського «Оєвященника» 16-го в. зі збїрки Волинської Дух. Семї шрїї Ч. 62 к. 61-3 об А. Хойнацкїй, Западнє-русская церк. унїя в єн богослужєнїи и обрядах, К. 1871, 154-5 і опїєсля Дмитр., Богосл. 366-7 нн Тр-ом МСБ 377/310 к. 170 (Н.-Г. 221). Гл. ще Одинцев Н., Унїтєское богослужєнїє в XVII и XVIII вв. по рукописєх Вил. П. Б-ки: Лит. Вїд. 1886 ч. 30-1, 286-7 — на підєставї Тр-а ВПБ 206/231 к. 156 об-8.

69. Устав Єпископського вибору (к. 201 об-3).

Збоку: Eiectio Epri. Подїбно як житомирський Оєвященник (к. 72 об — Несел. 271) і Архїєратикон луцького єп. Кирила Терлецького (гл. А. Петрушевич, Арх-н кїєвской митрополїи с половини XIV ст. по єписку с конєа XVI ст., Львів 1901 — відбитка з Богосл. Вїєтника 1-II, 1900 — 1, ст. 13) та Тр-к ВПБ 206/231 (к. 145 — Н. Одинцев: Лит. Вїд. 1886, 287-8), наш Тр-к ще приписує вибирати трєох кандид-тїв на парадї єпископїв, з якого митрополит вильєсовує номїнєта. Гл. Дмитр., Богосл. 368 нн, Ставл. 169-70 і Несел. 221-77, 351 нн. Повний його текст на підєставї московських пам'ятникїв XV—XVI вв. дєє А.

Павлов, Нам. др. русск. канон права I (Русск. Ист. Б. VI, Спб 1908) 437 нн і В. Бенешевич, Сборник памятников по истории церк. права II (Спб 1914) 26-41.

70. «Оустав блговѣстїю» (к. 203 об-4 об).

Збоку: Praeconizatio seu promulgatio electionis Epri. Гл. Дмитр., Богосл. 369-71 і Несел. 277-9.

71. «О малем знаменїи» (к. 204 об-8).

Збоку: Professio fidei electi Epri. Гл. Дмитр., Богосл. 371-2 і Несел. 279-81 і 351-2. Зокрема єпископській присязі (к. 205 об-207 об) присвячена стаття підписаного в ЗЧСВВ, т. X.

— Устав єпископського посвячення (к. 208-11) — без титулу. Ширше про нього Дмитр., Богосл. 373-5 і Неселовскій 281-4, що теж подрібно викладає його відміни в київській митрополії на ст. 284, 298, 352 нн. На к. 208 об напроти титулу: «Суд искусь бголюбивых епспъ и прпдбних пресвитерь — Бжственая блгдть» (гл. Несел. 352) стоїть на маргінесі дописка: Consecratio epri. Настоловання відбувається тут безпосередно по відправі (гл. Никольскій, О службах 4), при чому новопосвячений єпископ вдягає «переманатку» тобто аналав (параман) зі шнурочками (гл. И. Срезневскій, Мат. до словаря древнерусск. языка II, 910 і Голубинскій. Исторія русской церкви II/1, М. 1900, 236, завв. 2) і відбуває засідання з митрополитом та іншими владиками.

72. Два взірці грамоти для новопоставленого душпастиря (к. 211).

Текст їх майже тотожний: «Мы імрк. мстїю бжїєю. митрополить кїевскїй и всея руси. поставили есмо діака. імрк. въ четци. и въ поддіаконы и діаконы. и съвршили есмо въ попы»... Неселовскій (дод. ч. 26 Д ст. XLIV) дає їх з житомирського Освященника к. 82 об — 83 об, що теж затитуловані від митрополита, а РИБ VI 915-6 наводить цю грамоту, виставлену від єпископа, з Тр-а МСБ 377/310 к. 241 об.

73. Митрополича грамота для новопосвяченого єпископа (к. 211 об-2).

З боку: Litterae Installationis Epri. Початок: «По блгдти даннїи ми от престаго и живоначалнаг(о) дха»... Гл. такий сам текст у Несел., дод. ч. 21 ст. XI.VI—VII з Освященника к. 86 об — 8 об. Ширше про цю грамоту, що в нашому Требнику є виставлена від імені митр. Григорія Болгарина (1458—72), в цих ЗЧСВВ (ст. 345).

Безпосередно по цім йде:

— «Повченїе от архимандрїта или от протопопы. повеленїем стльским. коли попоу новопоставляемому. црковъ дають и ключ црковный» (к. 212 об).

Початкові слова: — Єваггльское слово и блгдть стго дха»... є в подібному поученні для протопопа від імені турівського єпископа в

Тр-у МСБ 377/310 к. 238 об (Пев-Горскій 225; гл. ще РИБ VI 914 зам.). Подібне поучення з Оsvященника п. т. «Херотонія поповская» (к. 83 об — 6 об) видав Несселовскій, дод. 25-ий ст. XXXIII—V.

74. Чин над христороубцем — духовним братом у м-рі (к. 213 об — 15).

До попереднього чина (§ 27) тут додана сктенія з окремими проханнями в випадку, як то буде чернець. При рубриці про пиття вишнїх чинів на маргінесі зроблена дописка: Здоровъ буд отче чернче Figulus Figulum odit, o tempora! o mores! (к. 215).

74 (bis). Чин індикта (к. 215 об — 23 об).

Видали його старинні тексти Н. Красносельцев, Чин новолїтїя: Прав. Соб. 1887, I, 52—80, Никольскій 98—158 і Лисицын 110—4 (гл. ще ТМ III, 62—92). В порівнанні з викладом М. Скабаллановича I, 392—3 на підставі гр. рукописів XI ст. наш текст подає ще, як прапити цей чин самим священикам без архисрея (к. 220 об). До нього долучена святительська м-ва: «Влдко Ги Ии Хе страшный црю силам. творче ибси и земли» — з імям «великаго Василїа» вчасї слъоти, посухи чи зарази (к. 211—3 об), що деінде приписується київському митр. Іларіонові. Гл. Тр. МСБ 378/898 XVI (НГ 229), Стр. Тр. к. 446 (бач титулу) і Тр. А. Скільського, Львів 1645, 197—200; Макарій, Ист. р. Церкви I (1889) 271—3, Н. Никольскій, Матеріялы для повременнаго списка русских писателей и их сочиненій X—XI в., Спб. 1906, 86—7 й ін.

75. Чин поклону Ч. Хрестові (14. IX — к. 224 і об).

Гл. Стр. Тр. к. 492—4 об, Лисицын 89 нн і 120 нн.

76. Празничні знаки та виказ постів і поклонів у році (к. 224 об — 5).

Тут іще слідна практика, що не узнавала посту в великі свята в середу та п'ятниці (Мансветов, Митр. Кипріян 165 нн, Голуб. II/2, 467—70).

77. Великі Часи в наведено Різдва Хр. (к. 225 об — 40).

На I. Часі по Что тя наречем є заввага: «Аще настоятель позволит», то дїякон голосить мирну сктенію (к. 227). Та вже при малій екстенї перед прокименом і читаннями (к. 227 об) й просительній по свангелїї (к. 228 об) і загалом в інших часах цього дня і в наведено Йордану (гл. далі) того нема зазначено. На 9 Часі по стихирах є многоліття з точним указом, як його співати царям і патріярхові (к. 237), та з заввагою: «В нашей же руси. под(о)баст инако пременяти глы. занеж(с) нѣс(ть) црства. глаголати же под(о)бастъ. многа лѣта сътвори бгъ великаго князя нашего»... Потім йде многоліття для митрополита. Гл. Дмитр., Богосл. 158 з Тиника МСБ 387/331 з 1438 р. к. 131 об (Пев-

90 1. «Нагробное въ цриградской соборной цркви и по всѣм митрополіамъ» (к. 317 об — 20).

У відміну від монастирського «надгробного» величання тут виспівуються по каноні згл. світилні «народа ради», так що хвалитні ісалми зі стихирами йдуть аж по статтях та Ангельській собор. Цікаво, що тут згадується «стоую иконоу поставленоу на налои срѣди цркви. Оуниніе га нашего іи ха або плащаницоу» (к. 318), якою після входу на Славословіє покривають євангеліє на престоли. Ця частина утрени (під окремим § 91) виглядає як сьогодні тільки з пропуском стихири: Прійдіте ублажим. Видав весь цей чин з Тр-а МСБ 377/310 к. 92 об — 94 об (Нев-Горскій 215—6) Лисицын 148—51 з даними Погдинського Устава Спб. Публ. Б-ки 48. Гл. ще Дмитр. 219—22 і В. Троицкій, Історія плащаницы: Богосл. Вѣстник XXI (1912) март 505—12.

92. Пасхальна утренья (к. 320 об — 3 об).

Гл. Дмитр. 224 нн, Лисицын 81, 288—9. По всіх піснях канона діякон з амвона кличе тричі: Христос Воскрес! Після Плотию воскрес є литія довкруги церкви зі співом «Христос Воскрес» — з заввагою: «Подобает вѣд(а)ти яко поется сѣа литіа. Въ цриградской събръной цркви и по всѣм митрополіам. а въ монастырех же не бывает литіа» (к. 322).

93. Пасхальні часи (к. 322—3 об).

94. Антифони і Апостол-Євангеліє на пасхальній літургії (к. 323 об — 5).

Святитель читає євангеліє з запрестольного трону, а діякон повторяє за ним кожний стих з амвона. Гл. Лис. 45 нн.

95. Пасхальна вечірня (к. 325—6).

Зачинається від Благословенно царство. Єв. читається як на літургії. Гл. Лис. 47 нн, 238.

96. Літургійні антифони і читання на Зел. Свята (к. 326—7 об).

97. Вечірня на Зел. Свята (к. 327 об — 34).

Гл. Стр. Тр. 452—77 об, ТМ III, 5—31. Коліноприклонні молитви святитель проказує лицем до сходу (к. 328), так як у нас й старообрядовців. Про спір в тій квестії гл. К. Никольскій, Посobie к изученію устава богослуженія, Спб 1907, 52—3 завв. 2. Перших 5 молитов і 6-а (скорочена до слів: єдинаго, істиннаго і чоловіколюбца Бога) — теперішні, а 7-а патр. Філотей: Царю небесний, Утішителю. Гл. т. зв. Кириіановий Служ. МСБ 344/601 к. 73 і Архиер. Л. Барановича МСБ 370/271 к. 112 (Нев-Горскій 17, 120). Отпуст подвійний: теперішний

домий і другий короткий (гл. Служ. Кипр. к. 78: Нев-Горскій 17; Дмитр. 239—40).

98. Водосвяття на 1-го сернія (к. 334—7).

Стр. Тр. 362—79 об, ТМ II, 3-24, Служ. МСБ 360/616 кін. 16 ст. к. 104 (Нев-Горскій 83).

99. «Пригѣлы» на празники і поліселі (к. 337—8 об).

Крім величаній празничних і общих є ще «пригѣлы» на 9. пісні кінотів Введення, Різдва Хр., Йордану, Стрітєння (Богородице Діво...), Успення та Всяческая по 50 пс. на утрєні Різдва Хр. і Спаса. Гл. В. Нарвинок: ТДА 1910, III, 589—611.

100. Антифони Ч. Хреста, Різдва Хр. і Йордану (к. 339 40).

101. Молебєнь до І. Христа за хворих (к. 340 об — 45).

Гл. ТМ I, 513—39, Н. Красносельцев, «Чинъ како подобастъ молебєнь пѣти за болящаго»: Прав. Соб. 1889, II, 404—27; Хр. Чт. 1856 сент. '06 (з Новгород. Соф. Обиходу XIII в.).

102. Мол. до І. Христа «во смертоносную язву» (к. 345-52 об).

Гл. Стр. Тр. к. 398-422, Прилуцкій 313 нн. По каноні (Помощник і покровитель) йдуть м-тви патр. Філотєя: 1) «Согрѣшихом и беззаконно-вахом», 2) «Влдо Ги Бе нашъ источниче живота иже щедрот исис-черпаемый источник», 3) «Влдо Ги Бе нашъ источниче живота бессмертия»; гл. Архієп. Филарет Гумилевскій, Ист. обзор пѣсноиѣвцев, Спб 1902,³ 371-2, Сырку 78-81, E. Kalužniacki, Werke des Patr. von Bulgarien Euthymius, Wien 1901, 335-40) та 4) «Дво Влдчїѣ Бже яж(е) єдино роднаго бжїя Слова» — зі згадкою князя й княгині. Гл. Служ. МСБ 354/618 XVI к. 270 і Тр. МСБ/ 377/310 к. 74 (Нев-Горскій 56, 214). Цей Тр-к має теж дальші молебні §§ 103-5 (к. 74-84 — НГ 214-5).

103. Мол. до І. Христа і Богоматері вчасі посухи (к. 352 об-57 об).

Гл. Стр. Тр. к. 422-51, Прилуцкій 325-8. Канон гл. 8: Істрясаго море — патр. Філотєя (гл. Филарет 372) і при кінці м-ви: 1) «Ги Бже всѣдржѣтелю възводя», 2) «Влдо Ги Бже послушавый Иліи пророка (гл. Дмитр., Евх. 33, 613-4) та 3) «Влдо Ги Црю Бже нашъ високий и славный члколюбчѣ» — з відсилкою до Чину індикта (гл. § 74 к. 221).

104. Мол. до І. Христа підчас сльоти (к. 357 об-61 об).

Гл. Прилуцкій 328-31. Кінцеві м-ви: («Ги Бе Всѣдржѣтелю възводяй облакы» (гл. Сырку 87-8) і 2) «Влдо Ги Бже нашъ иж(е) дрѣвлѣ рѣвноующа послоупавъ пророка твоего Иліи».

105. Канон і мол. за князя і парід «брани ради» (к. 361 об-6).

Гл. Прилуцкій 318-9. Канон гл. 8: «Въроуже на фара(она)» зветься теж «на поганяныя» з імям патр. Філотей (гл. Филарет 373) та м-ви: 1) «Ги Бже нашъ црь црствоующихъ», 2) «Тобѣ единому и члколюбиво-моу», 3) «Влдко Ги всѣдръжителю», 4) «Бже сил црю вѣкомъ» і 5) «Ги Бе нашъ црь црствоующимъ . . . иже самоиломъ пророкомъ».

106. Мол. до Богоматері за всяке прошення (к. 366-73).

То канон М. Б. Одігітрії в церковних книгах з ім'ям митр. Ігнатія (8-9 в.) гл. 4: Отверзу уста моя (гл. Филарет 279).

107. Другий Мол. до Богоматері на всяку потребу (к. 373 об-76).

То наш параклис. К. 376 з кінцем служби вложена пізніше на місце видертої — з почерком новішим. К. 376 об незаписана.

108 «Послѣдованіє млтвам на всякыя многоразличныя потрѣбы».

М-ва при вступі архиерея в город (к. 377-8).

«Влдко Ги Исоус(е) Хе Бже нашъ иже всѣя видимыя и нѣвидимыя и мислѣныя твари содѣтелю» . . . Найстаршу версію цієї м-ви — кращу від нашої — зі спадщини патр. Євтимія Терновського видав Сырку 81-2 (гл. теж ст. LI-I. і гр. текст на ст. LXXXIII-IV) та Калужняцький 341-3. Никольскій, О службах 42-4 дає її текст дещо поширений згадкою Новгорода і Пскова (гл. ст. 38-9) з Новгород-Софійського Синодика Спб. Дух. Ак. 1058 XVI в. Кінець нашого тексту видав Неселовскій, дод. ч. 26, ст. LIII з житомирського Освященника к. 166-8. При кінці нашого тексту є дуже інтересна дописка: «Списанъ же быс(ть) сій списокъ. ѿз вѣликаго и стараго манаканона. на москвѣ. В лѣт(о) с. ц. аі. индик(та) м. мсца феврал(а) еі днь' (к. 378). Збоку новіша дописка: 6911-5526=1385. Вдруге дається ця м-ва в розширеній редакції при кінці Требника (к. 475-6 об).

109. М-ва розрішальна для князів (к. 378).

«Понѣиже иж(е) о стемъ дсѣ синь нашего смѣренія блговѣрный князь. імрк. молился» . . . Гл. подібна «грамота» київського митр. Йосифа в Алм. ПІ/2, 77-8.

110. Така сама м-ва для княгині (к. 378 об).

111. М-ва 1) над йдучими на війну і 2) над князем (к. 379).

1) «Ги нашъ послоушавый Мойсѣя», 2) Пс. 143 і м-ва: «Влдко Ги Бе оцъ наших тя просим и тобѣ ся мили дѣемъ» (гл. Син. Тр. 10-11 в. к. 19: Naht. II, 42-3).

112. М-ва «внѣгда отпоущати к плаванію» (к. 380).

Пс. 120 і м-ва: «Влдко Ги сподобивый сплавати» (гл. ТМ II, 236-7).

113. М-ва «судномъ ратнымъ» (к. 380 об).

«Бе Бже нашъ иже на мори ходивый» (гл. ТМ II, 241-2).

114. М-ва «о отпедних на страну дѣломъ, какимъ» (к. 380 об).

Ги Бже нашъ споутешествовавый оугодникоу спосмоу Іаковоу (гл. Син. Тр. к. 18; Naht. II, 41).

115. М-ва «в постъ їдоущимъ» (к. 380 об-82).

1) «Бже оцъ нашихъ» (гл. Алм. III/2, 65 з Тр. Соф. Б-ки 526 поч. 14 ст. к. 110-3); 2) «Надѣянїе мироу и всѣм концемъ земли» (гл. Стр. Тр. к. 520, Алм. II, 238-9).

116. М-ва на Рїздво Хр. «дѣтемъ дховнымъ» (к. 382).

«Влдоко Ги Бе всѣдръжителю рождїйся от двїца Мрїа» (гл. Стр. Тр. к. 520, Алм. II, 240).

117. М-ва «в недѣлю врьбноую над вѣрбою» (к. 382 об).

«Ги всѣдръжителю» — теперїшна до: паки грядый суд(и)ти правдоу со отцѣмъ и съ стым дхомъ» ... Гл. Син. Тр. к. 16, Naht. II, 35).

118. М-ва на Воскресення Хр. «дѣтемъ» (к. 382 об).

«Влдоко Ги Бе нашъ сподобивый ны прѣйти врьмя чстнаго и бжствїнаго поста» ... Гл. Алм. II, 240.

119. М-ва над мясом і сиром на Пасху (к. 383 об).

Влдоко Ги Бже нашъ сподобивый нас прѣйти въ врьмя чстнаго и бжствїнаго поста» ... Гл. Стр. Тр. к. 527 і ТМ II, 220-1.

120. М-ва на благословення «артусу» (к. 383 об).

«Радостїю і вѣселїем прославим вѣскрсаго Ба нашего» ... Гл. Стр. Тр. к. 626-7, Алмазов, К исторїи молитв на разные случаи: Лѣтопись, Ист.-Филол. О-а при Имп. Новорос. Ун-тѣ VI (Визант. Отдѣленїе III), Одеса 1896, 413.

121. М-ва на «прѣломлѣнїе артоса» (к. 384).

«Ги Бе нашъ, їже по плотьскому смотрѣнїю твоему» ... Гл. Стр. Тр. к. 627 і ТМ II, 219-20.

122. М-ва «на пѣтровъ днь детем дхвнымъ» (к. 384).

«Ги Ісѣ Хѣ Бе нашъ всѣдръжителю, сотворивый члвка от нѣбытіа» ... Гл. Алм., Тайн. Исп. II, 240-1.

123-4-5. М-ва при 1) оранні, 2) сїйбі та 3) жнивї (к. 384 об).

1) «Влдоко члколюбчѣ Ги, повѣлевый плоды земли» (гл. ТМ II, 111); 2) «Ги Бе всѣдръжителю всѣмъ сотворивый нбо и зѣмлю» (гл. Син. Тр. к. 12 об: Naht. II., 27-8); 3) Ги Бе члколюбче плоды сїа» (гл. Син. Тр. к. 12 об: Naht. II, 28). Алм., К ист. 417-21 дас всі три м-ви (третю без кінця!).

126. М-ва над приносячими «начаткы всяког(о) снѣдиа (к. 384 об).

«Влѣдко Ги Бе нашъ иж(с) твоя от твоих приноси́ти тобѣ» ... Гл. ТМ II, 22, Син. Тр. к. 13 об (Naht. II, 29-30) і Алм. 415.

127. М-ва «в любовь еже мир» (к. 385).

«Ги Бе нашъ иже любви садитель і миру подател(ь)» ... Гл. Тр. Вил. 206/231 к. 201 (Добр. 316 і Алм. 426) і МСБ 377/310 § 78 (НГ 214).

128. М-ва над поєднаними (к. 385).

«Блгодарим тя Влѣдко члѣколюбче црю вѣком дателю блгых» ... Гл. Т. Вил. 206/231 к. 316 (Добр. 317); МСБ 377/310 § 79 (НГ 214).

129. М-ва розрішальна «от запрѣщенїа» (к. 385 об).

«Блгоутробнѣ блгый члѣколюбчѣ Ги иже ради своих щедротъ» ... Гл. Алм., Т. исп. II, 201 (з різними титулами, що їх вона мала в 13-14 вв.).

130. М-ва на постриження (к. 385 об).

«Ги Бе нашъ иж(е) от нѣбытіа вѣ бытіс привѣд твоимъ вѣличествомъ» ... Гл. Син. Тр. к. 8 об (Naht. II, 18), Алм., К ист. 419 і Никольскій 342 нн.

131. М-ва на покриття жіночої голови (к. 386).

«Бже Бе нашъ иже вѣ пророцѣх главый» ... Гл. ТМ I, 429-30, Дмитр., Богосл. 343-6, Ник. 369 і Прилуцкій 344.

132. М-ва над стадниною (к. 386).

«Влѣдко Бе нашъ всѣдръжителю истинный. агньчѣ взѣмляй грѣхы всѣмо мира» ... Гл. Син. Тр. к. 15 об (Naht. .I, 33).

133. М-ва на заріз вола чи барана (к. 386 об).

«Блсвнѣ еси Ги Бе оцѣ наших блсвенно имя славы твоея» ... Гл. Син. Тр. к. 15 і об (Naht. II, 33-4) і Алм. 417.

134. М-ва при будові дому (к. 386 об).

«Бже всѣдръжителю сотворивый нбо разоумомъ» ... Гл. Стр. Тр. к. 529 і ТМ II, 192.

135. М-ва на благословення нового дому (к. 387).

«Бже Спсителью нашъ сподобивый под сѣнїю захѣсвою внити» ... Гл. Син. Тр. к. 14 об (Naht. II, 32-3), Стр. Тр. к. 530 і ТМ II, 194.

136. М-ва на «капаніє» колодязя (к. 387).

«Ги Бе нашъ всѣдръжителю и всѣсилный творяй вся и прѣтворяя» (гл. ТМ II, 199).

137. М-ва над новим колодязем (к. 387).

«Зиждителю водам и содѣтелю всѣм Ги Бе всѣдръжителю» (гл. ТМ II, 200-1).

138. М-ва над зачещищенем колодызем (к. 387 об).

«Бже великий і страшный. иж(е) нѣвисказанною блгостыямо» . . . Гл. Син. Тр. к. 20 об-1 (Naht. II, 47-8); ТМ II, 202. Після молитви свинець впливає до колодязя йорданську воду та не сам і люди. Ікже ж угада щось нечисте в посудину з водою, свинець мовить молитву: «Ги Бе нашъ единъ стый ости сосоуд сій» . . . Гл. Прилуцкій 347 (про всі три молитви §§ 136-8).

139. Чин над занечищенням вином, олією, медом (к. 388).

«Стый Ги Бе нашъ иж(е) твоимъ блгоутробным на землю пришесть-вѣмъ» . . . Гл. ТМ II, 203-4.

140. М-ва над занечищеною посудиною (к. 388 об).

«Влдоко срдцевидчѣ Ги свѣдый нѣизрѣченная и вѣдый вся прѣже бытіа» Гл. Алм. 415-6 і Прилуцкій 348.

141. М-ва як вино чи мід робиться кислий (к. 389).

«Ги Бе нашъ преложивый водоу въ вино въ кана галилѣстемъ бра-нѣ» Гл. ТМ II, 208-9, Син. Тр. к. 14 (Naht. II, 31-2) і Алм. 414.

142. М-ва над освободженням рабом (к. 389).

«Онѣсица прощаєть своею волѣю коупленаго своего раба, смоуже и правѣдное прощеніє дарова» . . . Гл. Алм. 418 з Тр-а Вил. ІІБ-ки 206/231 к. 227 (Добр. 315).

143. Св. Анастасія питання і відповіді про обіти (к. 389 і об).

Гл. грецький текст в МРС 86, 11-74. Неповне видання церковно-слав. тексту гл. Алм., Т. исп. II, 211-2. По ньому йдуть м-ви, розрізальні від обітів (к. 389 об-91): 1) «Бе страшный и члвколюбивый (гл. Стр. Тр. к. 554 об-9, Алм. II, 210-3 — дещо відмінна при кінці — і III/1, 135); 2) «Влдоко Ги Бе всѣдръжителю иже спсеніа ради» (гл. Стр. Тр. як вище, Алм. II, 213-4); 3) «Влдоко Ги Ии Хе единородный Слово От чес» (гл. Алм. II, 208-10 з Архиер. МСБ 370/271 з 1665 к. 197 об-8 і Алм. III/1 93: . . . доуновъ на ца(!) — треба: лица, як в Ілл. 15,390 об); 4) «Бе вѣликий Ии Хе свѣдый немощь (гл. Син. Тр. к. 24 вид. Naht. II, 55, Стр. Тр. к. 519 об-20, Алм. II, 214-5); 5) «Влдоко Ги всѣдръжителю пославыи единороднаго твоего ена» (гл. Стр. Тр. к. 518-9 об, Алм. II, 218 і III/2, 56).

144. М-ва «хотящим комкати исповѣдником по вся посты» (к. 391).

«Ги Бже всѣдръжителю сотворивый всячѣская видимая же и нѣ-видимая» . . . Гл. Алм. II, 205—7 і III/2, 52 з Тр. МСБ 374/307 XV н. к. 199—200.

145. «Млтвы оцѣщенію, примирѣнію кающихся» (к. 391 об — 93).

Як у рязанській Кормчій 1284 р. к. 273 об — 4 (гл. Суворов, Слѣды западнокат. церк. права в памятниках др. русск. права, Ярославль

1888, 168—9, 173, А. Павлов, Мнимые слѣды кат. вліянія в древнѣйших пам. югослав. и русск. церк. права, М. 1892, 116—9), по пс. 50, 37, 102 йдуть м-ви: 1) «Влдо Ги Бе нашъ иже ключа црствѣа твоего» (гл. Алм. III/2, 6 з Тр-а МСБ 371/675 XIV в. к. 182 об); 2) «Бе прости-вый Наваномъ пророка Дда (гл. вище § 24) і дві м-ви розрішальні: 3) «Бже страшный» (гл. § 143) і 4) «Бже стый и млсти источник і блгсти поучина» — тут у ширшій версії як в Алм. III/1, 112—3, 119 і головню III/2, 67—8.

146. М-ви розрішальні для померлих (к. 393 і об).

1) «Влдо Ги Ии Хе Бже нашъ Отчѣ щедротамъ и млстивый Бе иже всячская вѣсьи; 2) Влдо Ги Бе всѣдръжителю приклони оухо твое... — без кінця. Випало тут 27 кк. з §§ 147—178...

(178) ...мнѣ что да работаю» (к. 394) ... То кінець слова Анастасія Антіохійського про св. Григорія Вел. («Повѣда намъ»...), виданого з Єфремівської Кормчої МСБ 227/148 XI—XII в. (§ 178) в В. Бенешевича, Древне-слав. Кормчая XIV тит. I, Спб 1906, 241—3. Грецький текст гл. I. Ritra, Juris eccl. Graec. historia et mon. II, Рим 1868, 276—7. Гл. ще И. И. Срезневскій, Обзорѣніе древних русск. списков Кормчей Книги, Спб 1897, 74 — з рязанської К-ої 1284 р., Н. Суворов, К вопросу о тайной исповѣди и о духовниках в вост. Церкви, М. 1906, 83—4, Голубинскій I/1, М. 1901, 854.

179. «Уставъ стого князя Володимера. крестившаго всю рускую землю. о црковных судѣх и о десетинах» (к. 394 об — 97).

Цей Устав у трьох фотознімках з давнішою пагінацією (к. 440 об — 43) поміщений в додатку до монографії о. Ір. Назарка, ЧСВВ, Св. Володимир Вел., Рим 1954. В латинському перекладі І. Кульчинського (Арр. 187—90) уступ 4-ий і кінцевий переставлені. Відай його рукою зроблена дописка під текстом к. 394 об: *reliquum sequitur infra f. ума* — (441) та інші (хронологічні) завваги, про які мова в нашому вступі. На підставі цього перекладу В. Бенешевич у своєму критичному виданні Володимирового Уставу в Памятниках древне-русс. канон. права (РИБ XXXVI Ч. II вып. 1, П-град 1920, 26-7) зараховує наш текст до 3-ої (змішаної) групи (В — підвідділ «б» ч. 43), що обіймає українсько-білоруські списки, позначені в нього чч. 11—3, 32. Гл. ще П. Табінський, Церк. Устав св. кн. Володимира Вел.: Нива 1938 ч. 12 ст. 444—5; О. Лотоцький, Укр. джерела церк. права, Варш. 1931, 206—7. По нім йде:

— «Князь великий Ярославъ» — Церк. Устав Ярослава Мудрого (к. 397—401).

Його початок є на 3-ій фотознімці Володимирового Уставу в праці о. Назарка з давнішою пагінацією (к. 443). При перших рядках на

маргінесі хіба рукою о. Кульчинського дописано: *Constitutio ducis Jago-*
lai і ще в двох інших місцях: *маранафа*. Його лат. переклад гл. App.
191—4. Сам текст цього Устава є посередній між т. зв. короткою і
широкою рецензією, що їх дає побіч себе В. Бенешевич, *Сборник па-*
мятников по истории церк. права, вып. I, Спб, 1914, 78—87. До нього
входить: «Правило стых оць на обидящая стых церкви» (к. 400—I об)
та «Клятва стго князя Володимеря» (к. 400 об — 401). Гл. ще Мака-
рій, *Ист. русск. Церкви II* (1889) 359—62, Голубинскій I/1, 628—39 та
Лотоцький 233 нн. Вслід за тим йде:

Грамота моск. кн. Василя Дмитровича для митр. Кипріяна з
1402—3 р. (к. 401).

Її текст тотожний з виданим в Голубинського II/1, 324—5 — з дуже
малими змінами: «Се азь князь . . . Василій . . . съ Кипріяном . . . упра-
вили есмо» (зам. управиль есмъ) тощо. Лат. переклад К-го App. 195

— Таблиця пасхальна без титулу (к. 401 об).

З черговання «ключів граничних» виходить, що вона обіймас роки
95—185 Індиктіона і тим самим відноситься до pp. 1503—93. Проте
рік 176-ий (1584) тут позначений ключем Д замість Ъ (гл. Часослов,
Жонква 1911, 739).

180. «Сій ключ руцѣ бгословци. кроуг слнцу на ки лѣт бес кон-
ца» (к. 402).

«Фемел луни» йде від 14 до 2, епакта від 6 до 25. Долом: Рука Дц
маскинова.

(181) Дві таблиці «Пасхалії зрячої» без титулу (к. 402 об — 3).

Ця надзвичайно проглядна пасхалія відай була друкована в Ма-
моничевих виданнях Повседневних Молитов 1590—1600 pp. К. 403 об
чиста.

(182) Таблиця місячного круга («лунное теченіє») — к. 404.

Долом подані знаки зодіяка, які передає Кульчинський (App. 155)
з десятима змінами: *wodoliy, riby (!), oven, telec, bliznes, rak, lev, diva, vaha,*
skorpiy, strilec, kozorizec.

183. Місяцеслов (к. 404 об — 7).

Кульчинський (App. 154—5) підкреслює його окремінність
числення від січня, а не від вересня. Як не дивно, брак у ньому на-
ших святих і празників (поза св. Миколою Теплим 9. V.), а Введення
і наступні пам'яті до св. Андрія подані днем пізніше під 22—31(!). XI,
бо 21. XI. пропущено.

184. «Служба толковая Іоанна Златоустаго. толкованіє Исихієво»
(к. 407 об — 26).

«Цркви сс(ть) земное ибо» — починається цей довгезелзний коментар церковної будови й обстановки, проскомидії та літургії (під окремим наголовком: «Толкованіе бжственныя службы — к. 410 об). Гл. Красносельцев Н., «Толковая Служба» и другія сочиненія, относящіяся к объясненію богослуженія в древней Руси до XVIII в. (Прав. Соб. 1878, II, 20—32). З наших требників XVI в. з цим коментарем слід згадати МСБ 331/558 к. 207 об: Служба толковная (Нев-Горскій II/3, 771), Вил. Публ. Б-ки 206/231 к. 3: Служба толкованая (Добр. 313) та МСБ 366/680, що розміщує його в тексті літургії (Нев-Горскій III/1, 91). Гл. ще А. Яцимирскій, К ист. апокрифов и легенд в южнослав. письменности: ИОРЯС XVI (1911) 21. Цікаво, що в проскомидії згадується формула: Яко тріе суть св(и)дѣтельствующе, дхъ, кровь і вода... тріе въ едину... аминь (к. 410 — гл. Красносельцев, Свѣдѣнія, 342 із «Сказаные цркъвное» в МСБ 163/262 XII в.). Далі — між кк. 415—6 бракує давньої к. 462 з поясненням молитов вірних перед Іже херувими, що має закінчення: трстоую пѣснь приносяще, всяку ннѣ житейскую отврѣзем (!) печаль» (к. 416 об). По переносі є діалог, як в давніших наших служебниках (к. 417 об). Символ віри має ще: «и въ дха га и животворящаго» (к. 419), а воздух підноситься аж на Станім добрі. Наступний діалог має рідкісні відміни: «Млсть и миръ жрътва и пѣніе», «Горѣ имѣйте срдца», «Хвалы вѣслем к Гу Боу напему» (к. 419 об). Гл. Заповѣди св. Отець, вид. В. Бенешевичем в ИОРЯС XXIII (1917) кн. 1, 10—16 та А. Соболевскій, Матеріали и изслѣдованія: Заповѣды св. Отець (Сб. ОРЯС 88 [1910] 113 нн). Після Достойно і праведно «подіаці поють: Слико вѣрніи» (гл. вище § 65), а при диптихах покійних та живих «ке панту» (к. 421). Після причастя згадується Да ісполнятся і при кінці літургії «подіаці поють: исполати» (к. 423 об). Після того йде:

— «Слово стго Василія. тогожд(е). от сщенничьскаго чина. что сс(ть) іерей... (к. 424—6).

Гл. Сфреїмська Кормча МСБ 227/148 XI—XII к. 354 (Срезн., Обзор. 37) і Кормча Моск. Рум Муз. 231 к. 15-го і поч. 16 ст. к. 349 об (А. Х. Востоков, Опис. русск. и слав. рукоп. Рум. Музеума, Спб 1842, 287), Арх. Чин. 331/558 к. 234 об (Нев-Горскій II/3, 771) і інші тексти в Суворова, Слѣды 166 нн.

185. «Стго и великаго Василія заперщеніе иноком» (к. 426—9).

В порівнанні з гр. текстом 60-ти чернечих покут з імям св. Василія MPG 31, 1305—16, Pitra, Spic. Solesm. IV, 460 наш текст має їх 66 крім деяких переставок. Гл. Сфр. Корм. к. 326 (Срезн. 30), Новгород. К-а 1280 р. к. 547 (Срезн. 108), К-а МРМ 231 к. 341 об (Вост. 286) і ін. Безпосередно йдуть:

— «Слики на трапезѣ заперещія различных стых» (к. 429 і об).

З тим самим титулом дає їх К-а МРМ 231 к. 344 об (Вост. 286 і Збірник творів св. Василія Вел. Вил.ІІБ-ки 53/220 XVI в. (з Сун-риельської Лаври) к. 264 об (Добр. 67 — помилково: стихов зам. стых) та 36. МСБ 330/687 XVI в. к. 391 (Нев-Горскій II/3, 760) і ін. Гл. ще Стр. Тр. 633—81 об.

— «Правило стых оцѣ по закону стго Василія» (к. 429 об — 34).

Цей обширний епітимійник, що містить теж літургічні й канонічні приписи, з відмінних редакцій видав Н. Тихонравов, Нам. отреченной литературы II, М. 1863. 289—313, Суворов, Слѣды, дод. ч. I, ст. III XXVIII (гл. теж ст. 160—74), Павлов, Мнимые слѣды 164—74, Голубинскій I/2, 531—51. Гл. ще Єфр. Кормча гл. 44 к. 350 нн (Срезн. 37) та МРМ 230 XIII в. к. 106 (Вост. 277) і 29-та гл. Измарагда (В. Яковлев, К литер. ист. древнерусск. Сборников: Зап. Новоросс. Ун-та 60, 1893, 146—56).

186. «Сію епистолію. юже писавше влды митрополіи кїєвское литовское земли. и посылаша в константиноград. къ царю и патріарху, сгда изыгнаша митрополита Фотіа грека соуща. из митрополіи кїєвское» (к. 434—6).

Ця грамота владичого собору кїївської митрополії 15. XI. 1415 про вибір митр. Григорія Цамвлака (гл. Грушевський, Іст. України-Руси V, 398—402, 418 і Лотоцький 11—2) видана в Актах Зап. Росії., ч. 24, 33 5 і РИБ VI ч. 38, 309 нн та в лат. перекладі в Кульчинського Арр. 207 10 і в Пелеша, Geschichte d. Union I, 360—2 (з пропущками). На к. 430 збоку дописка: 6924—5526=1398. Вслід за нею йде:

Грамота вел. кн. Витовта в тій справі (к. 436—8) — без титулу.

Видана в АЗР I ч. 25, 35—7. Тут і в лат. перекладі в Кульчинського Арр. 211—14 і в Пелеша 362—4 маємо її повніший текст (Груш. V, 398 завв. 1). Обі ці грамоти дає теж Вил. Тр. 206/231 к. 189 нн (Добр. 316).

187. М-ви при хрещенні жидів і татарів (к. 438—40).

Всіх молитов сім, правдоподібно оригінальних, як видно головно з трьох останніх: 1) «Бже и Отче Га нашего Йи Ха просвѣщій иже прѣжде омраченныи»; 2) «Ги Бе мой изъ глубины срдчныи вѣзних»; 3) «Ги вседръжителю, едине сильный и щедрый оупованіе отчаявшимися»; 4) «На ти Ги оуповах да не постыжюся в вѣкы да не посмѣютъ мися врази мои»; 5) «Бже блгодарю тя црю славы едине дрѣжавше и бесмртне яко не призрѣ млтвы моєи и слѣзь моих»... і молитися за татарина: «примири его къ стым твоим ихже огнем и мечемъ оуби и повели им не гнѣватися нань»; 6) «Ги Бе мой иже вездѣ сый и вси стѣврѣшии, блгодарю тя яко призрѣлъ еси на смиреніе мое и въ пра-

повѣрнем твоим исповѣданіи въ путь заповѣдей твоих сподобилъ мя еси теченіе скончати . . . съхрани же и вѣрнаго раба твоего іоасафа егоже привести к тобѣ сподобилъ мя еси»; 7) «Ги Бе мой оуслиши глас мой имже възвах» і т. д. молитися виїмками з псалмів та кінчить: «млтвами и мленіем всѣх стых твоих . . . и оугодника твоего Варлама» . . .

188. М-ва на освячення церкви по отпусті літургії при виході (к. 440).

«Ги Бже призри съ нбси и посѣти винограда своего» . . . з заввагою, щоб записати дату посвячення і її щорічно обходити. Гл. Прилуцкій, додаток II-ий дає іншу молитву і грамоту з Архиратикону Д. Балабана 1650 р. Київ. Соф. Б-ки 65/77.

189. М-ва над хворим (к. 440 об — 42).

Влдко многомлстиве Ги Іс(е) Хе Бе нашъ единородный и невидимаго Ба Оца равенъ сый оцу и дху» . . . з проханням відігнати від недужого всяку неміч, «огнь и зиму и сухотоу . . . привидѣніе злых члвкъ от травъ и чаровъ». Її видав Н. Красносельцев у Прав. Соб. 1889, II, 408 з Солов. Тр-а 725/1085 к. 165—7 та 732/1090 к. 247—9 і Алмазов, Врачевальныя м-вы: Лѣт. Ист.-Филол. О-ва при Имп. Новорос. Ун. VIII (Виз.-слав. отд. V), Од. 1900, 374.

190. Тропарі й молебні до Пресв. Богородиці (к. 442—3).

«От стых иконы твоея» і т. д., виняті з параклисових й азбучних тропарів патр. Філотей. Гл. Служ. МСБ 349/269 XV к. 125 (Нев-Горскій III/1 43) і Филарет 371.

191. «Правило Кирила митрополита руского» (к. 443—8).

То відоме послання митр. Кирила II (1249—81) з постановами володимирського собору 1274 р. і вслід за ним:

Того ж(е) пооученіє къ бгобоязным иереом» (к. 448—9).

Обое видані в РИБ VI, 83—102 і 111—6 та в В. Бенешевича, Сборник II, 1—8 і в лат. перекладі Кульчинського (Арр. 197—206) та в Пелеша I, 433—40.

192. Пасхалія на рр. 7049—92 (1541—84) — без титулу (к. 449—53).

На маргінесі біля них розставлені чч. 133—176, що самозрозуміло відносяться до цих літ в 14-ому Індиктіоні (1409—1490). В останньому році тут правильно поданий ключ граничний Б (гл. вище — помилка в таблиці пасхальній на к. 401 об). Гл. Пасхалія новгородського архисп. Геннадія за рр. 1491—1562 в Макарія VI, 383—7 і РИБ VI, 801—20. Відай ця пасхалія мала продовжатися на к. 453 об і 454 і об, але на томість тут прегарним почерком вписаний (без порядкового числа):

«Листі патриархій о казанію в кое время проповѣдати, о зверхности митрополітовою и о иннихъ речахъ» царгор. патр. Сремії II до митр. М. Рогози з датою 17. V. ст. ст. 1591 р.

Цей текст то переклад з гр. оригіналу, досить відмінний від виданого в *Diplomata Stautaria a Patriarchis Orient. Confraternitatis Staurogor. I cor.* (1586--92) II, Львів 1895, N. XXII р. 81—6 під гр. текстом (гл. теж Архив Юго-Зап. Руси II ч. 159, 190—2 і Макарій IX., 508—9). М. і. в цьому тексті є в підписах імя митрополита Філіпополя (Сісіній), що прозвучило в гр. тексті та перекладі Ставропірії (ст. 85—6; воно є в польськ. перекладі на ст. 107, а в АЮЗР — Сісілій!).

193. «Послѣдование стыя купины в горѣ синайстѣй» (к. 455—8 об).

Постєя по вся соуботы вечерѣ. по отпущении вечерни вѣходим. к стѣй коупинѣ, а аще ли носи в синаи и ты перед образом иконы мтрѣ бжия, где годѣ ссть»... По началі обичнім пс. 142, Бог Господь, тропарі, канон «имѣя стиховѣ кончину (тобто: акростих) :Страшную похвалу огненсопалимоую коупины» гл. 6: Влѣною морскою... Гл. Молесник МСБ 502/470 XVI к. 119 і 36. МСБ 503/774 XVI к. 38 (Попов, Опис. III/2, 279, 285—6).

194. Служби всіх святих патр. Філотєя (к. 458 об — 64 об).

Гл. Филарет 373 і Каноник МСБ 501/458 з 1457 р. к. 20 (Попов 265). Ці маргінесі при тропарцях виписані чи не букви гр. акростиха...

195. Канон «за єдиного оумръшаго» (к. 464—6 об).

«За млтвѣ стых оцѣ нашихъ», начало обичне, пс. 90, канон гл. 8: Воду припед... Гл. Каноник МСБ 501/458 к. 278 і 503/774 к. 291 об (Попов 265, 284—5).

196. Канон «за творящих млстиню» (к. 466 об — 68 об).

Начало обичне, пс. 142, Бог Господь, тропарі: Помилуй нас Господи, пс. 50 і канон гл. 6: Яко по суху — з припівом до тропарчиків: Милостиве Господи, помилуй раб своїх нас питающих... Гл. ТМ III, 287—94 і Кан. МСБ 501/468 к. 211 та 503/774 к. 419 (Попов 271, 285) і Вил. Тр. 206/231 к. 43 об (Добр. 314). Гл. ще Хр. Чт. 1856 сент. 206. Текст обривається на 1-му тропарчику 9-ої пісні, бо випали дальші 4 кк. (первісні 516—9)...

Завіщання митр. Фотія († 1. VII. 1431) — к. 469—71.

На к. 469 (з обірваним правим боком) це завіщання вже продовжується від слів: (смирєніє) мое великое зло устрете... Знову між кк. 469—70 брак первісної к. 521. Текст наш близький до поміщеного в 2. Соф. Літописі (гл. Полн. Собор. Р. Лѣт. VI, 147—8). Гл. Макарій V/1886/214 і Голубинскій II/I, 412.

— «Листъ стльскый разрѣшалъши отходя сего свѣта ко всѣмъ православнымъ хрстіаномъ» (к. 471 об — 73).

Во имя отца и сына и святого духа. святыя живоначальныя единосущныя и нераздѣлимыя тро(и)ца. Азъ грѣшный бжій рабъ смиренный. імрк. архієпискѣ митрополитъ киевскій всея руси. съ всѣми стыми, славными всѣленскими съборы. прѣвее оубо исповѣдоую бгопреданную апсльскую вѣроу, и православие истинное. и блгочестіе, стоую тро(и)цу. прочитая апсльскаа, осценная правила, якож прияла изначала стая съборная апсльская црквъ. и веленія бжія цркви, цѣла и неподвижна, съблюдоущи того блгодѣтию, якож исповѣданіемъ моимъ написано то предахъ. вьегда в начале от стль роукоположихся по обычаю. посемже стѣйшимъ вселенскимъ патріархомъ, иже прежд(е) преставльшимся. и еще живымъ правящимъ слово истинное. також и осценнымъ митрополитомъ, и архієпискоупомъ, и бголюбимъ епскпомъ брати мойей. всемъ преставльшимся. и еще живымъ. даю обычную любовь и послѣднее цѣлованіе и прощеніе. и самъ тогожъ от нихъ получитьи хоцу блгсвеніа и прощенія. Гсдреві нашему великому кнзю. імрк. и гспжи и дочцѣ нашего смиренія великой кнгини. імрк. даю миръ и блгсвеніе и прощеніе. такожъ блгочестивымъ и блговѣрнымъ, и хрстолюбимъ самодрѣжавнымъ кнземъ и кнгинямъ, паномъ и панямъ, бояромъ и бояринямъ, и съ ихъ дѣтми, коупцомъ и коупецкимъ дѣтямъ грѣческаго закона оставляю миръ и блгословеніе и прощеніе. а отъ нихъ такожъ требую. чстѣйшимъ архимандритомъ, и игуменомъ и попомъ, и діаконъ, и клирикомъ, и всему причту црковному, (к. 472) слици оу прстла божяго слоужать, подъ стѣйшею митропольею. прмдрости бжия стыя сооѣя киевскыя и всея руси. по градомъ и по странамъ всея руси. всимъ православнымъ хрстіаномъ, миръ и блгсвеніе и прощеніе. а самъ отъ нихъ такожъ требую блгсвеніе и прощенія. аще ли боудоу которму оу сценнику не велѣлъ пѣти, и бжѣе слоужбы слоужити стое литоргѣи о некоторой вѣщи, или разсоудилъ, или не разсоудивъ. и азъ на него неблгсвенія не покладаю, есть они отъ нашего смиренія въ блгсвеніи. токмо што по стымъ правиламъ. подлоугъ которыхъ вѣщей не велѣхъ литоргисати. а блгсвеніе нашего смиренія да есть съ ними. а пригодится имъ причаститися тѣлоу и крови гни. ино имъ причаститися безъ патрахилія. какъ простымъ людемъ вне олтаря. а сценическаго ничого имъ не дѣйствовати» . . . Подібно митрополитъ дае розрѣшенія всімъ відъ князя до простого вірного та свое благословенія «кнземъ и кнгинямъ, паномъ, и панямъ, бояромъ и бояринямъ и всякому роду хрстіаньскому грѣческаго закона, отъ мала и до велика мужомъ и женамъ всимъ вкоупе. въ дръжавѣ гсдря ншего великаго кнзя. імрк. князьства литовьского, и иннихъ многихъ земель». — На к. 473 доломъ польська записка незначнаго змісту.

«Листъ епископскій разрѣшительный . . . хрестіаномъ его епископства» (к. 473 об — 75). В порівнянні з попереднім тут є вставка: «по обычаю (пастырства порученное ми епископи бгоспсаемаго града. імрк. нѣкѣ видя живота моего конецъ и отшествіе сего свѣта). посемже стѣишимъ вселенскимъ» . . . Оба листи датовані р. 7000 (1492), коли було початкове очікування кінця світа в східній Славянщині (гл. пасхальні листи моск. митр. Зосими і новгор. архиеп. Геннадія в РИБ VI, 800 і 803—4).

М-за митрополита при вході в город (без титулу) — к. 475—6 об.

«Идоучи въ градъ, и ставъ предъ враты градъскими. стѣи. глечѣ. млтнуоу сию. диаконоу рекшоу. гоу помолимся». (В наступнім виданні м-ни зазначені в дужках варіанти з тексту §. 108, а курсивою додатки, яких там нема).

Влдоко Ги Ис Бже ншь. иже всея видимыа, и невидимыа, и мысленныа твари содѣтелю. иже отъ земля взя члка. дшоу мысленую, образомъ бжественнымъ ти почеть. яко да на иже отъ тебѣ бываемыа (бышася), надъ ними црьствуетъ. и оустроитъ миръ въ прпод(о)бствѣи и правдѣ. завистию же дѣаволеу, и женскою прелестію низидишю сему, и съкрушену бывшоу. крестомъ и чстною си кровію пакы обновишь еси его. и на первое представилъ еси его достояніе. стѣи. оужасного и пренбеснаго сего сщеннодѣйства пръвѣй бывъ. и образы и правила паственаго ремества и дшамъ (к. 475 об) предстательства нмъ подалъ еси. еже положит(и) дшоу о словесныхъ овцахъ. иже недостойнаго менѣ, словесы неизреченными смотреніа. на сей великій стѣистіи призва санъ. съпричастника и содѣтеля новаго таиньства. и словеснымъ симъ (= си) овцамъ пастыря и надзирателя поставилъ еси. *бгоспсаемое митрополѣи киевское и всея роуси, архиепска и оучаи*. самъ вссблгый влдоко и яже въ градъ твой сей. імрк. входы наша блсви. миръ. оутверженъ и ненаветен, и неразньственъ жителствоу твоему сему даруй. *блговѣрномуу и хрстолюбивомуу сну нашего смиреніа кнзю. імрк. и его кнземъ, и бояромъ, и мѣщаномъ. и всемоу поспол(с)тноу, при поспавнымъ хрстіаномъ, нашего закону грѣчeskого. живущимъ по обличи бгоспсаемаго(о) града сего. імрк. даруй телесное здоронѣе, и душевное спсѣе. а дерзость и боуство невидимыхъ, и видимыхъ врагъ, непреборно своею силою раздроиши. въздухы блгорастворены, и еси-тельны намъ оустрой, дожда лѣтныа къ плодоносию земли даруй, силоу ей подавая водноюу (=родноюу). на препитаніе члчскимъ телесемъ. и скотомъ, и вслчскимъ безсловеснымъ. составленіе и оумноженіе оукрашеннаго старого, и млад(о)го вѣзраста. стѣлюди силоу своєю, образъ блгъ и оуказъ людѣмъ своимъ, блгопробываніе имъ даруй. иже по возрасту, млад(о)стію цвѣтущихъ. мужа (| же) и жены къ добродѣтели оугодныа. (| и) нѣстаньливыхъ сотвори, и покажи. младенци ж(с)*

злобою (любо), ннѣ и потомъ младенествовати. душевнымъ же и телѣснымъ преслѣзание всегда подавати, и преходити (прѣхходити) сподоби. болныя посѣти силою сво(е)ю. души и телу здравіе имъ даруя, ницая и немощныя богатъ (к. 476) ствомъ блгости твоея напитая (=напитай). иже въ пленении и въ страстѣ и въ темнице страждоущихъ, свободитель и спситель явися. иже в мори плавающихъ окорми на пристанище тихое. властелѣхъ же и владаемыхъ црковного причта. и воиньского чина. и всѣхъ въкоупѣ иже въ семъ градѣ имрк. (=нашемъ) пачеж(е) въ твоємъ живоущихъ. млстѣю. и щедротами твоими посѣти. Любви и съединению сооюзомъ другъ (+ко) другу (+же). и к намъ собирая ихъ, въ единении престога твоего дха. дай же влдоко всещедрый. мнѣ оубо слово блго, во отвѣрженіе оустъ моихъ. къ оустроенію и оутверженію цркви твоей сей. имрк. и еже мя предстателя и пастыря, единого соуца овецъ твоихъ показал еси и далъ. людемъ же своимъ симъ блговѣрному князю. имрк. и воємъ его и всимъ живоущимъ въ градѣ семъ оусрденъ слоухъ. и блгоразоуменъ даруй. яко да послушаютъ твоего свтльскаго гласа твои овцы. ради недостойныхъ моихъ словесъ оучения. и да послѣдовавше тобѣ истинному пастырю. обетованную примуть жизнь. соуцу воистинну блжну и бесконечною. (§ 108 тутъ кінчить: дароуй же блговѣрнымъ и православнымъ князѣмъ нашимъ. имрк. длъготу живота. здравіе блгочастыя побѣды на врагы. и надъ всѣмъ миръ крѣпокъ. и нераздроушенъ. яко да и мы в тишинѣ ихъ. тихо и бѣзъмлвно житіе поживѣмъ. въ блгочестіи же и чстоте. млтвами и молѣніемъ прчстыя ти мтрѣ и всѣхъ стыхъ твоихъ. блговолѣніемъ и блгостынею прѣстаго отца и всѣсилнаго ти дха, ннѣ и прсно и въ вѣкы вѣкомъ, аминь).

Еще молимся тобѣ влдоко ги. дароуй гсдрю нашему великому королю. имрк. и всѣмъ блговѣрнымъ и православнымъ княземъ нашимъ. тѣлесное здравіе. долготу живота. блгочестія, побѣды на врагы. а надовсимъ миръ крѣпокъ и неразрушенъ. яко да и мы в тишинѣ ихъ. тихо и безмолвлено житіе поживемъ въ блгочестіи, и въ чстотѣ.

Еще молимся, о сохраненіи града сего. имрк. о еже недвижимоу, и неопалимоу, и нескверну. съхранитися, и оутвердитися граду сему. имрк. отъ всѣхъ силующихъ враговъ, соупостатъ нашихъ.

Еще молимся тобѣ Гви Бгоу нашему (к. 476 об). оуслишати глсъ млтвы нашея и помиловати насъ, и млстиву и долготерпѣливу. и оумилену и тихоу бѣти. члколюбцу Гоу о грѣсехъ нашихъ. и возвратити гнѣвъ свой от насъ. и избавити насъ и градъ сей новоосцненный, отъ належащаго и праведнаго прещения твоего. отъ глада и гоубительства. отъ труса и потопа. огня и меча. и отъ различныхъ болѣзней. и отъ напрасныхъ смртей. и отъ нашествія иноплеменикъ. и отъ нападанія ихъ. и ото оусобныя брани. избави насъ Ги отъ предлежащихъ бѣдъ сихъ. и дароуй Ги рабомъ своимъ. всемоу сщнничьскому чиноу. подъ областію буду-

ним. бгоспасаемое(!) митрополіта києвского и всея роуси. и кнзем, и бояром, и мѣщаном и всему поспольству. и женам их и дѣтемъ их. твоего совокупленнаго стада хва. тихомирное пребыванис. и любовное чистосердцное братолюбис.

Ги Ги Бже нашъ любви садитель. и миру податель. и единству да-
нещъ. даруй намъ любовь твою. исполнение закона твоего. дай ж(е)
намъ, тожде мдрѣствовати о Хс Ісе. абыхмо любовию друг друга
принимали. и тяготы носили. якож(е) едиnorodный твой снъ въспри-
ити нас. даруй Ги и всемъ рабом своим. съ блгопокорством служить
другъ другоу, и тако исполнити законъ Ха твоег(о). съ всяким оу-
сердцем. избавляеми от всякого навѣта. и дѣйства лоукаваг(о). млтв-
ами и млнениемъ. прчстое твоея мтре. и всѣх стых. блговолением и блго-
стыннею престаго ти оца и всесилоного ти дха. Възглас. Яко Бгъ мира.
и любве щедротъ. и члколюбия ты еси. и тобѣ славу възсылаемъ.
отцу и сноу и стмоу дхоу. ннѣ и прсно. и въ вѣкы вѣком, Аминь (Гл. §
127: М-на «въ любовь сже мир» — тут децо змінена).

«Указ о посещеніи хоругвях(!) и иных оружях(!) воєнных (к.
477-8 об).

«Ститель егда хоцеть съвършити бжственную литоргию оутро.
ннѣ на вечерни вносить хоругвь в црковь. и поставляеть оу олтари
на престоле. и пред обѣднею отпѣвъ молсбень начинаеть литоргію. и
по скончаніи бжственыя службы. и по отпусте. ститель станеть на
своєм мѣстци амбонном. пославъ орлець. во всей свѣтительской одежи.
сщником же и дїякономъ. обаполь его стоящим. и подьяком з дѣлми
свощами. и водѣ сщенной тоу тежъ поставлене бывши. и тако ститель
взем кадило и покадивъ хороугви и начинает. блсвнъ Богъ нашъ. кли-
рици глють. тристос». По отченаші тропарі і кондаки св. оруженос-
цям: Михаїлові, Гавриїлові, Юрієві, Димитрієві, Теодорові Стратила-
топі й Тиронові, Борисові й Глібові. Потім ектенія сугуба з окремими
проханнями за вел. князя і військо . . . І тут, після двох карток з силь-
но видертими долішними правими кутами, ця своєрідна служба — і
наш Требник — уривається . . .

III. Історична і речева аналіза Требника

Іка шкода, що ця служба обривається вже на самому початку, бо вона відмінна від поміщеної в Могилянському Требнику (II, 245—54)¹ і виглядає на своєрідну обрібку як і попередня молитва при вступі архисрея в город. І незнати, чи не було ще більше таких чинів на дальших затрачених сторінках нашого Требника, але вже з самого переліку збережених його служб він представляється прямо величавим кодексом літургічно-канонічного надбання нашої Церкви, та, за окресленням вступної італійської записки, *Collectio variarum rerum sacrarum*. Також невідомо, кільки ще молитов мала перша євхологічна частина після к. 393, що по ній бракує в нашому рукописі аж 27 кк. з 31 параграфом, і не знать, де там зачиналася канонічнодисциплінарна партія, до якої вже належить зацілілий останок Слова Анастасія Антіохійського (к. 394), що входить у склад давньої слав'янської Кормчої. Та якби там не було, одна й друга частина недвозначно показує, що наш Требник був призначений для архиерейського вжитку, бо в першій частині чини хиротесій і хиротоній та інші відправи зі святительськими признаками займають майже все осередне місце (кк. 164-347), а в другій — цінні канонічні й інші пам'ятники нашого церковного минулого завершуються знову архиерейськими чинами вступу в город і посвячення хоругви...

Якже ж йде про час, коли наш Требник написаний, то головню його наперові філіграні (свині та хреста) і графіка й орнаментика вказують на половину 16-го ст. Ще точніше помагає його означити т. зв. «пасхалія зрячая» за 1541—84 рр. на кк. 449-53. Якраз то, що вона зачинається 1541-им роком, підказувало б ставити наш Требник найпізніше на рр. 1539—40, бо хіба не було рації переписувати вже проминулі пасхальні терміни з усіма роковими датами, навіть у випадку, коли «ключі граничні» за ціле майже 16-е століття (рр. 1503—93 — к. 401 об) показалися незадовільні і треба таки було додати ще всі кожнорічні календарні подробиці, що їх «Пасхалія зрячая» дає для свят (і постів) цілого року.² А вслід за нею тут вписаний лист патр. Єремії II до митр. Михайла Рагози з 17. V ст.ст. 1591 на кк. 453-4, що їх, на нашу думку, писар був залишив, щоб евентуально далі продовжувати цю пасхалію на літа після 1584-го р., бо письмо цього послання

¹ Прилуцкій, 323-4, наводить іще рукописний Арх. Требник з часу П. Могили Києво-Соф. Собора 60/647, к. 483-7 і з часу митр. С. Косова, з тієїж Б-ки 64/76, к. 19, але не вказує їх подробиць. Гл. іще А. М а л т з е в, *Bitt-Dank u. Weibegottesdienste der orth. Kirche*, Berlin 1897, 158.

- Отже його ровесником був би Требник Музею ім. І. Луцкевича у Вильні з 1545 р. (гл. «Життя і Знання», IX, Львів 1936, ч. 2, 42).

човсім відмінне не лише від попереднього, але й від пастушного тексту. Саме собою це послання не позбавлене літургічного значіння, бо в ньому патріарх відповідає «о пѣких недоведомых»: про час проповіді і роздачу антидора на літургії, про те, чи можна христити по домах і як ставитися до вірмен. Але можна б зауважити, що важнішого літургічного змісту був давніший від цього лист Єремії з листоп. 1589 до митрополита про пасхальні приноси в церкві та інші наші церковні порядки, що й викликав сильну реакцію в нашій суспільності,¹ а однак тут його не втягнуено... Виходить, що згадане патріарше писмо з 1591 р. було куди важливіше чим іншим, тобто своєю дальшою мовою «о зверхности митрополітової»,² бо тут Єремія зі своїм патріяршим собором бере в оборону митр. Рагозу, що був виклик декляких львівських міщан за спротив проповіданню Божого слова 13. VI 1590,³ і наказує Старопігії йому підчинятися. Отже цю патріяршу грамоту хіба не хто інший, а сам митрополит подбав втягнути на сторінки нашого Требника,⁴ отримавши його від попередників на київському престолі, яким він найправдоподібніше від початку служив.

Що він написаний найрадше для митрополичого вжитку, видно з довгої низки відправ, в яких фігурує такий митрополит, а не загально кажучи «святитель». До того — ім'я київського митрополита стоїть на обох взірцях антимінса (к. 182 об і 188 об); йому складає присягу поповоставлений архимандрит (к. 199); в його імені сформульовані обпзирці святительської грамоти для новопоставленого душпастиря (к. 211 і об) та бодай в деякій мірі таке саме поучення протопопа чи архимандрита, бо в ньому згадується архиепископ, що в його ім'я вони передають священникові церковні ключі (к. 212 об-13 об). Вкінці слід іще додати, що й молитва архієрея при вступі в город на кк. 377-8

¹ АЗР, IV, ч. 22, 29-31, РИБ XIX (Пам. пол. лит. в Зал. Руси, ч. 3, Спб. 1903) дод. ст. 57-8 і ст. 58-60 з рішенням Берестейського Собору, 20. VI ст. ст. 1590 (гл. ню Свєнціцький, *Початки книгопечатання*, Ч. 206, з сучасного Станфр. друку 23. I. 1591), *Monimenta Confraternitatis Stavrop. Leop.*, I (1895), N. 155, 246-8, *Diplom. Statut.*, N. XVIII p. 70-2 et 115. Гл. про те Макарій, IX (1879) 498-9, Груш. V, 557 нн., П. Жукович, *Брестский Собор, 1591 г.*, «Изв. ОРЯС», XII (1907), кн. 2, 61-2 й ін.

² Ще виразніше ніж з «руського» перекладу видно то з наголовку цього патріяршого листа в латинській його версії: *Decretum oecumenici patriarchae... de sacerdote Confraternitatis, ut sit sub benedictione metropolitae* (*Diplom. Statut.*, p. XV). А знову в самому листі кажеться: «Да будет же (+) игумен — Гл. 15) Ставропигин, таже сфемериос, или настоятель... училища под властїю освященїйшаго митрополита киевскаго».

³ АЗР, IV, ч. 24, 33. Гл. Макарій, IX, 496-7.

⁴ Зробив це митрополит хіба ще на гарячих слідах подій, бо годі допустити, щоб з наближенням Берестейської Унії він продовжав полагати на авторитеті патріярха, що й так помер десь 1595 р. (гл. O. Halecki, *From Florence to Brest*, R. 1958, 356).

подана в формі, пригожій для кожного святителя, а в другому тексті (к. 475-6) пристосована вже для вжитку київського митрополита, як видно наглядно із вставки, яку ми відмітили курсивою (гл. вище). Її стилізація з наглядним впливом народної мови і поминання короля замість вел. князя в доданій екстенії промовляли б за тим, що ця ширша редакція архиєрейської молитви при вступі в город була зроблена вже в часах люблинської унії 1569 р. і потверджували б нашу думку, що цей требник дійсно служив київським митрополитам 2-ої половини 16-го ст.

Насувається однак питання, чому тоді в цьому багатому архиєрейському чиновнику наших митрополитів між відправами Вел. Четверга нема такого важного святительського чина як свячення мира або бодай молитов, що їх для тієї функції має Тр-к Вил. Публ. Б-ки 206/231 з того самого віку (к. 111)?⁷ А в тім відразу слід сказати, що брак цього чина не обнижує питомої вартості нашого ватиканського Требника, бо н. пр. на мало що не дві сотки грецьких євхологонів з 9—17 вв., що ввійшли у відому колекцію А. Дмитрієвського, свячення мира стрічається лиш у трьох рукописах: Нац. Париської Б-ки 213 з 1027 р., Синайського м-ря 959 XI в. та атонського м-ря Ксенофонта 163 XIV ст.⁸ Натомість він радше потверджував би нашу думку, що Ілл. 15 то дійсно митрополичий требник, бо київська митрополія до Берестейської Унії свячене миро діставала з Константинополя.

Як відомо, в старину в візантійській Церкві миро святив лише патріярх⁹ та автокефальні єрархи Кипру, Грузії і Болгарії,¹⁰ а на Русь

⁷ Прилуцькій, 125, завв. 2, наводить іще Требник Київської Дух. Академії Ан 193 з кінця 16-го ст., к. 1198. Але цей велетенський євхолой, що з колекції митр. Макарія Булгакова (ч. 89) перейшов по його смерті († 1882) до збірок згаданої Академії (гл. Петров, *Описание рукоп. собраній находящихя в г. Киевѣ*, вып. II: ЧОМИДР, 1897, кн. I, ч. 21, ст. 31-4), є хіба московського походження, бо тут приходить подвійне алилуя і найстарша записка на ньому свідчить, що Антоній, постриженік Чудова м-ря, а вкладчик Прилуцької, дал сїю книгу Потребник спасскому попу Семену ... лѣта 7118». Гл. Макарій, VIII (1898), 140.

⁸ Про ці молитви в Нац. Пар. 213 знаємо лише зі змісту, бо сам текст їх бракує (Дмитр., Евх. 995). Про оба інші гл. тутже 59, 362.

⁹ Найстарший текст молитов на свячення мира з *Barb. gr.*, 336, VIII-IX вв. надав Гоар, 503, та Дмитр., *Древнѣйшіе патриаршіе типикони*, К. 1907, 124-6 з Типика XI в. Святогробського (патр. б-ки в Єрусалимі 43 к. 79) і Великоцеркопного (Дрезденської Б-ки 104, к. 130).

¹⁰ Гл. про це L'Petit, *Du pouvoir de consacrer le s. chreme*, „Echos d'Orient“, III (1899), 1-7; E. Herman, S. J., *Wann ist die Chrismaweibe zum ausschliesslichen Recht der Patriarchen geworden?* (Изв. на Бълг. Ист. Д-во, XVI-XVII, София 1939, 509-15); P. Hofmeister, OSB., *Die hl. Oele in der morgen- u. abendland. Kirche*, Würzburg 1948, 45-6, 50-1. Про спір у тій kwestії межи Царгородом та Охридою гл. Miklošich F. — Müller L., *Acta Patriarchatus C-politani*, I, Vindob. 440-1, 447.

поло за словами митр. Фотія († 1431) «видеть із Царяграда».¹¹ Тому найстаріші требники з молитвами на освячення мира є південнослов'янського походження,¹² а щойно після розриву Москви з Царгородом у 1458 р. вони появляються й на московському ґрунті.¹³ Зате в київській митрополії воно далі приходило з Царгороду, бо на початку 16-го ст. свідчить Сакран у відомім своїм *Flucidarius errorum ritus rutheni*, піби Русини навіть тим хвалилися, що тільки царгородський патріярх має право святити миро, яке весь рік зберігається незіпсоване.¹⁴ Без огляду на тенденційність, це свідоцтво помагає нам розуміти, чому освячення мира не мають такі замітні архієрейські требники київської митрополії того часу, як МСБ 331/558 у частині з кінця 15-го н. правдоподібно митр. Йосифа Болгариновича (1498—1501) (к. 166 і далі) та 331/310 з початку 16-го ст. Щойно при його кінці справа свячення мира стається гостро актуальна для нашої Церкви, коли вона унезалежнилася від царгородського патріярхату через з'єднання з Римом. А тимчасом показалося, що в наших требниках зовсім бракувало до того молитов і чинів, так що митр. Потій був примушений робити їх новий переклад з грецького тексту при допоміж відомого Петра Аркудія. Цей брак мусів бути напевду дошкульний, коли автор Антіррезіса так пише про те на адресу противників унії: «Покажете ми нѣ Требникахъ вашихъ соборныхъ церквей формѹ посвящанья мира великого то естъ хризма светого, яко его владыкове у великий чѣстнортѣхъ посвящаютъ. А вемъ то добре, же въ греческихъ Свѣхолоиныхъ естъ достаточне описана, а вы ее нигде ѿ вѣ жадной епископии не маєте, але место хрисма елей албо масло хворыхъ светите, и тымъ дети при крещенью помазуете... Укажете ми въ Требникахъ, написыхъ, где маєте туѹ церемониѹ описануѹ? Збегалемъ я много церквей соборныхъ, читалемъ немало Требниковъ, а предся нигде не знапомлемъ формы посвещанья хризма светого... Все иные sprawy по-

¹¹ *Акты историческіе*, I (Спб. 1841), ч. 35, 68 і РИБ, VI, ч. 58, 495 (лист до Іскона). Всетаки А. Лисицын, 145, думає, що в потатарській добі миро святитися при митрополичій київській катедрі, бо того чина нема в Погодинськѣм Уставі Спб. Публ. Б-ки, 48, XIII в., що походить з московської території. Противний погляд висловлює Голубинскій, I/2, 430-І.

¹² Лис., 145-6, видає їх з архаїчного Тр-а МСБ 371/675, к. 14-го і поч. 15-го ст., к. 15 об-18 (НГ III/1, 129).

¹³ Гл. МСБ 538/693, з 2. пол. 15. в., к. 92 (Попов. Опис. 437-8) та Солом. 723, 1085, з 1505 р., к. 464 об (Опис. рукописей солов. м-ря, находящихся в П-кѣ Казан. ДАК., III/1, К. 1898, 125). Про мироварення й свячення в московських требниках 16-17 вв. ширше розправляє Прилуцкій, 124-31, а Дмитрієвскій надивно нічого про те не має в своїй монографії про богослуження в московській Церкві 16 ст.

¹⁴ Цитат гл. в Макарія, IX, 143. Подібно гонорить й Іван de Lasco, познанський архієпископ, в докладі про «руські» блуди на Літеранськѣм Соборі 1514 р. (А. Тургенев, *Historica Russiae Monumenta*, I, Spb. 1841, 124-5).

рядком у Требникаххъ, стоятъ, такъ яко и въ греческихъ Свхолоиняхъ, а коли прышло до великого хрызьма, ажъ его нсть».¹⁵ Можливо, що між тими требниками був теж і наш ватиканський, бо від митр. Рагози міг він перейти до Іпатія Потія, що як сам не написав Антіпррезіса,¹⁶ то напевно інспірував оце його місце. Таксамо міг знати про наш Требник й Аркудій, якому теж не без рацій Антіпррезіс може приписуватися,¹⁷ коли розповідає, як то для освячення мира *Hypatius Posiey Episcopus Vuladimiriensis et Brestensis, nunc Archiepiscopus et Metropolitа Chiowiensis . . . orationes Graecorum, me interprete, convertit*.¹⁸ Оцих кілька стрічок з історії свячення мира в київській митрополії ще більше унагляднюють нашу думку, що перед нами таки требник, який був спершу в ужитку наших митрополитів 16—17. століття, поки незнаним нам ближче шляхом не перейшов у посідання василіянського монастиря у вічному місті . . .

Вже з побіжного його персгляду відразу кидається ввічі, що бодай перша його й головна, евхологічна партія не є *sans grand ordre ou methode*, як твердив о. Мартинов, а зберігає традиційний требниковий уклад. На самому переді стоять тут чини поодиноких св. тайн, до яких за поглядом деяких візантійських богословів зачислялися чини монашої схими і погребу,¹⁹ аж відтак йдуть церковні освячення (§§ 1-74). Вслід за тим наш Требник має багатющий відділ старинних богослужб за уставом Великої Церкви в Константинополі (§§ 74 bis-98) здебільша в порядку минейного і тріодного циклю і, немов в додатку, молебні та канони на всякі потреби (§ 101-8), що своїм укладом збли-

¹⁵ РИБ, XIX, 973.

¹⁶ Це старався довести К. Студинський (*Хто був автором Антіпррезіса?* ЗНТШ, 35, 1900, 14) на підставі порівняння мови про миро в наведеному місці з листами П-ія до кн. К. Острожського. Гл. теж його: *Pierwszy występ literacki H. Posieja*, Кг. 1902, і: *Ze studiów nad literaturą polemiczną: Rozprawy AUW. Filol. S., II, t. 28, 89 ss.*

¹⁷ Гл. про це статтю о. д-ра Гр. Миколева в «Зап. ЧСВВ», X, 79-94.

¹⁸ *De Concordia Ecclesiae Occ. et Or. in Septem Sacram. administratione*, Paris 1626, lib. 2, 79/80: *Igitur Graeci propterea Ruthenis tin akoluthiam tou myrou non praescripserunt, quod eos sibi omnino addictos et subiectos vellent, dum singulis annis a Patriarcha C-politano illud impetrare, et accipere tenerentur . . . et nonnulli Graecorum in Russia parvam ampulam chrisnatis ducentis aureis ungaricis vendiderint. Qui autem Rutheni cum propter difficultatem distantiae locorum, non semper mitterent, factum est, ut et Chrisma diu asservarent, et in hoc absurdum devenerit, ut alio modo, qui infirmis convenit, consecrarent.* Всетаки Собор Берестейський 1591 р. приписує, «миро великое до крещенья абы пошы отъ епископовъ или отъ протопоповъ брали, а протопове отъ архиепископа или отъ епископовъ» (П. Жукович, *Брестскій Собор: ИОРЯС, 1907, кн.2, 67*). І щойно в Стратинському Требнику 1606 623 об-6 сп. Гедеон Балабан помістив дві молитви на свячення мира, а повні чини постають ще пізніше з коротким вступом про приготування мира — без опису мироварення, що є тільки в Архиратиконі Л. Варановича МСВ, 370/271, з 1665 р., к. 106 нн. Гл. Прилуцькій 131-3. Про спір за те мировосвячення між П. Могилою і К. Саковичем гл. *Літоє*, виданий С. Голубевим в Арх. Юго-Зап. Руси, ч. I, т. IX, 34-5, і Хойнацькій, *Западнорусская унія*, 203.

жені до колишньої напівіди. Щойно за ними йде другий традиційний требниковий відділ під титулом — «Послѣдованіє млтвам на всякыя многоразличныя потребности», що дослівно стоїть теж у Требнику МСН 371/675 к. 26 (Нєв-Горскій 130). А й у другій додатковій — канонічно-дисциплінарній партії перша половина збережених кк. 394-438 вся чинита того рода матеріалом і щойно аж друга (кк. 438-78) має дійсно доповнюючий характер, бо сюди в додатку до основного корпусу нашого Требника в різних наступних літах заносилися щораз інші молитви й чини всуміш із правничими уступами вже дійсно «без більшого порядку»... Але всюди тут стільки цікавих подробиць, що інші завваги при поодиноких уступах далеко не вичерпують їхнього багатства й вартости. І тому на цім місці слід іще проаналізувати бодай найбільш характеристичні риси цього монументального пам'ятника нашої богослужбової старовини, що допоможуть нам визначити належне йому місце між іншими літургічними залишками нашого середньовіччя.

Вже на початку першої секції (тайнодійств) звертає нашу увагу молитва «дитя в колибель класти», бо під такою назвою вона znana в московських текстах, а в наших приходить з ім'ям св. Антіоха між мольбами «на сон грядущим».²⁰ З того згляду вона може служити доказом, що наш Требник дійсно має на приміті найповнішу збірку молитов й чинів, коли на свої сторінки втягає таку рідку молибу для нашого терену. Так можна теж оцінювати м. і. припис миропомазувати чоло, очі, ніс, вуха,²¹ груди, серце, черево, ноги і плечі (к. 9 об) число прямо рекордове в порівнянні з найстаршими пам'ятниками, як: «Вопрошаніє Кириково»,²² що каже помазувати тільки чоло, ніс, вуха, серце і праву руку, і «Правило» митр. Кирила з володимирського собору 1274 р., яке поручає помазувати ще очі й уста, а опускає серце і руку.²³ Та для нас важніше, що Ілл. 15 уже лучить тісно хрищення й миропомазання в один чин і — щобільше — до нього залучає ще й постриження, що звичайно було злучене з обрядом обмиття новохрещеного в осьмий день після хресту. Говорить про це як

²⁰ Jugie M., *Theologia dogmatica christianorum orientalium*, III, (Par. 1930), 15-20.

²¹ *Часослов*, Рим 1950, 355. Не маши під рукою Стратинського Требника, не можемо встановити, чи не дає її його «Чинъ въ третій день жеги по рождєній отрочае» як 3-ю молитву «томуъ и женамъ прилучившимся на рождєніи томъ: Влдоко Ги Исусе Хрісте, Слово Божіе и Отче» (гл. РИБ, XIX, дод. ст. 21).

²² В тексті стоїть «оо» і над ним помилково дописано «чи», бо про очі щойно було сказано... Цікаво, що те саме стрічається в Тр-у Солов., 723 1107, 15-го н. (гл. Алм., *Ист. чинописа. крещ. и миропом.*, дод. ст. 47 (3).

²³ РИБ, VI, 33, 55.

²⁴ РИБ, VI, 93/94. Гл. ще Алм., дод. ст. 47 і Дмитр., *Богосл.* 205 та Голубинскій, 1/2, 432.

про практику звичайну вже Симеон Солунський (†1429)²⁴ і свідчать сучасні грецькі та слав'янські тексти, що згодом передали такий об'єднаний чин друкованим требникам київсько-галицької митрополії до найновіших часів...²⁵

На дальшу увагу заслуговує також те, що наш Требник ставить чин уцерковнення після хрещення у відміну від старинних текстів 8-14. вв., які здебільша містять його після молитви найменування в 8-ий день по народженні і тим самим датують проводи 40-им днем від різдва дитини.²⁶ Ставити їх на 40-ий день після хрещення зачали слав'янські требники аж в 15-му ст. і то більш послідовно, тому що тут приписується, щоб священик вносив хлопчика в олтар, і тим самим дається до розуміння, що він уже охрещений...²⁷ Вслід за тим масмо в Ілл. 15 довгий ряд хрещальних чинів для поган, жидів, магометан і еретиків, але не стрічаємо ні тут ні пізніше (н. пр. між хрещальними молитвами для жидів й татарів — кк. 438—40) чину «како пріймати приходящих отъ латиньскыя вѣры», що приходить в Архисрейському Чиновнику МСБ 377/310 к. 57²⁸ на яке чвертьстоліття після подібного грецького чину з часів царгородського патріарха Симеона (1470—2, 1478—81).²⁹

Вслід за тим нашу увагу звертає на себе чин обручення і вінчання, що вже цим своїм титулом визначає двоподіл шлюбної відправи в нашому Требнику.³⁰ Як у грецьких і славянських текстах пізнього серед-

²⁴ MPG, 155, 232-3

²⁵ Одинцов, Порядок, 151, 264-5, Дмитр. 298-302, дод. ст. 24-5, Никольскій, О службах, 307 нн. кладуть її на 14-15-ий вік. Зате De Meester, Studi, 24-5, датує її в грецьких рукописах 13-им століттям, але не виключене, що вона ще давніша, бо як знаємо з автопсії, молитву постриження безпосередно по миропомазанні дає Євхологійон яйлеського університету в Ньюевен, ЗДА (з колекції Seymour Ricci), що відай походить з 12-ого в., а щойно по ній кладе ектезію та отпуєт (к. 52-3), як то масмо і в нашому чині. Гл. Тремп. I, 309 нн. і 370 (текст з 15-го в.).

²⁶ Про генезу цього чина гл. Тремп. I. 266 нн., що сам кладе його тексти перед чином хрещення (ст. 327-35). Гл. Симеон Сол., MPG, 155, 209. Проте згаданий яйлеський свхологійон дає його після хрещення. Гл. ще De Meester, 38, 49-50.

²⁷ Гл. Одинцов, 143-4, Алм. 485-96, 599-604, Дмитр. 299, Ник. 307 нн. Але Стр. Требник ставить його ще по давньому перед хрещенням (РИБ, XIX, дод. ст. 21).

²⁸ НГ, III/1, 210. Гл. теж Дмитр., дод. ст. 89-100, з Солов. Тр-а 730/1105, XVI п. і Красносельцев у Прав. Соб. 1889, I, 117-24. Чин такий є вже в південно-славянських требниках 15-го ст. (МСБ, 373/324 к. 26 об і 374/307: НГ, 155, 172). Мас його теж Стр. Тр-к, к. 49 об-52 (гл. РИБ, XIX, дод. ст. 23).

²⁹ Rhalli G. A. — Potli M., Синагма V, 143. Cf. J. Zhisman, Das Ehe-recht der orientalischen Kirche, Wien 1864, 529 ss.

³⁰ Гл. Тремп. I, 9-96 і А. Петровскій, К истории развития обрядовой стороны чина вѣнчанія: Христ. Чт. 1908, II 1599 нн. — про грецькі тексти. Про славянські гл. Одинцов, 162-5, 275-83, Дмитр., 384-402 і А. Катанскій, К ист. литургической стороны таинства брака: Хр. Чт., 1880, I, 98-127.

невідчепи відірванляються заручини після літургії³¹ і то в церкві³² та кінчається завнагою: «Аще ли хотятъ абѣ и҃нчаніе творить, мало отпустишь стѣ къ дверемъ црковнымъ и пакы възвращаються» (к. 34 об).³³ Замітне тут в першій мірі, що чин подружжя править єпитимель, побіч якого згадується в тексті й священник, що за Симеоном Солупським лише з дозволу єпископа благословить шлюб.³⁴ Притому за найдавнішими грецькими й славянськими текстами, заручини робляться з залізним і золотим перстеном,³⁵ коли р'вночасно Требник Нил, ПБ-ки 206/231 XVI ст., що в чині подружжя має більш архаїчні подробиці,³⁶ приписує обручки з золота і срібла (к. 26).³⁷ Самже ж чин віничання має в нашому Требнику такий склад, як його Дмитрієвській приписує на підставі грецьких і славиноруських пам'ятників 16-го ст. і повнорозвиненою кінцевою частиною. Бо у відміну від т. зв. Служебника Кипріяна МСБ 344/601 і МСБ 345/598 XIV в.³⁸ він має в першій мірі вже читання апостола-євангелія, що ще рідко стрічається в слав'янських текстах з того часу і навіть не приходить в самім чині

³¹ Це гр. Тр. Атон. Лаври, 105, XV, дас віничання або на Службі В. або пошпеню (Дмитр., Евх. 636). Ширше про історію зв'язи подружжя з літургією говорять Петровський 1599-1602 і Тремн., I, 15-19. Московський митр. Фотій в листі до Новгороду 1410 р. вимагає, щоб воно було «по об'дній» (РИБ, VI, 33, 274; 34, 283). Гл. ще Дмитр., Богосл., 381.

³² Гл. Евх. Син., 966, XIII, к. 78 об (Дмитр., Евх. 213), Тремн., I, 19, De Meester, 277, 278, п. 3.

³³ Пор. ще Тр. Новгор. Соф. Б-ки, 1063, XVI, к. 56: Аще хоцетъ и҃нчаніе творити мало отпустишь ихъ къ дверемъ церковнымъ священникъ повелѣицетъ имъ сѣсти на скамеици (И. Каратыгин, Обзор некоторых чинопослѣдований изъ рукоп. требников... Спб. ДАК.: Хр. Чт., 1877, I, 180).

³⁴ Illud enim opus est pontificis, et ipsa illud prae regibus et principibus caeterisque operatur. Attamen hoc pariter sacerdotibus conceditur... Caeterum haec est mere concessio sacerdotibus facta ad singula nuptiarum solemnia, quoniam proprium est episcopi, et absque eius consensu non potest constare conjugium, nam solus pontifex pater est Ecclesiae (МРГ, 155, 509, 11-12 А). У відміну від Гл. 15 Тр. Нов. Соф. Б-ки, 1063, замість святителя кладе єпископа в тій самій церемонії хороводу повоженців від церковних дверей (гл. чин. 33).

³⁵ Симеон Сол., МРГ, 155, 508 А, Со 313, Тремн., I, 19-20, Дмитр., Богосл. 385, завв. 5. Залізний перстень ще фігурує в московських требниках до Іконового 1658 р. (Каратыгин: Хр. Чт., 1877, I, 177).

Його чин віничання подрібно описує Н. Одинцов, Уніятое богослужение в XVII и XVIII вѣках по рукописямъ Вил. Публ. Б-ки: Литовскія Еп. Вѣдом., 1886, ч. 35, 316-7.

³⁷ Срібний перстень замість залізного приписується вже в Евх. Син., 966, XIII в. (Дмитр., Евх. 213). Тремн., I, 19 вказує ще Тр. Атон. Б-ки, 662, XII-XIV в., але не означує точніше, в котрій її частині — старіший чи молодший — чин заручини приходить.

³⁸ НГ, 19-20, 25 і Кипинський: Хр. Чт., 1880, I, 113-5.

подружжя Вил. Тр-а 206/231, а лиш в додатку (л. 193 об),³⁹ хоч потім його вінчання майже тотожне з Ілл. 15. Може й тому при його кінці стоїть дописка: «Списаніє сему отъ греческихъ книгъ смиреннымъ митрополитомъ кievскимъ и всея Руси Кипріаномъ» (к. 29).⁴⁰ Цей натяк на грецький прототип не без значіння, як зважити, що хоч згадане читання подається тут і там уже від 10-го ст.,⁴¹ то його не вказує літургіст такої міри як Симеон Солунський, який зазначає далеко пізніші кінцеві церемонії (привіт «Братіє» й обхід),⁴² знані щойно з текстів 13-го в.⁴³ Проте й тут Симеон дає їх в іншому порядку (ектенія, привіт, обхід, і молитва на зняття вінців) аніж оба наші Требники Ілл. 15 і Вил. 206/231, що вказують найперше обхід, потім ектенію й привіт (з отпустом) і згадану м-ву подібно як грецький Тр-к Атен. Нар. Б-ки 664 XV в.⁴⁴ Нарешті слід зауважити, що в нашому Требнику мольба над вином стоїть аж двічі: лиш початкові слова її подані по сугубій ектенії і щойно по причасті повний її текст мабуть тому, що причастя було довільне, як і в інших грецьких⁴⁵ і слав'янських требниках,⁴⁶ і в таким разі хіба пропускалося Отченаш (з ектенією просительною). Цієї подробиці нема ще в Тр-у Вил. Публ. Б-ки 206/231, що й під тим зглядом виглядає старший від нашого Требни-

³⁹ Добрянскій, 316. — Катанскій, 117, наводить з Тр. МСБ, 373/324 сербського походження 15-го в. апостол з І Кор. 7,7-14. Натомість Дмитр., 391, цитує Соф. Тр., 1061, XVI, що має апостол-евангеліє зараз по великій ектенії (к. 146-50). Одинцов, *Порядок 278* наводить ще Соф. Служебник 839, XVI в., де після вел. ектенії вказана паремія Бит. 2, 20-3, 21 перед апостолом-евангелієм (к. 117 об-30). Їх дає теж Тр. Вил. ПБ-ки, 207/40, XVI-XVII, к. 34-8 (Одинцов: ЛЕВ 317). Отже подібно як у грецьких текстах X-XVI вв. (Тремпл., I, 59-61, Петровскій: Хр. Чт., 1908, II, 1601, 1612-3), у слав. требниках панує тут різноманітність. Крім того апостол з Єф. гл. 5. різно в рукописних требниках береться (Ілл., 15: Єф. 5, 21-6, 4, Соф. 839 і Вил., 207/40: Єф. 5, 25-33).

⁴⁰ Цю глоссу наводить Одинцов: ЛЕВ, 317, завв. 182.

⁴¹ Петровскій (ст. 1612, завв. 4) твердить, що чтенія з ектенією сугубою пвийшли до чина вінчання з синайської редакції (Євх. Син., 958, X в. — гл. Дмитр., Евх., 30), а не готафератської, як думав Красносельцев, *Свѣдѣнія*, 119.

⁴² МРГ, 155, 513.

⁴³ Петровскій, 1614-7 і Тремпл., I, 26-7 та 66-74 (тексти).

⁴⁴ Тремпл., I, 69 і 73. Одинцов, *Порядок 278 і Уніятское богослуженіє*: ЛЕВ, 317-8, подає низку інших слав. текстів, тотожних або зближених до Ілл. 15 в кінцевій частині вінчання. В нашій Требнику нема згадки «Ісає ликуй», але його бракує навіть ще в перших друкованих требниках. Слід теж зауважити, що П. Могила, хоч подає обхід у своєму Требнику, то в доданий заввазі (I, 524) його каже пропускати «благословныхъ ради винъ».

⁴⁵ Гл. Симеон Сол., МРГ, 155, 512 С і Тремпл., I, 61 (з Тр-а Нар. Б-ки в Атнах, 877, XV в.) і 63-4.

Дмитр., Богосл., 396. Вслід за тим П. Могила зніс теж «общу чашу» (гл. Хойнацкій, 255-7).

ка й оприлюднює вищезазначену кінцеву замітку про походження з Кипрських списків (гл. про них далі).⁴⁷

Довжелезний ряд дальших чинів й молитов, згрупованих за традиційним требниковою ладом біля св. тайнодійств,⁴⁸ дає менше відчуття втрати Літургії св. Івана Золотоустого (§ 41), бо і так вона хіба була новою т. зв. кипріянівською редакцією, тому що передтим ми маємо тут чин омивання св. мощів (§ 29) уже без зв'язку з відправами Із. П'ятиці, коли він первісно відправлявся,⁴⁹ з додатком, як пити воду з омофного хреста, що приписується митр. Кипріянові.⁵⁰ Після пов'язаних з літургією нічодневних і литійних молитов і зокрема літургійного поминання чотирьох східних патріархів з часу флорентійського собора Григорія Мамми в Царгороді, Філофея (в тексті: Дорогей) в Олександрії, Михайла в Антіохії та Якима в Єрусалимі (§§ 44-45), на окрему увагу заслуговують святительські відправи при освященні та посвященні церкви й антимінса (§§ 54-8), бо з одного боку вони ще зберігають видимі знаки старинних великоцерковних чинів, з другого мають уже тут то там своєрідні нові подробиці. І так при освященні церкви святитель після старинної молитви «Ги Іже шашь, пожехотіиши на сем камени създатис(я) тобѣ цркви»... ударяє на чотирьох углах запланованої будови сокирою «и начнууть дѣлатели руцѣи» (к. 167 об). Воно відноситься до дерев'яного будівництва храмів на цих землях та перейшло в сильно розширений чин освячення церкви нічодневних требників, зокрема могилянського, що приписує: «аще црковина иматъ быти црков, (священник) взем секиру оударяет трижды

⁴⁷ Цією ж темою теж нема ще отпущу перед молитвою на зняття вінців, подібних як в старинних текстах (м. і. Тр. МСБ, 373/324, XV в. гл. Катапскій, як вище, 117). За те De Meester, *Studi*, 282, вважає це пропуском, бо на його думку тут вітання уподібнюється до хрещення, що втягнуло до свого складу чин постриження. А в самому отпущі Ілл., 15, не згадує св. Прокопія, що його читалом не знають рукописні чини вітання (Дмитр., 398, 432).

⁴⁸ Не зупиняючись на чині сповіди, бо він у нашому Требнику зовсім тожаний з виданим текстом першої його редакції з кінця 14-го і поч. 15-го ст. в Алямпіоні, Т. исп. I, 238. Натомість слід зазначити, що в Ілл., 15 побіч чини священномасляння нема ще й маслосвяття для живих у Бел. Четвер, згаданого на московському терені від 16-го ст. (Дмитр., 412 і Никольскій, *Пособіе*, 738-40), хоч уже він тоді теж практикувався в нашій митрополії. Бо свідчить про те Антіріччє у вищезазначеному уступі про свячення мира та й Архидієпископ, що *Kirchen feria quinta sanctioris hebdomadis oleum infirmorum iisdem prorsus orationibus, tantum non lingua Graecorum, conficiebant, quo unguebant et nunc etiam ungunt in fronte, cum omnes adstantes... tum etiam infantes in sacro fonte baptismatis* (*De Concordia*, 80). Гл. De Meester, 213-2.

⁴⁹ Лисенцип, 100-2.

⁵⁰ Мисневцов, *Митроп. Кипріяи* 52-5. Требник, так званий Кипріяи, МСБ, 344/001, к. 133 і 377/310, к. 37 об зумовлює наголовок цього чину додатком: «потрѣбы ради» (ПГ, 20, 209).

(II ст. 64-6).⁵¹ Натомість, освячення храму «по обычаю цариградской церкви» передає наш Требник в найбільш розвиненій формі, яку маємо в грецькій Євхологоні Лева Алляція⁵² й інших 11—16 вв., і за ними вказує після святочної вечірні ще молебен, тобто давню паніхиду, і два євангелія на утрени перед каноном та по його 6-й пісні. При тому за грецьким текстом правильно згадує «нитро сиреч мыло грецкое» (к. 177)⁵³ побіч «анафы», а для миропомазання вказує «сѣсуд мира чѣта исплѣнь» вже з заввагою: «или з маслом смѣшена скудо-сти дѣля» (к. 178) хіба з огляду на наші відносини, коли київська митрополія була щодо св. мира залежна від царгородського патріархату (гл. вище).⁵⁴ Подібну заввагу стрічаємо й на початку наступного чина посвячення антими́са у приписі про «родостаму» (рожану воду), щоб вразі її браку ставити посудинку з вином. (к. 183).⁵⁵ Таким чином тут уже намічена спромога скорочувати першу частину цього чина, переняту з чина посвячення церкви, як то бачимо на практиці наступних віків у нашій Церкві.⁵⁶

Вслід за тим маємо в Ілл. 15 багатий відділ рукоположних чинів (§§ 62-71), що починається поставленням свічконосця окремо від інших нижчих чинів. Цей старинний обряд вже навіть у Симеона Солунського лиш коротенько згадується і за його словами незнатно чому перестав практикуватися.⁵⁷ І справді він уже рідко стрічається в грець-

⁵¹ Прилуцкій 3. Гл. теж Архисратик. Л. Барановича МСБ, 370/271, з 1665 р., к. 153 (НГ, 119).

⁵² De Meester, *Rituale*, 180, подає схематичну таблицю цього чину у трох редакціях, між якими Алляціянська (з 15-16 ст.) займає перше місце. Він однак у наступному покажчику грецьких євхологонів (ст. XI) мильно кладе Алляцієвий кодекс (з 16-го ст.) на 1260-ий рік, як то зробив Гоар на вступі до свого *Euchologion'a*, і чомусь примістив його в грітафератській 6-ці, дарма, що він постійно знаходиться в Барберинській колекції грецьких рукописів Ват. Б-ки (давніше під ч. 416, тепер 390). Гл. G. Mercati, *Un Euchologio Cipro che si cercava: Traditio, VIII (1949-51)*, 223-32. Ту саму рецензію переповідає Симеон Сол. у своїм викладі про храм (MPG, 155, 309 нн) і Микола Кавасила († перед 1391 р.) в MPG, 150, 625 нн. (De Meester, 180). — З порівняння виписків з чина освячення церкви в житомирському Освященнику Волинської Дух. Семінарії, 62, XVI н., к. 8 нн., в Хойнацького, 195-7, виходить, що його текст був тут хіба тотожний з нашим Требником.

⁵³ Тобто гр. нитрон (гл. Сим. Сол., MPG, 155, 313 С), а піптрон, як читає Гоар, 659 (двічі) і 684 с (гл. докладніше De Meester, 194, завв. 3 і Тремп., М. Евх., II [Ат. 1955], 136-7).

⁵⁴ Н. пр. Архиратикон Л. Барановича з 1665 р. в тому чині вже щодо мира жадного обмеження не зазначає (к. 159 об — НГ, 120-І).

⁵⁵ Гл. теж Прилуцкій, 70-І.

⁵⁶ Тому неслухняний є випадок Хойнацького проти нашої практики (ст. 155), бо вона вже є в Архиратиконі Л. Барановича (к. 109 нн. — НГ, 118) і він сам приписує, що першої частини нема теж в Євхологоні Всендикта XIV, 1754 р. (ст. 252 — гл. Go, 517 і De Meester, 235-6).

⁵⁷ MPG, 155, 369; D. Goar, 197-9; Тремп., I, 194.

них текстах 15- 16-го ст.,⁶⁰ а зате в нашій літургійній традиції жинце ще випродонж 17-го віку так у з'єдиненій, як нез'єдиненій Церкві. Його ставити Іпатій Потій на першій місці між чинами, «которихъ церковъ наша восточная маєть теперь только пять уиъ уживанню, а мещенити... свѣдоносцы, чтецы, подѣляконы, дяконы, презвитеры. Было ихъ первѣй болѣй, яко суть: одвержны, заклинатели, што бѣсы тѣ людей оупушцыхъ изганыи... Але теперь — додає він — церковъ наша, опручы тѣхъ пяти, не маєть въ звычай, которыхъ самѣ епископы маєть власть ставити водлугъ чиновъ описаныхъ».⁶¹ З численних православних требників того віку, що подають чин свічконосця ще окремо від поставлення четця-півця, вистарчить згадати Архипририкони митр. С. Косова і Д. Балабана з середини 17-го ст. (Київсоф. 64/76 і 65/77)⁶² та Л. Барановича з 1665 р.⁶³ Але те саме бачимо ще в 18-му в. в Архипририконах Києво-Соф. 61/75 к. 17-го або поч. 18-го ст.⁶⁴ та КДАк. № 67 з 1710 р. (к. II об)⁶⁵ і з'єдиненого перемиського еп. Сроніма Устрицького († 1746).⁶⁶ Проте не так цей чин піднімає партієсть нашого Требника в історії рукоположень нашої Церкви, як рідше наступне поставлення епископа, що не згадується зокрема у Синона Солунського і зустрічається досі у двох лише опублікованих грецьких требниках 14-15-го століття: Патріяршої Б-ки в Олександрії 144/104 XIV в. і Нар. Б-ки в Атонах 661 XV в. — тобто по одному текстові на обі пребагаті збірки рукоположних чинів у колекції Л. Дмитрієвського і П. Тремели (гл. вище § 63).⁶⁷ Якже ж йде про цер

⁶⁰ Дмитр., Евх., 691, подає його з первісною молитвою найпізніше з Сип. Епихологіон, 974, XVI ст. Неселовскій, 31, вказує ще на Евх. Святогробського мч. токи в К-полі, 522/473, з 1665 р., к. 100, але Дмитр., Евх., 968, у мові про нього про це нічого не згадує. За Висаріоновим і Аллєксєвим Евхологіон (к. III об) цю молитву наводить Гоар, 198, і I. Morinus, *Commentarius de sacris Ecclesiae ordinationibus*, Paris 1695, 66, 95/6 та деякі грецькі свхологіони (н. пр. венеційський 1720 р. в додатку ст. 69).

⁶¹ *Пам. полем. лит.*, II-РИБ, VII (Спб 1882), 210. Гл. теж Лотоцький, *Укр. ажурела церк. права*, 60-І.

⁶² П. Петров, *Описание рукоп. собраний находящихся в г. Киевѣ III: ЧОМИДР*, 1904, I, 18.

⁶³ НГ, 125.

⁶⁴ Петров: ЧОМИДР, 1904, I, 17.

⁶⁵ Неселовскій, 34-5. На його думку в Москві молитва над свічконосцем уже в 17-му в. злилася з чином поставлення четця-півця (ст. 56 нн). Та це тепер це виразно два чини, бо перед нею архипририкони каже: *Имѣй быти свѣдоносцы, приводимъ бывасть дѣйма иподѣконы»* (Дмитр., *Ставл.*, 22, запис. 2).

⁶⁶ Побіжний його опис дан С. Korolevskyj, *Le Pontifical dans le rite byzantin: Or. Christ.*, Per. X., (1944), 208-9, але чомусь каже: *on remarquera la mention du cérofétaire complètement (?) inconnu ailleurs...*

⁶⁷ В понісних свхологіонах (Аллєксєвий, к. 65 об, Дмитр., Евх., 667, 807 і ін.) є вже інші молитви на поставленні епископа, що служать теж для іконома і коляри (гл. Morinus, 94-5).

ковнослов'янський її текст, то саме наш Требник помагає доповнити неовний її цитат у розвідці Дмитрієвського про богослужбу 16-го ст. з Тр-а МСБ 377/310 к. 241: «Ги Бе нашъ. иже всякому дасши на потребу. издалеча (Дм.: далече — гр. поррѡфен) строяй. прійми раба своего. імкр. на слоуженіе стѣй твоей цркви (досі Дмитр. 367-8). где славити стое твое имя. блгволеніем и блгдтію»... І якраз в цьому закінченні видний слід книжної «руської» мови того часу: где — на знак, що ця молитва була поміщена тут для практичного застосування.⁶⁶ Правда обі поміщені тут далі святительські грамоти для новопоставленого срея (§ 72) говорять лиш, що він дістав рукоположення «в четці і поддіякони», але таксамо звучить ця грамота теж у згаданому Тр-у МСБ 377/310 к. 241 об, хоч він подібно як Ілл. 15 має крім еклиціарха ще поставлення свічконосця (к. 167), якого в них теж окремо не згадується.⁶⁷

Якже ж мова про діаконські й священнічі свячення, то наш Требник не поміщує «Указъ како подобаетъ избирати годныхъ на священство и ставити въ іерейскій й діаконскій чинъ», хоч він відомий вже з Архидієвського Чиновника МСБ 331/558 (к. 202 об-6 об) кінця XV-го ст.⁶⁸ Але його не мають теж такі замітні наші требники 16-го віку як МСБ 377/310 і Вил. 206/231, щоб не згадувати пізніших архидієвських чиновників 17-го ст. Натомість завваги гідне тут, що святитель, ще за старинним звичаєм, вручає новопоставленому єреєві (для посвячення) так званий «залог» перед анафорою на «Достойно і праведно естъ», хоч уже в часах Симеона Солунського це вже мало мати місце по епікле-

⁶⁶ Видно це з того, що в Требнику Вил. Публ. Б-ки, 206/231, XVI в. після цієї молитви йшли «грамоты ставленые после млтвы» (к. 158 об — Добр., 315). Число множинне означало б щонайбільше, що тут мова і про грамоту для ігумена ілл. архимандрита, якого поставлення попереджає що молитву над еклиціархом. Інакше, що Неселовскій окремо про еклиціарше поставлення не говорить...

⁶⁷ НГ, 226. Требник цей має перед поставленням еклиціарха ще благословення «іконома, понамара, торговца» (к. 240 об), але то робили самі священники (Нев-Горскій, 216). Подібно і Вил., 206/231 к. 86 об (Добр., 315).

⁶⁸ Нев-Горскій, II/3, 770. Цей текст з угляданням Тр-а МСБ, 366/680, XVI в., к. 89-99, 367/909, XVI-XVII вв., к. 79-87, 370/271 з 1665 р., к. 210-5 (НГ, III/1, 100-2, 104, 124) виданий в РИБ, VI, 899-908 і в Бенешевича, Сборник, II, 42-7. Також А. Петрушевич видав його з Архидієвського К. Терлецького в Богосл. Вістнику, II (Львів 1901), 84-5. Гл. А. Титов у ТДА, 1902, II, май 134 нн, Грушевський, V 477, Неселовскій, 191-6 і Лотоцький, 61-4. З огляду на те, що цей Указ приходить уже в тій частині Тр-а МСБ, 331/558, що правдоподібно ще с з часу митр. Й. Болгариновича, годі беззастережно прийняти думку Нев-Горського, що це пізніший митрополичий розпорядок, зроблений вже на підставі рішення виленського собору 1509 р., бо тут і там перед рукоположенням приписується шість тижнів приготування (Опис., III/1, 100-2). Краще вже висловлюється Дмитрієвський, що «подобная процедура рекомендуется и виленским собором 1509 г.» (Богосл. 363). Тому за Неселовським (ст. 19 завв. 15) слід цей указ ставити на 15-е століття.

41.⁶⁶ Видно, що старий припис інде зберігався й пізніше в київській митрополії, бо Аркудій його знає не лише зі старинного Сихологіона т. пп. Варберинського, але й з наших требників, які сам бачив часи свого побуту на Русі. *Eidem presbytero* — пише він — *dum celebrat sacrum Episcopus, praebet particulam Pontifex nondum consecratam. Talis quippe est mos, et observatio in Russorum ritualibus* — зауважує може навіть на підставі нашого Требника Ілл. 15, що його міг бачити в митр. І. Потін, і додає: *in Graecia vero consecratam*.⁷⁰ Таким чином Аркудій може й патикує, що новосресві напrawdę давав тоді святий тільки частичку, а не окремий агнець, бо годі про це судити з досить чигальникових слів нашого Требника: *стль . . . дасть бжтвеннаго хлѣба нѣ, рукоу поставленнаго*» (к. 198 об) . . .⁷¹

А вже дійсно великої ваги є зараз таки на наступних кк. 199-200 архимандрича присяга на руки київського митрополита, бо вона здебільшого наподобляє старинну єпископську присягу (т. зв. короткої редакції) і тим самим унагляднює окремі прерогативи архимандричої влади в київській митрополії. Відповідно до цього теж уложений наступний чин архимандричого поставлення, що постав у київській митрополії віддай ще в 15-му ст., бо приходить уже в згаданому вище Архипрейському Чинovníку МСБ 331/558 з часів митр. Йосифа Болгариневича.⁷² Таким чином в нашому Требнику як не можна краще тенденція розвою архимандричого достоїнства дійшла до того ступня, що його мають архимандрити в київській митрополії та василіянському Чині в наступних 17—18 вв., так що не треба в тому відкликуватися аж до латинського впливу . . .⁷³

⁶⁶ MPG, 155, 389; Cf. Goar, 244-5, 247-8; Habertus I. *Arsaceratikon sive Liber Pontificalis Ecclesiae Graecae*, Paris 1643, 112, 152, 315; Morinus, 55, 72, 77, 82; Assemani I. A., *Liber liturgicus Ecclesiae Universae*, XI (Paris-Leipzig 1902), 132-4, 295; S. Salaville, *L'Hostie dans la main de l'ordonne*: *Echos d'Orient*, XVI (1913), 42, 455; De Meester, *Studi*, 260-1;

De Concordia, 423-4.

⁷¹ В запитах сарайського сп. Теопоста до к-пол. собору 1276 мона про агнець (РІВ, VI, 12, 132). Гл. ще Одинцов, 159, Дмитр., *Богослуженіє*, 364, *Станл.*, 80, 101-4, Неселовскій, 190-4, 204-9 (на його думку мона практиці давати «залог» по оспяченні — аж від 17-го ст.), Никольскій, *Пособіє*, 711, злив. Одинцов. *Уніятское богослуженіє в XVII і XVIII вв.*: *Дит. Еп.* 101 домости, 1886, ч. 30-1, 286 наводять те саме з Вил. Тр-а, 206/231, к. 166-7, але вже не подає нічого на ту тему з пізніших требників 17-18 ст. Та навіть в деяких старих і важких текстах священничого рукоположення, н. пр. в Солонечському Службенику, 709/1015, з 1532 р. (гл. Сырку, К ист., II, 116), того обряду не згадується . . .

⁷² Дмитр., *Богосл.* 366/7, *Станл.* 143. Тут він каже, що той чин відомий у київській митрополії не раніє 16-го в., але переотус цей Арх. Чинovníк, що дас його (к. 190 шл. — НГ, II/3, 769) окремо під благословення ігумена (к. 195 об).

Хойнацкій, 155. Про архимандричі відзнаки гл. Дмитр., *Станл.*, 145-51.

Вслід за тим наш Требник дає розроблений устав єпископського посвячення, що обіймас, як в Симеона Солунського, чини вибору, проголошення («благовѣстїе») і записяження («малое знаменїе») номіната (§ 69-71) та його посвячення з «настолюванням» і призначенням на дану єпархію (к. 208-11).⁷⁴ Вповні опублікований він з московських текстів 15—16 ст. і частинно — лише до консекрації видав його А. Петрушевич з Архиратикона луцького єпископа Кирила Терлецького, що перейшов з Пинська на луцьку катедру в 1585 р. і в тім характері згадується в ньому у взірці владичого підпису на посвяченім антимінсі.⁷⁵ Та тут і там порядок єпископського поставлення так представляється, як був подрібно вироблений в 14-му ст. у відміну від попереднього 13-го в., з якого дійшов до нас лиш устав самої консекрації в Архирейськїм Служебнику Новгород. Софійської Б-ки 1056 (к. 10 об-14).⁷⁶ Видно це в першій мірі зі способу вибору трьох кандидатів на єпископа на нараді зібраних владик та визначення поміж них властивого номіната самим митрополитом, бо він уже відомий з записок митр. Теогноста про єпископські назначення, переведені ним на різні столиці київської митрополії в рр. 1328—47.⁷⁷ Проте в тексті Терлецького і в старших від нього наших Архирейських Требниках МСБ 331/558 та 377/310⁷⁸ в чині цього вибору пропущений протокол («свѣток») довшеної елекції приявними владиками, що на ньому підписувалися, у відміну від московських текстів, до яких він залучувався:⁷⁹ нема його отже і в нашому Требнику. Зрештою після переходу Києва під литовську державу в половині 14-го століття і зокрема від

⁷⁴ МРГ, 155, 396. Його подрібно переповідає Неселовскій 229 нн.

⁷⁵ Архиратикон 1-2 (гл. Богосл. Вістник I, Львів 1900, 81-2). Цікаво, що Неселовскій цієї публікації П-ча зовсім не згадує...

⁷⁶ Несел., 275-6 завв., видає його текст, але чомусь ставить його на 14-е ст. Варта однак згадати, що Голубинскій, *Ист. р. Ц.* I/1, 362, знає більше єпископських виборів за княжих часів у Києві аніж згодом на Московщині...

⁷⁷ РИБ, VI, дод. ст. 431 нн подає їхній грецький текст з Vat. gr., 840, XIV-XV пв., з видання В. Регеля, *Analecta byzantino-russa*, Спб. 1893, 52-6 і російський переклад В. Васильєвского з ЖМНП, 1887, февраль II, 445 нн. І ось перша записка Теогноста говорить про вибір єпископа для Володимира Волинського: «В р. 6836 (= 1328), місяця травня, индикта 11-го вибір для богоспасасемого города Володимира. В приявності боголюбивіших єпископів Марка з Перемишля, Григорія з Холму, Теодосія з Луцька і Степана з Турова при згоді решти єпископів всієї Русі були вибрані три достойні особи за канонічним ладом: еромонах Атанасій, іром. Теодор і ером. Петро; вирізнений і вибраний Атанасій був рукоположений на єпископа богоспасасемого города Володимира» (РИБ, 431). Фраза «за канонічним ладом» повторяється при кожному з дальших виборів і супонує зовсім утридану процедуру. Гл. Соколов П., *Русскій архіерей из Византии*, Київ 1913, 447.

⁷⁸ ИГ, II/3, 768 і III/1, 122. Груш., V, 461 завв. I, мильно каже, що тут пропущений соборний вибір єпископа.

⁷⁹ РИБ, VI, 447-8 (свиток з 1423 р.) і *Акты Археогр. Экспедиции*, I, (Спб. 1836) 469 (свиток з 1456 р.).

часів пел. кп. Вітовта і ще більше вчасі довгого панування Казимира Ягайлонича литовсько-польська влада поступово засвоїла собі помі пачію митрополитів та єпископів, так що загалом цей чин їхнього вибору в нашому Трєбнику може вже тільки вважатися цілим протестом проти безшабашної роздачі «духовних хлібів» в київській митрополії 16-го віку... Зате з дальшого чину заприсяження поновибраного єпископа дуже цікава для нас його присяга, бо в відміну від московської не зраджує протилатинського наставлення (гл. наша окрема стаття).

А вже в самому чині єпископської консекрації наш текст віддає вірніше давню грецьку традицію ніж московський, бо ось як описує потрібний обхід з номінатом довкруги престола перед посвяченням. «Абїе шед архидїяконъ съ инѣми двѣма болшими презвитеры и поомноу хотящого ставитися. и исходятъ... и приведууть его пред цркви двери... и тоу выступять два епспа... и объводять его трижд. около стѣл трапезы. поюще стїи мчнци. другоє слава ти хе бе» (к. 208).⁸⁰ Так само з'ясовує цей обряд Симеон Солунський⁸¹ та грецькі чини єпископської консекрації вже з 14-го і ще більше з 15-го ст. й наступних віків⁸² у відміну від московських, що про те мовчать.⁸³ Та найкраще це споріднення нашої й грецької традиції виказує повна однозгідність з Симеоном у згаданих вище тропарчиках при самому обході. Бо в Царгороді — каже він — тоді співали тільки Слава тобі Христе Боже, а в Солуні Святії мученици двічі та Слава тобі⁸⁴... Ця подробиця тільки потверджує то, що — без уваги на неї — завважує Неселовський: «Появленіє его (тобто: обходу) в южнорусском чинѣ різним чинѣм в чинѣ сѣвернорусском может быть объяснено тѣм обстоятельством, что для южной Руси в силу географическаго ея положенія по сіма удобно было сноситься с Греціей и получают от нея указанія, касанюціяся обрядов богослуженія».⁸⁵ Подібно й клячання при консекраційній молитві вважає Неселовський признакою давнього київського об

⁸⁰ Ті самі слова наводить Неселовскій 352 з житомирського «Освященника» Вол. Дух. Сем., Ч. 62. Таку саму церемонію згадує Дмитр., *Ставл.*, 244 (звѣд.) з Архисератикона Д. Балабана Київо-Соф. Собора, 65/77, XVI в., к. 60 об. МРГ, 155, 413 АС. Гл. Неселовскій, 233.

⁸¹ Дмитр., *Евх.*, 300, 624, 631, 774, 786, 960; Трємн., I, 234-6; De Meester, *Studi*, 269.

⁸² Дмитр., *Богосл.*, 375; *Ставл.*, 166, 178, 244, і головнo Неселовскій, 241, 281-4, 352, 365.

⁸³ МРГ, 155, 413 С; гл. Неселовскій, 241 завв. 75. А втім устав єпископської консекрації з рук патріярха, що його з київських гр. рукописів видав Habetus, *Архисератикон*, 66-77, згадує тут сам тільки тропарчик св. мучениц.

⁸⁵ Неселовскій, 352.

ряду,⁸⁶ перенятого з грецького звичаю за Симеона Сол.⁸⁷ Що правда наш Требник тут про те окремо не згадує, але хіба його супонує, бо приписує передтим священникові клякати на оба коліна при рукоположенні (к. 197). Вкінці й обряд «соединенія», що приписує новому єпископові являтися на нараді владик під проводом митрополита та обговорювати з ним справи своєї єпархії (к. 210), був хіба подібно як в Симеона⁸⁸ получений із врученням митрополичої грамоти. Бо як на те маємо в наступному § 73 дуже цікавий її текст, приналежний митр. Григорієві Болгаринові (1458—72) й виставлений в імені його святителя Григорія Мамми, останного унійного царгородського патріарха († 1459). З того можна б вносити, що й рукоположні тексти нашого Требника найправдоподібніше слід датувати половиною 15-го ст., тим більше, що тут випереджує їх інший сучасний текст — літургійне поминання того самого Гр. Мамми та інших трьох східних патріархів у київській митрополії на початку 1450-их рр. (§ 53).

Ще більш архаїчна представляється наступна серія старинних чинів за уставом Великої Церкви (§§ 74 bis-98), що є немов центральною частиною нашого Требника і своїм багатством ставить його на перше місце між нечисленими представниками катедрального (патріаршого) євхологіона на київському терені. Бо коли ще до неї з першої частини віднести устав оглашення на т. зв. пісненній утрени (§ 12), омиття мошів (§ 29), вечірні й утренні молитви і відправу литії (§ 49-52) та чини посвячення храму й престолу «по обычаю цриградской цркви» тощо (§ 54-61), то число замітніших великоцерковних служб доходить в Ілл. 15 до чвертьсотки й перевищує дві досі найзамітніші їхні серії в наших требниках 16-го ст.: МСБ 377/310 і Вил. 206/231. Його вага ще збільшається, як зважити, що знаємо лише четверо інших подібних требників на всьому просторі давньої київської митрополії середніх віків: Новгород-Соф. Б-ки 1056 XIII в. і 1064 XV в. та МСБ 371-2 XIV—XV в. (ці два південнослав'янського походження) та два пізніші: Солов. Б-ки 725/1085 з 1505 р. і Соф. 1063 XVI ст. Притому деякі з поміщених тут служб зберігають іще первісну форму, зокрема в низці старинних відправ Страсного Тижня, і тим роблять наш Требник цінним пам'ятником колишньої патріаршої й катедральної богослужби.

⁸⁶ Неселовскій, 262, гл. ще ст. 225, 242, 366.

МРС, 155, 413 D; Habertus, 67; Тремпл., I, 209-10, 235 завв.; De Meester, 268, завв. 2, 269; Несел., 262/3, завв. 116, цікавий, чи в Алляціянськiм Євхологiонi стоїть тут «гони», як читає Їоар, 256, чи «гоната». І дійсно з автопсії можемо потвердити, що в оригіналі (к. 78 об.) виразно видно: «гони». Про московське столпня в тім місці гл. Дмитр., Богосл., 376; Ставленик, 166, 244.

⁸⁸ МРС, 155, 437 В.

І так чин миття під Вел. Четверга «в велицей цркви приградской і въ прочих митрополіах» зберігає тут інше пернісне місце «по отпѣтїи тритекти» (к. 261 об) тобто перед Службою В. св. Василя.⁹⁰ Велід на тим наш Требник інше знає Літургію Передосв. Дарів у В. П'ятницю (§ 86) і то після старинної відірани «оглашення» тих, що мали хреститися в пасхальну ніч,⁹¹ дарма що вже митр. Кипріян заборонив правити її того дня.⁹² Крім того даючи чин колишнього хрещення в пасхальну ніч (§ 88), наш текст згадує в наголовку і патріярха і митрополита, хоч старший від нього Тр. МСБ 371/675 з кінця 14-го і поч. 15-го в. патріярха вже не споминає,⁹³ а МСБ 377/310 і Вил. 206/231 зовсім тієї служби не дають. Само собою паде в очі, що тут ця служба з попередною вечірнею В. Суботи (§ 87) знаходиться перед (срусалимською) утренею того дня так, немов би компілятор мав тут на примітї ідейну зв'язь між колишнім оглашенням В. П'ятниці і пасхальним хрещенням... Та якби там не було, видно теж, що він таки понадусе дбав про повноту свого требника, коли після того — можливо з іншого рукопису — додав пропущену службу цієї свосередної утрени і то в двох її видах «по обычаю манастирському» та «въ приградской соборной цркви и по всѣм митрополіамъ» (§ 89-90) й з вилученим в окремий параграф (91) її закінченням.

Та коли ці катедральні служби маємо вже опубліковані з інших так грецьких як слав'янських джерел, то не вдалося підписаному без огляду на пильні розшуки і конзультації з дослідниками колишньої катедральної богослужби візантійської Церкви — устійнити текст цікавої литії на пасхальній утрени «въ приградской събрѣной цркви и по всѣм митрополіамъ» (гл. § 92), що її наш Типикон докладно описує.

Послѣди же свѣтилна (тобто: Плотію уснув) бывает литїа. и исходят по обыч(а)ю. възмут крестъ великій и свѣци три къ кресту прилѣпят. къ врѣхнемоу рогу и по сторонам. послѣж(е) икону несут. и оба

⁹⁰ «По отпѣтїи тритекти» треба розуміти, що цей чин правився таки по ній, а не, як стоїть в нашому Требнику невільничю переложено на к. 259 об: Чин и митїа бывающа на оумовнїе стѣя трапезы... по скончанїи г. го и я. го часа. Гл. ще Е. Діаковскій, *Из истории богослужения — Чин тритекти*: ТДА, 1908, том 1, 384-7, 433-4. Отже ця служба має в Ілл. 15 більш архаїчні признаки ніж чин омивання престола.

⁹¹ Нитомість Дрезденський Устав Вел. Церкви 104 XI в. к. 131 дає це оглашення між тритектою і вечірнею з Преждеосв. СБожою (Дмитр., *Др. патр. тип.*, 153-В, 310). Гл. ще Симеон Сол., МРГ, 155, 908; Лисицын, 238, та Діаковскій: ТДА, 1908, II, 397, 414, 426-7.

⁹² Лист Кипріяна до Новгороду 1395 р.: АИ, I, ч. 11, 20; РИБ VI, 236. Гл. теж підкопіді, к-польського патр. собору на запит сарайського єп. Теодостої 1270 р. (РИБ, 132). Про що kwestію ширше пишуть. Одицков, *Порядок* 45; Маненс-тєв, Митр. Кипріян, 135-6; *Церк. устав* 147; Дмитр., *Богосл.*, 214.

⁹³ Патріярха і митрополита в цій службі подіє теж Тр. Солон., 725/1085, к. 130 (Опис. рукоп. солон. м-ря, III/1, 112).

польсвѣща. и идеут поддѣакони и дѣакони и стѣль съ еписпы и сщени-
кы и вес(и) народ. исходит великими враты црковными обшешдше
оукругь цркве. обходяще ж(е) поют. Хс въскрсе. паки тымиж дверми
въходятъ въ црков. вънутрь вшед стѣль. идет на восходницу и сядет.
обапольж(е) восходницы ниж(е) садятся еписпи. тогда же приходит ар-
хидиакон къ стѣлю. прѣемъ блгвснїе по обычаю. и четет слово григорїа
бгослова» (к. 322). І хоч годі дошукатися цієї литії в давніх патріяр-
ших типиконах Дрезденському 104 XI в. та Святотроцькому з 1122 р.
й інших, що містять постійно вказівки про литію при кінці кожно-
дневної утрени,⁹³ проте цей текст такий дрібничково уложений, що
годі не прийняти його походження з грецького оригіналу.⁹⁴ А вже до-
дана заввага, що ця пасхальна утрени литія не відбувається по мана-
стирях, пояснює нам, чому про неї не згадують т. зв. ктиторські ма-
настирські типикони 10—14 вв.

І таких цікавих причинків для історії устава Великої Церкви тут
більше (гл. §§ 12, 48, 51, 89-91, 74 bis), головно як зважити перебіги,
що їх його чини зазнали на нашому терені (м. і. багатоліття для вел.
князів і київських митрополитів на царських часах — гл. § 77-8 і 84).⁹⁵
Таким чином іще з половини 16-го ст. ми дістали в ватиканському
Требнику Ілл. 15 цінне джерело для історії первісного катедрального
устава на українськобілоруських землях, бо хоча в цілості він уже
тоді не практикувався, то своєю давньою величчю будив пієтизм у лю-
бителів літургійної старовини. Якже ж до тієї довгої низки великоцер-
ковних богослужб додати ще наступні молебні й канони на всякі по-
треби (§ 101-107) та «послідованіє св. купини» й канони всім святим,
за померлих і за добродіїв з кінця нашого Требника (§ 193-6), то він
один, навіть без уваги на подібні Требники МСБ 377/310 і Вил. 206/231,
поправляє на користь Києва погляд найважливішого дослідника первіс-
ного типика на Русі А. Лісіцина, немовби звичай Вел. Церкви ще най-
краще зберіглися в Новгороді...⁹⁶

⁹³ Дмитр., *Др. патр. тип.*, 22, 103-6, 151-2, 165-7 (кінець пасх. утрени й слово
св. Григорія), 339-40. Гл. ще Лисицын, 216-7, 236-8, 289; Мансв., *Ц. уст.*,
145, 149-51, 200 і Дмитр., *Богосл.*, 232 нн.

⁹⁴ Симеон Сол. в описі т. зв. пісенної утрени недільної теж згадує, що свя-
щенник при вході до церкви, несе хрест, а на ньому прикріплені три свічки (треїс
кирії пепигменої — MPG, 155, 640). Гл. Скабалланович, *Толк. типикон.*,
383; Антопіадес С., *Пері тоу асмагікоу орфрону*: *Феологія*, 1951, 340-52, 388-9.

⁹⁵ Ширше про цю церемонію Мансв., *Церк. устав*, 81; Діаковскій,
Царські часи Рождества Хр. и Богоявлення: ТДА, 1908, III, 493-500 і — *Послѣдо-
ваніє часон В. Пятницы*: ТДА, 1909, I, 413 та П. Соколов, *Русскій архиерей
и Византін*, Київ 1913, 272-3, 433-8.

Первонач. славянорусск. типикон, 53. За його думкою «возможно, что и Га-
лиція подпала под то вліяніє».

Попри таке багатство великоцерковних чинів тощо, Ілл. 15 має теж прямо імпазантний відділ принагідних молитов: «Послѣдованіє мѣстнамъ на всякъя многоразличныя потребности». Цей титул, тотожний з таким самим у Т-ку МСБ 371/675 к. 26, обіймає §§ 108-46 і незнатъ ще скільки займав з запропонованих дальших 33 параграфів... Як додати ще подібні м-ви з 1-го його відділу (§ 19, 23, 45-7), то хіба наш Требник що до їх числа не уступає іншим, зокрема Вил. 206/231, де вони (вкупі зі священодійствами) обіймають 80 уступів. Задалеко було б зачинати робити між ними подрібніші порівняння, але годі не зауважити, що дуже рідка молитва на увільнення раба в Ілл. 15 (§ 142) звучить правильніше: «Онѣсица прошасть своєю волѣю коупленнаго своего раба, смоуже и правѣдное прощеніе дарова» (к. 389) — замість гіршого «даровав» Вил. Требника.⁹⁷ Натомість слід спинити увагу зараз таки на першій молитві цього відділу — при вступі архиєрея в город (§ 108), що походить від царгородського патр. Філотея і тут немов нав'язує до попередних молебнів й канонів, які йому здебільша належаться.⁹⁸ Не йдеться про її текст, що правда вже дещо відмінний від перекладу терновського патр. Євтимія, але мова про дуже інтересну дописку при кінці: «Списанъ же бысть сій списокъ із вѣликаго й стараго помоканона на Москвѣ в лѣто сѣаі индик(та)м(!) мѣсяца феврал(а) іє днь». Бо така глосса вже відома від півтораєста літ в денких списках відомої грамоти московського кн. Василя Дмитровича для митр. Кипріяна з 1402-3 р. з потвердженням Церковних Уставів св. Володимира Вел. і Ярослава Мудрого. Перший видав її Карамзин з т. зв. Горюшкінського Літопису,⁹⁹ а описля Востоков з Румянцівської Кормчої 232 к. 202 об з поч. 16-го в.,¹⁰⁰ за якою йде Ставропігійська Львівська К-ча сперед 1565 р.¹⁰¹ Видана вона теж з двох наших Требників: відомого Вил. 206/231 з Супрасльської Лаври¹⁰² і Загорівського монастиря (Ч. 24 його збірки) у Волинськім Єпарх. Древлехранилищі в Житомирі (з 1403 р.).¹⁰³ З того виходило б, що ця остання записка

⁹⁷ Звернув увагу на цю неправильність та її виправив сам, не покликуючись на Ілл. 15, С. Gianelli, *Alcuni formulari relativi alla „manumissio in Ecclesia tratti da cincologi italo-greci e slavi“*: Rivista di cultura classica e medievale I, (Roma 1959), 140 l.

⁹⁸ Найбільше Філотесвих текстів видав Сырку, *К ист. исправленіи*, II, ст. LXXXIX-LXXXVI, з гр. МСБ, 349/336, XV в., к. 12 ин. Гл. ще Калужняцький, *Werke des Patr. Euthymius*, 341 завв.

⁹⁹ *Ист. государства росс.*, М. 1842, кн. V, прим. 233.

¹⁰⁰ *Описание русских и слов. рукописей Румянцевскаго Музеума*, Спб. 1842, 286.

¹⁰¹ Гл. И. Головацкий, *Библиогр. на родси во Львовѣ*: Сб. ОУИС, X (1873), ч. 7, 37.

¹⁰² Добрянскій, 316.

¹⁰³ Д. Абрамович, *Нѣсколько слов о рукописныхъ и старопечатныхъ собранияхъ волинской епархіи*: Христ. Чт. 1903, II, июль, 109, зам. 2.

хронологічно найстарша, але нажаль вона неповна і з лаконічної згадки про неї в коротенькому описі загорівської збірки Д. Абрамовича годі довідатися, чи й вона стояла там під Кипріяною грамотою, як у всіх дотепер виданих текстах.

Та якби там не було, слід першусього зіставити в одне всі ці її тексти, Горюшкінський(Г), Румянцівський(Р), Ставропігійський(С), Виленський(В)¹⁰⁴ і Загорівський(З), заки перейдемо до її аналізу: «Списан же (з оп.) бысть сей списокъ (=свертокъ Г) изъ великаго и (РС оп.) стараго номоканона на Москвѣ въ лѣто сцаі индикта аі (—ів З; Г оп.)¹⁰⁵ мѣсяца ноябра (ВЗРС оп. і З оп. решту до кінця) въ (Г оп.) аі (— ві ВС; фі Р) день (Г оп.)». Отже в основному цей текст в наведених списках і в ватиканському Требнику однозгідний аж до «мѣсяца», як не брати до уваги «индикта м»(!), що є графічною помилкою замість «аі». Зате місячна дата тут і там інакша, але це не дивує, як зважити, що місяць (ноябрь) вказаний лиш в одному з п'яти наведених списків, а день лиш у двох той самий (12 в ВС). Однак в нашому Требнику вона набирає більшого значіння, бо тут не стоїть під Кипріяною грамотою, і тим самим дозволяє розглядати її під ширшим кутом, аніж його мали дотеперішні аналітики, що стрічали її одиноко у злучі зі згаданою грамотою.

Насамперед годі аж припускати, що ту глоссу компілятор нашого Требника просто переставив спід Кипріянової грамоти під архиерейську молитву при вході в город, хоч на щось такого вказувало б початкове «списан же»,¹⁰⁶ що є в наведених текстах (з виїмком загорівського), де вона тісно злучена з попередньою грамотою. Бо в Ілл. 15 архиерейська молитва з тією глоссою відділена від Кипріянової грамоти аж 60-ма картками (як додати пропащих 27 кк. після теперішньої к. 393) і під самою грамотою на таку дописку лишалося аж занадто багато вільного місця, так що писар виповнив його видовженим колофоном кінцевої частини її (і так недовгого) тексту. Далі: вже то одно, що ця глосса знайшлася в Виленському Требнику під грамотою, а в Ватиканському зовсім на інакшому місці, доказує, що її лучність з Кипріяною грамотою не є аж такої міри, щоб з неї зробити припущення на рахунок самої грамоти і — що більше — обох згаданих

¹⁰⁴ Свого часу зробив з них зіставлення А. Павлов, *Милые слѣды кат. влияния в древн. памятниках югослав. и русск. церк. права*, М. 1892, 150-І, з угляденням теж такої самої глосси під Кипріяною грамотою (без дати) в Кормчій московського купця І. Л. Сіліна (ч. 7).

¹⁰⁵ Полн. Собр. Р. Лѣт., VI (1855) 86, подаючи глоссу з Горюшкінського списку, дає теж «іа» — хіба з іншого рукопису — Вальзерового 15-го в.

¹⁰⁶ Іщо злучка «же» не конечно означає протиставлення, видно з того, що навіть у злучі з заіменниками вона не зміняє їх зміслу (гл. И. Срезневскій, *Мат. до словаря древнерусск. языка*, I, 847).

Уставів. Бо Карамзин¹⁰⁷ і ті, що за ним не приймають їхньої автентичності (Суноров¹⁰⁸ і Голубинський¹⁰⁹), тим самим застерігаються проти цієї дописки, моллячи, вона говорить про копію Кипріянової грамоти ніби то «з великого й старого(!) номоканона». Протилежно Неволін¹¹⁰, що за Востококим¹¹¹ боронить автентичності усіх цих трьох пам'яток твердить, що цю глоссу копіст знайшов в оригіналі, написаному 1402 р. після того, як Кипріян дістав від кн. Василя грамоту на потвердження обох Уставів і вписав її до «великого старого номоканона» ще за свого життя: тобто ця глосса ніщо інше тільки засвідченням оригіналу. А знову Павлов¹¹² з Кипріянової грамоти вносить, що оба Устави так в ній потверджені, немов би були наново видані, тобто виписані «з старого номоканона» на окремий «список», і праці цією грамотою ввійшли в деякі пізніші його списки. Бо хоч дописка нічим нім у відповідь на закид проти її автентичності — ніби відноситься до Кипріянової грамоти, то однак під списком вона розуміє лиш оба Устави, тому що дійсно в 1403 р. грамота не могла ще копіюватися зі «старого» номоканона, а тільки каже, що «князь великий Василій Дмитрієвич, по совѣту з отцом своим митрополитом Кипріяном, нашедши старый Номоканон, управил по старинѣ о судѣх церковных, как управили... святой Владимир і сын его князь великий Ярослав». І на нашу скромну думку ця дописка не має аж такого рішального значіння в питанні автентичності Кипріянової грамоти, коли ми знаходимо її також під молитвою, що в Ілл. 15 замикає ряд Філотесвих творів, переложених трудом терновського митрополита Ситимія¹¹³ не без участі митр. Кипріяна. І в одному і в другому випадку ця глосса може дуже добре вважатися літописним засвідченням Кипріянової роботи над канонічно-літургічними текстами в

¹⁰⁷ Ист. I, 145 і завв. 506, II, 38 і завв. 108, V, 131 і завв. 233.

¹⁰⁸ Слѣды западно-кат. церк. права в памяти, др. русск. права, Ярославль, 1888, 226.

¹⁰⁹ Ист. р. Ц., I/1, 628 і II/1, 324-5. Огляд спору за й проти автентичності обох Уставів подне Лотоцький 204-53, але окремо не заторкує їхнього зв'язку з Кипріяною грамотою, бо вона московського походження. Гл. ще А. Зимин, Памятники права Киевского государства X-XII вв., І.М. 1952, 258 (про участь Кипріяна в редагуванні Уставів).

¹¹⁰ Н. Неволін, О пространствах церк. суда в Россіи до Петра Вели. (Моли. собр. соч., Сиб 1859, VI, 315).

¹¹¹ Опис., 297: должно думать, что писец нашел уже сія заключительныя слова в своем подлинникѣ.

¹¹² Ст. 151-2.

¹¹³ Манев., 63, 107-11; Филарет Гумилевскій, Ист. обзоръ русск., 372-4; Сырку, К ист. исправленія книг в Болг. в XIV в., I: Время и жизнь патр. Евфимія Терновскаго, Сиб. 1898, 252 ш; Макріій, IV (1886), 85; Голубинскій, II/1, 298-9, 322-3; Хр. Ин. Поповъ, Ситимій, послѣдній терновскій и трапезицкій патриархъ, Пловдив 1901, 250-1.

додатку до багатьох інших подібних записок по старих рукописах, що їх зібрав й проаналізував І. Мансветов у знаній розвідці про літургійну діяльність цього митрополита.¹¹⁴

Масмо тут на увазі зокрема богослужбні книги, позначені його ім'ям: служебник, псалтир, синаксар, тріюдь тощо¹¹⁵ і посилки літургичних книг, переписаних з його поручення для інших церков та міст. І ось що пише Кипріян до псковян, посилаючи їм в рр. 1392-5 з Москви устав та чин літургії, серпневого водосвяття, хрещення й вінчання враз з синодиком «якоже мы здѣ въ митрополи поминаемъ: А чего будетъ нинѣ не поспѣли списати, что вамъ надобно, а то хотимъ излегка заставить писати, да и то у васъ будетъ».¹¹⁶ І як на те маємо і в Требнику Вил. Публ. Б-ки 206/231 при кінці чина подружжя дописку: «Списаніе сему отъ греческихъ книгъ смиреннымъ митрополитомъ кievскимъ и всея Руси Кипріяномъ» (к. 29),¹¹⁷ що перейшла сюди — як і в інших випадках посередно — з такого його «списка» як післаний до Пскова чин вінчання враз з іншими богослужбами. А вслід за цією глоссою на початкових картках цього Требника ось знову після Церковних Уставів св. Володимира і Ярослава Мудрого та Кипріянової грамоти з 1402-3 р. йде вищенаведена дописка про «список из великаго и старого номоканона на Москвѣ в лѣт(о) 6911» — другий збережений по віках побічний слід Кипріянової письменницької роботи з його часу (і можливо навіть з його власної руки). З цією запискою гармонізує і глосса Ватиканського Требника, що свідчала про рівночасний перепис принагідних требникових молитов, почавши від архиерейської молитви входу в город, подібно як від чину подружжя з Кипріяною допискою властиво зачинається Вил. Требник.¹¹⁸ Таким чином враз з нею дісталася вона аж до нашого Требника може навіть через довший ряд копій з первісного Кипріянового списку, бо за тим промовляє плутанина з числом індікта — «м» за-

¹¹⁴ Митр. Кипріян, 9-107, 111-2. Гл. ще Й. Ивановъ, *Българското книжовно влияние в Русия при митр. Киприанъ*: Изв. на Ист. за бълг. литература, Кп. 6 (София 1958), 25-79.

¹¹⁵ Ні Мансветов ні Иванов не згадує поминальної панахиди за ктиторів й добродіїв, що стрічається бодай в наших требниках з Кипріяновим імям. Н. пр. Тр. василіянської 6-ки в Лаврові Ч. 572, XVI в., дав їй заголовок: «Съписано сіе. от греческих книгъ съмирнымъ митрополитомъ кievскимъ. и всея роуси Кипріяномъ: Како под(о)бае творити памят(ь) оупсопшимъ. изъображ(е)но Никифоромъ зоннымъ Ксантипоуломъ» (з виписків о. М. Ваврика). Гл. теж Тр. Святооуфр. Б-ки ЧСВВ у Львові, Ч. 18, XVI в., к. 166 (ЗЧСВВ I, 417).

¹¹⁶ АИ, I, ч. 8, 17 і РИБ, VI, 239-40.

¹¹⁷ Цю дописку наводить Одинцов, *Униятское богослужение*: Лит. Еп. Вѣд. 1886, ч. 35, 317 завв. 182, а Добрянскій, 313, її не згадує.

¹¹⁸ Перед нею Добр., 313, вичисляє на першій місці лише пояснення літургії «Служба толкованая» (к. 3 нн). Гл. вище § 184.

мість св.», що писмено стояло в оригіналі (6911:15 дас останок 11) і зберігається в Рум. й Ставроп. Кормчій та Вил. Требнику. А й назва «старого» номоканона не створює тут якогось противоріччя, що його побачували противники автентичності Кипріянової грамоти 1402-3 р. в тому, що вона мала б бути скопійована «із старого номоканона». Бо церковнослов'янський переклад молитви патр. Філотей при вступі архієпископа в город може навіть вже добрі десятки літ знаходитися у списках Кормчої.¹¹⁹ Вкінці як мова про місячну дату в одній і другій записці (15 лютого і 11-го чи якого там листопада), то трудність була б однією тоді, якщо б вона була однакова і під архієрейською молитвою в іншому Требнику і під Кипріяною грамотою, бо створювалося б підставу підозріння, що то остаточно тут і там таки та сама глоса, і наші труднощі зачиналися б наново...

Вистримавшись отак дещо уважніше над першою частиною напного Требника, остається докинути вже лише кілька слів про другу канонічнодісциплінарну його партію в додатку до уваг, пороблених при поодиноких її параграфах. І так коли вже його Володимировий Устав (179) діждався своєї студії завдяки В. Бенешевичеві, дарма що тілечки на основі нестислого перекладу І. Кульчинського,¹²⁰ то на подібну лінійку заслугував би теж його Ярославів Устав, бо на підставі напного поверховного порівняння з Бенешевичевим виданням його короткої і широкої редакції маємо вражіння, що Ілл. 15 хіба має до певної міри посередній текст.¹²¹ Те саме слід сказати й про «Правило св. Отця» (к. 429 об-34), бо в такому виді не стрічаємо його навіть у найповніших джерельних збірках до історії покутничої дисципліни на східнослов'янських землях Алмазова й С. Смирнова,¹²² хоч уже від 1874 р. відома його південнослов'янська редакція з кінця 15-го чи поч. 16-го ст.¹²³ Тут і замикається суцільна канонічно-дісциплінарна партія напного Требника посланням українсько-білоруських єпископів та грамотою епс. кн. Витовта у справі вибору Григорія Цамвлаки на ки-

Про працю Кипріяна над Кормчою гл. Макарій, V (1886), 16-21, і більш критично Голубинській, II/1, 322-3.

¹¹⁹ II. пр. Кормча василіянської б-ки св. Онуфрія у Львові, Ч. 77/27, XVI н. має сильно подібне до Ілл. 15 «Правило о церковных людехъ и о десятинахъ и о судѣхъ митрополичихъ и о мѣрилѣхъ городскихъ» (к. 396 об-7). Гл. текст з тієї Кормчої н. о. Табінського, *Церк. Устав св. Вол. Вел.*: Нива 1939, ч. 1, 5-7, 17-8 (о десятинах), що на його думку тут «виступає в найдавнішій формі» (ст. 5 зипп. 2).

¹²⁰ II. пр. після вступу, що є з короткої рецензії, йдуть підсудні митрополитоні проповіді («о судѣхъ»), що є лише в широкій рецензії (§ 7 і інші в Бенешевичі).

¹²¹ *Древнерусский духовник*, II: Матеріали, 279 — розрізання аж три його редакції.

¹²² Видав її В. Ягіч з Кормчі Загребської Ак. Наук, 707 в *Starine Jugosl. A. K. Znanosti i Umjetn.*, VI (1874), 133-46. Тепер обіцяє видати цей епітимійник Е. Кошмідер з вроцлавського Требника 16-го н.: *Заповѣди и уставъ свѣтхъ отецъ иже въ Нихей* (ст. 287-313) в *Buch der Schles. Fr. W. Univ. zu Breslau*, II (1957), 76.

ївського митрополита 1415 р. (§ 186),¹²⁴ а вже далі йдуть різні додаткові молитви й чини усуміш з такими самими уступами правничого змісту. І ось знову приходить ще спинитись на хвилину над «Правилом Кирила, митрополита руського» з постановами володимирського собору 1274 р. (§ 191). Виступає воно тут у повному первісному тексті тобто з першим параграфом про діаконські й священнічі рукоположення та належні за них датки, що його звикли пропускати Кормчі 15-го ст. під впливом новеллі цісаря Андроніка Старшого проти симонії (ставлення «на мзді») з 1295 р.¹²⁵ Але за те не має воно додаткового 7-8-9-го канона проти деяких надужит в Новгороді тощо, які подаються в московських Кормчах 14-16 вв., немов на знак, що наш Требник радше пильнує київського обширу і відповідно до того робить селекцію правничих текстів (княжі церковні устави і документація київської автокефалії 1415 р.). Натомість Завіщання митр. Фотія з 1431 р. тут поміщене вже поза чергою без маргінесового числа (к. 469 нн) радше як взірець святительської «духовниці», яка властиво йде за ним у двох дуже цінних текстах для вжитку київського митрополита і його владик (к. 471 об-75).¹²⁶ Обі вони позначені р. 1492-им і служать ще одною вказівкою, що Ілл. 15 в підборі свого матеріялу не переступає меж 15-го ст., так що вже не ввійшли сюди рішення виленського собору 1509 р.

Виїмково з 16-го ст. маємо тут пасхальні таблиці (гл. вище) і—крім листа патр. Єремії з 1591 р. — митрополичу молитву при вступі в город, що є властиво молебнем намісці давньої молитви з часу Кипріяна (§ 108).¹²⁷ Тому ми її в цілості навели як характеристичний приклад

¹²⁴ Звертає на себе титул першого з єпископів: «Θεοδοσίε αρχιεπίσκοπε πολοцкый и литовьскый» (к. 434), коли в тексті, виданім в АЗР, I, ст. 35, він зветься тільки архієпископом полоцьким (Древн. Росс. Вивліюфіка, XIV, 122, зве його архієпископом полоцьким і київським). Ширше про це розповідає К. Ходичіцкі, *Kościół prawosławny a Rzecz-ta Polska*, Варш. 1934, 35-6 (завв. 2) і припускає, що то Витовт надав Теодосієві такий поширений титул у змаганні за еманципацію від московського митрополита Фотія. І перемиський єпископ тут звється Геласій — в Нікон. Літ. «червенський» (!). Проте читання нашого Требника (з Куличинського) приймає Голубинскій, II/1, 370.

¹²⁵ Гл. РИБ, VI, 83 (вступна завага); Соколов, 209-12.

¹²⁶ Лотоцький присвячує духовницям ст. 195-200, але здебільша світських людей (кн. Володимира Мономаха й ін.), що не мають властиво церковно-правничого значіння. Під цим оглядом обі прощальні грамоти нашого Требника далеко цінніші від прощальної з імям неозначеного київського митр. Йосифа для якогось священноінока Закхея (гл. Алм., Т. усл., II, 271, текст: III/2, 77-8).

¹²⁷ Про молитву «Владико Г. І. Христе Боже наш, іже всея видимия і невидимия і мисления твари содѣтелю» та другу, найбільш вживану при вступі архієрея «Г. Боже наш, іже от несущих» писали Мансєтов, Митр. Кипріян, 64 (гл. теж Прибавл. ко твор. св. отцев, 29, [1882], 451-2); Никольскій, О службах, 41-4; Красносельцев, О нѣкоторых церк. службах и обрядах нынѣшнупотребляющихся — Обряды вступленія на паству новаго архієрея: Прав.

ною літургійної обробки, що розвинула первісну молитву в більшу службу (молітвену), додавши до неї відповідну литійну скетенію і кінцеву мольбу. В першій мірі, як вже ми вище зазначили, через першу вжиту фразу вона примінена до вжитку київського митрополита, а через друге прохання за мир «благовірному і христололюбному... князю і єго князем і бояром і міщаном і всему посольству, православним християном нашого закону греческого» — відзеркалює обставини 16-го віку на наших землях. Того самого вимолує перше прохання доданої скетенії «господарю нашому великому королю і... православним князем нашим», так що взявши до купи, можемо твердити, що тут і там мова про польського короля, який був zarazом великим литовським князем. Далі бачимо, що це екстенійне прохання сформоване з пропущеного тут кінця первісного тексту нашої молитви: «даруй благовірним і православним князям нашим долготу живота ітд., яко та і ми в тишині їх тихо і безмолвно житіє поживем в благочестії же і чистоті». А далі й її слова: «молитвами і моленієм пречистия ти матері і неїх сятих твоїх, благоволенієм і благодією пресв. Отця і неснимаюго ти Духа» — долучені до кінцевої молитви за любов: «Ти Господи Боже наш любви садитель... избавляємі от всякого навіта і дієства лукаваго». Вкінці сильна тут домішка «руської» мови головно у додатках в самій молитві (богоспасаємос митрополъи киевское, посольству, здоровье, спасенье, всимъ зам. всѣмъ) і в доданій скетені та кінцевій молитовці (надовсимъ, абыхмо любовию друг друга приймали зам. «дароуй нам любовію пріймати друг друга» — § 127). Оттак тоді, коли під першим текстом тієї архиерейської молитви при вступі в город стоїть в нашому Требнику дописка про її список «на Москні» (к. 378), то вже її поширена редакція дає вимовне свідчення про літургічну творчість Києва і то вчасі сумного занепаду нашої Церкви 16-го століття.¹²⁸ А разом з попередніми молитвами над на-

Слб. 1887, т. 38-40 (і окремо: К истории прав, богослужения — По поводу иностранных служб и обрядов киев неупотребляющихся, Каз. 1889, 13-15). Один з них є свід про її грецьке чи славянське походження рішав аж Сырку, видання її гр. текст із Збірника писань патр. Філотей МСБ, 349/336, XV в., к. 42 об-з. Чи на диво Несселовський, незважаючи цього, далі висуває припущення про її «віденноруське» походження (Чины хиротесій и хиротоній, дод. I-III-IV), пізніше тому, що вона частіше приходить у наших пам'ятках апіж у московських.

¹²⁸ Проте цієї служби хіба не було в житомирському «Освітченнику», бо її певною була загадав Несселовський, і в Архиєратиконі Л. Барановича, що згодом, подає м-ву «Владико Г. І. Христе» (к. 198 об — III, 123) та ще далі йшла на ту саму церемонію: «Боже всемогий божачальний Господи» (к. 200) та Г. Боже наш сідий на херувиміх» (к. 267 — III, 128). Гл. Несселовскій, дод. ст. IIV-V. Він далі переповідає ще зміст служби, подібної до нашої при вхіді архиєрея в катедральний город з молдавського Потребника 1847 р. (гл. Несселовскій, вступ ст. XV). В ній по згаданій молитві «Владико Господи» долу-

верненими жидами й татарами, на освячення церкви і над хворими (§ 187-9) і з наступним свяченням воєнної хоругви вона доводить основний склад нашого Требника, сформований ще в 15-му віці, до повноти, якої не стрічаємо в інших требниках київської митрополії 16-го століття так під оглядом євхологійним як і канонічним...

В першій мірі в ньому маємо найбагатший монумент старинної великоцерковної богослужби на території колишньої київської митрополії споміж усіх представників т. зв. патріяршого катедрального требника на українсько-білоруських землях і в рівній мірі дорогоцінну скарбницю обрядових своєрідностей Києва, що її наша побіжна аналіза далеко не вичерпує. То й зокрема при теперішній залізній куртині, що відділяє нас від літургічних збірок Києва, Львова, Вильні та інших церковних осередків колишньої Київської митрополії, цей наш василіянський Требник у Ватиканській Бібліотеці тільки зростає на своїй високій ціні, що її мав вже перед двісті літами в очах першого свого дослідника, о. Ігнатія Кульчинського, ЧСВВ, який слушно називав його *Vetustum Rituale Ruthenicum*.

чений молебень (уже в церкві), з якого є наш «Чинъ посѣщенію церквей пресвитерскихъ отъ єпископа» (гл. *Служебникъ Святительскій*, Львів 1886, 144-9). А тимчасом Хоїнацкій, 204, береться твердити, що то «буквальный перевод» з латинського...

III. MISCELLANEA

А. Г. Великий, ЧСВВ

КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ В 100 ЛІТ ПО СХИЗМІ КЕРУЛЯРИІ*

III. Церковно-політичний характер подій 1148—1156 рр.

Майже половина Іпатіївського літопису присвячена описові боротьби за київський княжий стіл в 1148—1154 рр. У висліді тієї боротьби Юрій Довгорукий від чисто територіальних постулатів у 1149 році приходить у 1156 р. до остаточного заволодіння Києвом. Така найзагалівніша рямка тієї боротьби на українській землі. Заходить питання про мотиви тієї боротьби і то саме в першому її етапі. Мала ця боротьба лише внутрішні міжусобні мотиви, чи стояли за нею інтереси європейських аліантів? Ось це суттєве питання, яке може кинути багато світла на цю справу, що нею в цих рядках займемось.

Треба сказати, що мотивація цієї загальної європейської коаліційної війни крім прямих інтересів поодиноких союзників, членів коаліцій, мала ще інші усім спільні інтереси. Як згадано на початку, йшлося тут про повалення й оборону Византійської Імперії. І з однієї і з другої сторони були змобілізовані всі можливі сили й ужиті всі методи. Була повна координація сил в обороні й наступі. Відповідно до тієї цілі прийшло до розмежування фронтів й угруповання сил. Розмежування сил обох коаліцій розділило й Київську Державу на два fronti по лінії: північ і полудневий захід (Юрій—Володимирко) проти полудневого сходу (Ізяслав). Фронти очолювали: Ізяслав з однієї, а Юрій з другої сторони.

Для такої тотальної боротьби важним було рівно ж становище укр. Церкви, головнo ж постава Київського митрополита. Церква взагалі була консолідаційним елементом обох коаліцій. Проти себе стояли: Рим і Византія. З однієї сторони слідував за подіями католицький Захід, а з другої сторони тісно співпрацював з імператорським мечем розсуданий з Петровою Скалою византійський патріарх. Тому то по розділі Київської Держави на два воюючі fronti, мусіло прийти й питання про поставу київської митрополії. Серед таких обставин і на самому початку оружних дій стоїть Київський Собор 1147 р. з вибра-

* Перша частина студії гл. «Записки ЧСВВ», сер. II, секція II, том III, вип. 3-4, стор. 348-374.

ним на цьому, незалежно від Константинополя, митрополитом. Що говорить ця подія скомбінована з розподілом політичних фронтів і з ворожою поставою Ізяслава II до Візантії взагалі? Ніщо інше як те, що Ізяслав бажав забезпечити запілля для свого обосічного меча, усуваючи митрополита грека, як провідника грецької і грекофільської партії в Київській Державі. На чолі укр. Церкви мусів стати митрополит руський. Ось і змісл Київського Собору.

Але посув Ізяслава на боевій шахівниці не вдався. Піддержаний своїм політичним противником — Юрієм — на чолі опозиції в єпископаті станув досить незалежний від Києва Новгородський єпископ грек, Ніфонт. Його з другої сторони піддержувала всіма можливими її способами Візантія. Засобами були тут мечі укр. удільних князів і патріріші листи-послання до цього «поборника Землі рускія». Тим став Ніфонт звязковим пунктом між Візантією й Юрієм у їх боротьбі проти Ізяслава II. Так то справа київської митрополії входить органічно в загальну боротьбу. Візантія координувала для боротьби оба сектори: політичний і церковний.

Як виглядає координація тих секторів по стороні противників Візантії? Фронт політично-мілітарний стоїть безвадно забулений у сес.¹ Ізяслав — Угорщина — Польща — Вельфи — Рожер — Людовик. Що ж представляє собою фронт світоглядний, сектор церковний? Він рівно ж творить одну цілину, охоплену західним католицизмом. Одиноким виїмком був би Київ. Його митрополит, правда, немає нічого спільного з константинопільським патріярхатом та винятий покищо від його засягу під протекцією Ізяслава II, але інакше він вповні чужий західньому католицькому монолітові. Є такий стан мислимий у тих обставинах? Чи противизантійські альянти не бачили цього вилому?

На Петровій Скалі стояла тоді сильна постать Євгена III, великого пропагатора хрестоносних походів, отже й ворога всіх перешкод на тому шляху, яким була мілітарно й церковно Візантія. Є тому майже немислиме, щоб по зірванні Києва з Візантією в секторі церковному й політичному між Римом і Києвом не прийшло до якогось контакту й обміну думок, хочби лише й про актуальні справи, які обі сторони заторкували, не порушаючи навіть при тому засадничих. Може в тому ділі посередничав і славнозвісний Бернард з Клерво, невідступний незаступимий дорадник Євгена III. Збереглись якісь не дуже добре збережені вістки про його охоту вислати якусь церковно-релігійну місію в Київ. Посередничати мав у тому ділі краківський єпископ Матей.² Може ця місія була історичною дійсністю. Досить, що про неї

¹ Порівняй: Грот, *Угорія...*, стор. 181, зам. 3; Грушевський, *Історія*, II, 151-2.

² Гл. нижче: Додаток, стор. 480-483.

брак якихось достовірних джерел. Але вже саме повизнання тих імен в Київном, хочби й пізнішою рукою, показує як задивлялись на події тих літ якись високі, чи й найвищі круги. Залишім, зрештою, цей бік справи як неясний.

Але з тих подій, що розігрались в тих часах на землях Київської Держави, можна заключати рівнож, що до якихось контактів мусіло прийти. Ми знаємо, що з головними кватирами безпосередніх союзників Ізяслава — Угорщина, Польща — походили як дорадники єпископи. Про Угорщину маємо літописну посвідку. З другої ж сторони знаємо, що Ізяслав, уступаючи з Києва на Захід (Волинь), пішов з собою й митрополита Кліма. Спільні дальші дії союзників на Галицько-Волинських Землях кажуть здогадуватися, що й між дорадними штабами союзників мусіло прийти до тісної співпраці й особистих контактів. Так міг митрополит по всій правдоподібності бути в особистому контакті з угорським архієпископом Кукнишем та іншими єпископами. Може й при польському штабі були єпископи польські. Літописних записів не маємо. Але поінформованість краківського архієпископа Матея в руських справах каже здогадуватись чи не про особисті контакти з руським церковним світом. Коли так у всіх трьох союзних кватирах були представники церковної єрархії, то виглядає при тодішніх настроях не можливим, щоб вони між собою обговорювали лише справи мілітарні. Бесіда мимовільно мусіла сходити й на справи церковні й такіж церковні проблеми. Начальною ж церковною проблемою зо сторони Кліма було не що інше як саме справа київської митрополії та її відношення до Церкви Вселенської.

Згодом побачимо, що Византія справу київської митрополії поставила на вістрі меча свого й своїх руських союзників. Заходить питання, чи союзники Ізяслава — католицька Польща й Угорщина поставили рівно ж справу київської митрополії на вістрі свого меча? Коли так, то під якими умовами вони могли це зробити? Очевидно, що не в користь византійського патріярха. Це могло статися лише за братию в вірі.

Події війни 1148—54 вказують, що справа митрополії стояла на вістрі меча Ізяслава. Значить, що йшло тут про характер київської митрополії та про її єрархічний звязок з Вселенською Церквою: через Рим чи через Византію? Це кидає вже світло й на події року 1147. Сказане постараємось доказати.

Для переведення переконливого доказу розглянемо:

1. ролю Ніфонта в 1148—1156 роках,
2. скитання митр. Кліма в 1148—49, 1151 рр. та
3. платформу замирення руського фронту в 1149—1150 рр.

1. Роля Ніфонта.

Хоча дехто й обстоює руське походження Ніфонта, то новіші автори схилиються до думки про його грецьке походження (Пелеш, Соколов, Томашівський та інші). Він від 1130 р. був єпископом Новгороду на місце скиненого митроп. Михайлом Івана. Свячений Михайлом в 1130 р.,³ інтронізований в 1131 р.⁴ Неясне його становище в справі інтердикту над Новгородом в 1134 р.,⁵ а згодом у справі інтернування митр. Михайла.⁶ Замітне, що він саме, а не митрополит стояв у 1135 р. на чолі мирової комісії між Ярополком і Всеволодом Чернігівським.⁷ Невдачною була його політична місія до Всеволода II в 1140 р. в справі обсади Новгородського княжого стола,⁸ яка скінчилась для нього кількатітнім в'язненням. Навіть з в'язниці він ще кермує політичними ділами Новгороду⁹ і то в користь Юрія Довгорукого. Щойно 1142 р., при новій політичній зміні в Новгороді, Ніфонт був увільнений.¹⁰

Крім тієї політичної та широкої культурної діяльності Ніфонта в Новгороді, ім'я Ніфонта ввійшло на стало в літописи щойно з його опозиційною постановою до Київського Собору й вибору митрополитом Клима. В цій справі став він речником цілої партії грекофілів. Він сформулював становище опозиції про незаконність і недостойність вибирати собі собором єпископату київського митрополита. Коли ж однак вибору довершено, він ставить ультимативне домагання, щоб Клим взяв благословення на митрополію в Царгороді. Коли ж і цього не послушали, тоді він почав ігнорувати митрополита Клима та ввійшов у безпосередній контакт з Константинополем, звідкіля удостоївся підтримки й титулу архієпископа та «поборника всея Руськія Землі»¹¹ і то саме в зв'язку з його опозицією до митрополита Клима.

По Київському Соборі в 1147 р. Ніфонт залишився на своїй єпископській катедрі в Новгороді, але підчинився безпосередньо константинопольському патріярхові: «но поминаю патріярха».¹² Звідтам одержав він підтримку в своїй опозиційній поставі й інструкції: «он же крепляшеся послушивая грамоть патріярших»,¹³ які «много и часто к

Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей, том III, стор. 214; IV, стор. 196.

³ ПСРЛ, III, 214; XV, 196.

⁴ ПСРЛ, IX, 158-9.

⁵ ПСРЛ, III, 6.

⁷ ПСРЛ, IV, 4; XV, 196.

⁸ ПСРЛ, I, 136; II, 303; VII, 33; IX, 165.

⁹ ПСРЛ, IX, 166.

¹⁰ ПСРЛ, XV, 204.

¹¹ ПСРЛ, II, 483.

¹² ПСРЛ, II, 483.

¹³ ПСРЛ, II, 483-4.

нему посилахуся».¹⁴ Літописи говорять лише про моральну піддержку Ніфонта з Константинополя патріаршими листами. Але до такої гіді ним обмежитись. Бо літописи підкреслюють у контексті його опозиції, його братання з політичними ворогами Ізяслава II — Святославом Ольговичем,¹⁵ Юрієм Довгоруком¹⁶ «и с иными многими князи в согласии и любви бе, имже всем с великим князем киевским Изяславом Мстиславичем несогласно бе, такожде и сему Нифонту епископу Новгородскому».¹⁷ За ними всіма стояла, очевидно, Візантія, як це видно з дальшої боротьби. І звідси «князи нещї вражду имущи на Изяслави, сему епископу спмагаху».¹⁸ Де й коли ця поміч відбувалась?

Ми знаємо, що зараз по 1147 р. почались воєнні дії на Русі. Розділ сил ішов по лінії приятелів і ворогів Ніфонта. Візантія—Суздаль. Галичина—Чернігівщина — це та Юрійська коаліція проти Ізяслава. Чи покривались ці політичні фронти з фронтом церковним Ніфонта проти Клима? Безперечно, що митрополит Клим хотів зломити опір Ніфонта. Літописи подають нам про це вістки. «Клим же нужаше сго служити с собою».¹⁹ Вони оповідають, що Клим «нужашеся» з Ніфонтом.²⁰ А що це не була боротьба чисто духовного чи словного характеру бачимо з того, що по свідоству літопису, Клим «научаше на нь. Изяслава и своя поборники, но не може ему оуспіти ничтоже».²¹ Як бачимо, то боротьба йшла на гостро.

Але те, що Клим помимо піддержки Ізяслава не міг йому нічого вдіяти, вказує те, що зі сторони оборонців Ніфонта оборона не обмежувалась лише до голих слів заохоти. Тут могла допомогти проти великого князя лише постава оружна. А коли так — маємо вже й формальну війну між обома партіями, або принайменше дійсну до якої притоку. Ніфонт і Клим, по всій правдоподібності входять у цю боротьбу поміж Києвом і Суздалем і то органічно, а через неї в загальну боротьбу між Сходом і Заходом.

Що ці думки правильні, побачимо з цілого поведіння Ніфонта і Клима. Є це з одної сторони ув'язнення Ніфонта в Києві, а з другої сторони скитальщина Клима по слідах воєнних невдач Ізяслава.

І справді, з ролі, яку грають оба ці противники (Клим—Ніфонт) в цих перших літах оружної боротьби, можна майже певно заключати,

¹⁴ ПСРЛ, IX, 206.

¹⁵ ПСРЛ, II, 483; IX, 206.

¹⁶ ПСРЛ, IX, 206-207.

¹⁷ ПСРЛ, IX, 206.

ПСРЛ, IX, 206.

¹⁹ ПСРЛ, II, 483.

²⁰ ПСРЛ, II, 483-4.

²¹ ПСРЛ, II, 483-4.

що тут йде діло рівнож про їх справу. І так ще 1147 р. Ізяслав повідомляє про зраду чернігівських князів у першу чергу митрополита Кліма. Бо тут ходило про порушення церковного фронту, коли Чернігів, де був єпископом головний прихильник Кліма, пішов під впливи Юрія Суздальського, отже тим самим і Ніфонта.²²

Вже 1147 р. виглядало, що з Юрієм Суздальським прийдеться Ізяславові воювати. Зо сторони Ізяслава, що сидів у Києві на великокняжому столі, здається, не було причин до війни. Грали ролю якісь інші причини. Які? Тут приходять нам на поміч літописи, які оповідають, що перед початком воєнних дій проти Юрія Ізяслав виявляє свій намір іти проти Юрія митр. Климові й просить поради в нього.²³ Коли ходило б тут про якийсь політичний чи територіальний осяг, то Ізяслав певне не питав би Кліма про пораду, від якого, як від духовного батька цілої Руської Землі певне мусів сподіватись опору й заборони. Тут мусіло йти про щось, що безпосередньо заторкало й митрополію, коли Ізяслав впершу чергу з'являється перед Климом. Такою пекучою справою для митрополії в ці часи була справа грецької опозиції проти митрополита Кліма, під проводом Ніфонта, за яким стояли невдоволені з Ізяслава князі, в першій мірі Юрій Суздальський.

Однак бувший покірний монах-затворник, митрополит Климент поставився проти всякого проливу братньої крові, хочби вона проливалась і за найслушніші справи. Тому Ізяслав відкликався від нього на раду своїх бояр, й свою думку таки перепер.²⁴ В висліді тої постанови він висилає єп. Білгородського Теодора й Тодоса, ігумена Печерського, на переговори до Чернігова (1147—48),²⁵ які справді увінчались успіхом і Чернігівці прислали для ратифікації договору єп. Евтимія.²⁶ Це був перший приготовавчий крок Ізяслава до війни з Юрієм. Другий, таксамо досить непередвиджений крок була його поїздка в Новгород, саме в час неприязности там Ніфонта.²⁷ Новгород пішов за Ізяславом і зарядив загальну мобілізацію, яка обхопила й духовний стан.²⁸

Було це 1148 р., в часі неприязности Ніфонта, що виїхав був у Суздаль переговорювати з Юрієм у справах Новгороду.²⁹ Юрій, хоч

²² Може при цій нагоді був ліквідований єп. Онуфрій, про якого згодом пропадає слід.

²³ ПСРЛ, IX, 173-4.

²⁴ Павмгартен занотовує, що ця замітка була, відай, вставлена в літопис, щоб закрити релігійно-церковні причини війни. Пор. цит. тв., стор. 75, зам. 1.

²⁵ ПСРЛ, II, 365; VII, 44.

²⁶ «Грамота крестная»; Татищев, *История...*, II, 330.

²⁷ ПСРЛ, II, 369-70; VII, 45.

ПСРЛ, II, 367-70; IX, 179; XV, 212; Татищев, II, 336.

²⁹ ПСРЛ, IX, 176; XV, 212.

не був розположений до уступок для Новгороду, то однак Ніфонта-грека прийняв «з честію и любовію» (тамже). Що вони між собою говорили не знаємо. Але, відай, не що інше було тематикою їх розмов, як справа митрополії, яку ургувала Візантія саме через Ніфонта, а цей впливав на Юрія. Там, відай, було порішено почати хочби й війну, щоб лише усунути Ізяслава й Кліма. Тому, коли оповідається, що 1149 р. Ніфонт пішов у Київ, де був Ізяславом інтернований в Печерській Лаврі, то виходить, що Ізяслав не приарештував його ще в Новгороді, підчас своєї поїздки, але Ніфонт добровільно пішов у Київ. Чому? Він мав передати остаточне ультиматум Ізяславу й Климю, щоб цей уступив, бо «недостойне есть стал».³⁰ Як відповідь на ультиматум був арешт Ніфонта. І на це немов на умовлений знак ждав лише Юрій, щоб сейчас вдарити на несприготованого ще Ізяслава та підступити нежданно під Переяслав.³¹ По цім першім успіху зарачили під Переяславом почались переговори, немов тільки й ходило про те, щоб залякати Ізяслава та змусити до уступок у справах, які були властивою причиною війни. Тому Юрій навіть не домагається великих уступок територіяльних чи політичних. Він хоче лише Переяслава для свого сина. Чого властиво хотів Юрій у своєму поході? Лише Переяслава? Чи такі були цілі війни? Відай, ні. Бо хоча Юрій заняв Переяслав (23. VIII. 1149), то він іде сейчас далі — на Київ. Отже йому ходило в переговорах під Переяславом про щось більше як лише про Переяслав. Там були ще інші точки, що їх Юрій хотів на Ізяславі вимусити. Тому війна пішла далі, бо в Києві сидів прирештований Ніфонт. Справа в якій він прийшов у Київ не була погоджена самим зайняттям Переяслава. Значить і Візантія, якої речником був Ніфонт, не була Переяславом заспокоєна. Тому Юрій пішов далі.

Літопис виразно лучить тюрму Ніфонта в 1149 р. з походом Юрія. Ніфонт був в'язнений «дондеже Дюрги приїде».³² І справді, першим ділом, що його літописи по приході Юрія в Київ записали, було висвободження Ніфонта. Ніфонт у тріумфі повернувся в Новгород. Грецька партія ликувала, але не побідила, бо Ізяслав уступаючи з Києвом забрав з собою Кліма. І так як висвободження Ніфонта злучено в літописах з походом і побідою Юрія, так невдачу Ізяслава злучено з долею Кліма. «Ізяслав же обратився с женою и с детьми поеха Володимирию, а Ростислав иде Смоленску. Изяслав же и митрополита Кліма поа с собою»³³

Новгор. синодальна, 138; ПСРЛ, V, 160.

³¹ ПСРЛ, I, 139; II, 380; VII, 46; IX, 180; XV, 214.

³² Новгород синодальна, стор. 138; ПСРЛ, V, 160.

³³ ПСРЛ, II, 383.

І тут починається перший раз в історії київської митрополії скитальщина її пастиря, найвищого Спарха укр. Церкви. Заходить питання: чому при тільки змінах на київському княжому столі оце перший раз митрополит залишає свою катедру, щоб скитатися по прикордонних князівствах? Чому це якраз Клим, поставлений собором укр. єпископату? Це ж не наступає на Київ Византія, якої права прикоротив собор укр. єпископів! Це ж наступає руський князь Юрій! Чому втікає митрополит, якого поставила Руська Земля?

2. Скитальщина митр. Кліма в 1148—1151 рр.

Те, що митрополит Клим разом з побідженим Ізяславом мусів опустити Київ, вказує, що в цій війні справа митрополії була як не домінуючою причиною боротьби, то принайменше суттєво була злучена з політичними причинами тієї боротьби між Північчю й Полуднем. Тому й доля Кліма зв'язана органічно з перипетіями тієї ж війни. Бо як разом з Ізяславом він залишає Київ тепер, так само разом з ним входить до Києва на чолі побідних полків Ізяслава в 1151 р. Він це проводить благодарственні богослужби в Десятинній.³⁴ Видно, що це не був лише мілітарний чи політичний успіх одного князя над другим, але щось більше суттєве для самої митрополії.

Де перебував митроп. Клим підчас свого першого вимушеного скитання? Літопис подає Володимир Волинський місце головної квартири Ізяслава.³⁵ Це дуже можливе. Однак як і Ізяслав, так і Клим у Володимирі своєї справи не засиджували. Він був при головній квартирі й разом з нею змінював місце свого побуту. Це видно з того, що по побіді Ізяслава над Россю, він разом з ним вступає в Київ, вітаючи його в Десятинній. Тому можна б припустити, що був він з тою головною квартирою Ізяслава й під Перемишлем, де розгромлений Володимирко Галицький переговорював з угорськими єпископами про услів'я мира.³⁶

Чи був він, отже, в якомусь особистому контакті з цим похідуючим угорським єпископатом? Гадка протівна виглядає неправдоподібна. А коли так, то на якій площині духовій вони сходились? Як ставились вони до церковного роздору між Сходом і Заходом? Нам здається, що це питання можна б вирішувати в користь одності поглядів. Бо мусимо, найперше, пам'ятати, що митрополит Клим не мав нічого спільного з Константинопольським патріархом. Це є літописний факт, і,

ПСРЛ, II, 441.

³⁵ ПСРЛ, II, 383.

³⁶ ПСРЛ, II, 406.

ли ми сказали, одна з вирішних причин війни й скитальщини самого митрополита. Це було наглядне обом сторонам. Чи могла в таких обставинах проблема якоїсь унії бути актуальною взагалі? Чи треба було в особистому контакті митрополита з західним, латинським духовенством аж так дуже наголошувати одність у вірі, як це треба робити сьогодні по стільки століттях роздору? Здається, що ставити подібні вимоги на ті часи є не на місці, бо це була б ретропоскція нашої дійсності сьогоднішніх днів. Крім полемічних контрверсій, тодішніх Церков не ділило ще нічого поважнішого, засадничого. Грецька схизма була ще тільки схизмою. Тому, хто відлучився від відлучених, цей не потребував ще якихось окремих, публічних актів, щоб знайтися на лоні однієї Вселенської Церкви. Зрештою, певні церковні акти з цим злучені не мусіли бути розтрублювані на зовні. Вистарчав назагал ще сам факт залишення роздору. Тому, виглядає, що припинення Кліма з латинським угорським (може й польським) єпископатом були на стопі рівного з рівним, вченого з ученим, брата по вірі. Воно не мало тих труднощів, що в подібних сьогодні випадках виринули б. Вони просто були в площині одної віри. І ця саме площина стала тією спільною платформою, на якій пробували дійти до замирення з противником: Юрієм Суздальським та, певно, й Ніфонтом.

3. Спільна платформа замирення.

При кінці 1149 р. союзники Ізяслава знайшлися у досить скрутному положенні. Ізяслав опинився поза границями свого князівства, Угорщину загрожувала Византия, на Польщу напали прусаки. Далішні західні союзники були зайняті своїми клопотами.

Серед цих обставин всі три головні кватири, що оперували на Галицько-Волинських Землях, випрацювали спільно плян замирення. Безперечно, в переговорах про платформу замирення головну роль мусіла відіграти квартира Ізяслава, в якій тоді перебував і Клим. Але не менше важливе слово мали тут і оба безпосередні союзники Ізяслава, на яких, практично, в цей момент були наложені всі тигарі піддержання оборонного фронту. Вони й мали при головній квартирі під рукою фахові сили до таких справ у формі походуючого дорадчого органу, де досить добре була заступлена церковна сфера. І справді спільними силами таку спільну платформу замирення, яку можна б було предложити противникові, випрацювано. У її короткій навіть літописній формуловці вона кидає багато світла на внес характер і цілі тієї війни. Годі подумати, щоб такі політичні реалісти, які для полагодження пекучих справ хонились меч, хотіли підбирати до замирення якусь нерсальну площину. І тому, коли читаємо, що противни-

кові була поставлена як площина замирення однієї у віру, основане на цій одності братерство: «а ми єсьми по Бозе все кристіяне одна братія собі»,³⁷ то мимовільно приходить на думку, що це не політичні мотиви грали вирішну роль в цій війні. Правда, Вячеславові і Юрієві уступалось Київ, який, впрочім, був не до вдержання за Ізяславом, ізза домагань старших Мономаховичів, але платформа угоди мала бути не ця політична уступка, але християнське братерство в одності віри.³⁸

На цю пропозицію наспіла відмовна відповідь. У цій відповіді пересунено платформу замирення. На перший план поставлено саме ці політичні уступки, домагаючись не мира, але капітуляції. Спитаємо: чому? Чому Юрій і Вячеслав (за якими стояла Византия й Ніфонт), домагалися розв'язання коаліції Ізяслава, а щойно так були готові говорити про мировий договір? Чи не тому, що в пропозиціях поставлених стороною Ізяслава була поставлена як справа головна — справа воззеднання в вірі, цебто справа церковної унії між розєднаними, яка безпосередньо мала на оці замирення Кліма й Ніфонта, цебто руської Церкви, але на дальшому плані стояло поєднання Сходу й Заходу взагалі? А в такій справі ні Юрій, ні навіть Ніфонт не чулись компетентні рішати, не засягнувши вперед інструкцій з Византиї. З такою пропозицією вони мусіли рекурувати в Константинопіль. А покищо треба було зискати потрібний час. Тому пішли в несуттєві питання, домагалися роззброєння та очікування дальших децизій у справі остаточного мира, очевидно — децизій з Византиї.

В Татищєва збереглися якісь згадки про якесь посольство Юрія в Константинопіль і про письмо візантійського імператора до Ізяслава II, і то саме в справах церковних (касата монастирів).³⁹ Докладніше про ці переговори не знаємо. Зрештою, дальші події зробили їх недійсними. Побідні аліанти були Ізяславом і Уграми розбиті й просили про мир (Володимирко).⁴⁰ Можливо, що угорський єпископат лише послідовно стояв на предложеній до замирення платформі, коли прихилився до просьб Володимирка й посередничив мир (1150—1152). Одинокую гарантією було цілування чудотворного хреста св. Стефана.⁴¹ Угорщина поступила тут дійсно ідеально, хоч реалістично беручи мав рацію Ізяслав, що домагався конкретних оружніх осягів, а не уніоністичних пертрактацій. Він знав ліпше з ким має до діла й що можуть його безпосердні вороги: Юрій і Володимирко.

³⁷ ПСРЛ, II, 387.

³⁸ Солов'єв, *История...*, II, 418.

Татищєв, III, 36.

⁴⁰ Татищєв, III, 25; ПСРЛ, II, 406.

⁴¹ ПСРЛ, II, 450-54; VII, 58; IX, 192; XXIII, 39; Татищєв, III, 64-66.

Він знав, що вони лише оруддя на службі Візантії, а з нею даремні були всякі спроби поєднання.

Але хоча пропозиція Ізяслава й союзників була неприйнята противною стороною й скоро стала й нереальною внаслідок дальших оружних успіхів Ізяслава, то вона однак кидає світло на факт, що між самим Ізяславом і його католицькими союзниками була знайдена спільна платформа й то церковно-релігійна. Якщо вони підібрали як спільний момент саме церковно-релігійний, то це значить, що такий момент принайменше по стороні Ізяслава й союзників мусів існувати. А коли так, то це кидає світло на те, що розділило думки руського єпископату в 1147 р. і викликало в дальшому розвитку війну, оружний змаг за митрополію. Цєю справою була справа одности з Петроною Скалою, яку заперечила Візантія та її партія на Русі під проводом Ніфонта.

Звідси стає нам зрозуміле чому Візантія не трактує Кліма як простого бунтівника й не робить спроб заступити його зразу ж новим митрополитом, або робити спробу легалізувати його вибір і пустити його на льоляльні тори. Та тут йшло діло не про ребелянта, але про небезпечний прояв «латинської єресі», якою «заразився» Київ. А тим Візантії був вибитий ґрунт до дальших кроків. Легалізування «єретики» було не можливе. Одинокий вихід було повалити Кліма й його протектора. Цю ролю поручено Ніфонтові і Юрієві Довгорукуму.

Тому можна сказати, що вже від 1145 р. починаючи (уступленні Михайла) на Русі йшла боротьба за католицький характер київської митрополії, яка мала свою кульмінаційну точку в дні 27 липня 1147 р.

На підтвердження цього висновку нам годі навести історіографічні інтерпретації, бо історіографія цими подіями в такому контексті ширше не займалась. З того, що в цій ділянці маємо, виходить, що історики назагал уважають роллю Кліма й Ніфонта в рр. 1148—1156 лише консеквентним розвиненням подій 1147 р. І вони, назагал, розглядають справу Київського Собору 1147 р. окремою від тієї боротьби, яка потрясає основами Київської Держави в європейських розмірах в рр. 1148—1156. Напр. П. Соколов уважає увязнення Ніфонта в 1148—49 р. лише репресією Ізяслава за політичні вчинки Ніфонта в користь Юрія, а доля Кліма митрополита звязана з долею Ізяслава як його протектора, а ніяк з самими причинами війни.

IV. «Чистка» Української Церкви в 1156—57 рр.

Доказ про уніоністичний характер подій 1147 р. був би неповний, якщо ми не розглянули ще подій 1156—57 рр., які називаємо византійською «чисткою» української Церкви. Щойно звідси бачимо, чим уважала Візантія подію 1147 р. цебто Київський Собор і його рішення й якою небезпекою для її впливів, церковних і політичних, у Києві було це десятиліття (1147—1157). Можемо сьогодні безпечно твердити, що події київські тих літ мали в дійсності цей характер, який бачила в них Візантія, яка дивилась на справи тверезо. На наше щастя оп'янена побідою византійська цензура укр. літописання не змогла затерти всіх слідів правдивого характеру подій 1147—1157 рр. Тому ми маємо про події в 1156—57 рр. досить добрі літописні записки, які й будуть основою цих рядків. І на ці записки історіографія нанизала вже свої інтерпретації, що їх рівнож тут опрацюємо, щоб зачеркнути ясний образ подій 1156—57 рр. та дати їм влучну синтетичну інтерпретацію в злучі з повище зясованими подіями.

1. Літописні дані про 1156—57 рр.

Події 1156 (6664) р. занотовані в обох наших найстарших літописних списках. За ними йдуть інші, пізніші списки, які розширюють ці первісні записки, комбінуючи події того ж 1156 р. з висновками подій 1147 р.

Лаврентієвський список просто записує прихід і прийняття нового митрополита Константина в Києві⁴² та долучує безпосередньо записку про зложення з єпископського престолу Ростівського єпископа Нестора. Тому вихідним і досить повним текстом треба б уважати запис Іпатіївського списку. На основі того списку в спілці з поясненнями-інтерпретаціями пізніших списків доходимо до такого уявлення про події 1156—57 рр.

а) Заповідження приходу Константина. Він назначений Константинополем 1156 (6664) р. Відомість про це приносять новгородські купці на Русь. Ніфонт почувається в третьому небі на цю вістку («не мняще себе на земли суща») і сейчас поспішає в Київ, постаравшись про щедрі дари, бо Новгородці кидають йому в слід закид грабунку їх церкви.⁴³ До цього долучують деякі списки коротке резюме про становище Ніфонта до попереднього митрополита Кліма.

⁴² ПСРЛ, I², 347.

⁴³ Новгород. синодальна, стор. 141; ПСРЛ, IV, 10; IX, 206-7.

б) Сам факт приходу митроп. Константина в Київ⁴⁴: «тогда же митрополит Константин приде ис Царягорода».

в) Прийняття в Києві: Ніфонт вмирас ожидаючи;⁴⁵ на його місці приймають його князь Юрій і Кияне: «и прия и князь Дюрги с честію»⁴⁶ «и людіе вси»⁴⁷ «с великою честію»;⁴⁸ «стрети его сам из детьми своими и с бояри честне и в той день пированіе светло бисть и честь велія святителю, и от всех радостне учествовася».⁴⁹

г) Причот і дорадники нового митрополита. З ним повернулися: «придоша»,⁵⁰ «собрашася к нему»⁵¹ и Полотський єпископ Косма⁵² и Маноуил Смоленский єпископ, иже бе бегал перед Климом⁵³ «и прочіе».⁵⁴

г) Перші чинности нового митрополита: «и тако собравшеся»⁵⁵ «повеленієм патріяршим»,⁵⁶ «Клименту убо митрополиту уже тогда от митропольскаго престола оставлену»,⁵⁷ «и извергоша Климентія из митрополіи Кіевской, и всех иже его святиша неблагословенію предаша»,⁵⁸ «и тако испровергши Климову службу»,⁵⁹ «и ставленія»,⁶⁰ «и ихже он хиротонисал низложиша». ⁶¹ Такі були перші кроки нового митрополита в Києві. Є ще «чистка» цілої руської Церкви в найдослівнішому значенні того слова.

д) Позитивні дієства митрополита: «и сотворивше божественную службу и благословиша князя Дюргия Володимирича».⁶²

е) Дальші перипетії «чистки» 1156—57 рр.: «а потом и дѣляконом ставленіе отда, иже бе Клим ставил митрополит; писаша бо к нему рукописаніе на Клима».⁶³ «Тогоже лета,⁶⁴ на ту же зиму⁶⁵ иде єпископ

⁴⁴ ПСРЛ, I², 347; II² 485; II, 304; IX, 206; XXI, 192; XXIV, 78.

⁴⁵ ПСРЛ, II, 303-4.

⁴⁶ Гл. замітка 44.

⁴⁷ ПСРЛ, I², 347.

⁴⁸ ПСРЛ, II, 304.

⁴⁹ ПСРЛ, IX, 206-7.

⁵⁰ ПСРЛ, XXIV, 78.

⁵¹ ПСРЛ, II, 304.

⁵² ПСРЛ, II, 304.

⁵³ ПСРЛ, II², 485; XXIV, 78.

⁵⁴ ПСРЛ, II, 304.

⁵⁵ Як вище.

⁵⁶ Як вище.

⁵⁷ ПСРЛ, XXI, 192.

⁵⁸ Як вище.

⁵⁹ ПСРЛ, II², 485; XXIV, 78.

⁶⁰ Як вище.

⁶¹ ПСРЛ, II, 304.

⁶² Гл. замітка 59; II, 304.

⁶³ Як вище.

⁶⁴ ПСРЛ, XXIV, 78.

⁶⁵ ПСРЛ, I², 347.

Нестер в Русь⁶⁶ изъ Ростова и ис Суздаля⁶⁷ и лишища и епископїи». ⁶⁸ «Чистка» вияснюється, поширюється. Замітне вже тут «розкаювання» діяконів.

е) Анатемізування Ізяслава: З пізніших непрямих заміток (слова Ізяславового сина Мстислава) знаємо, що «чистка» нездержалася й перед масстатом гробу й засягнула караюче протектора цілого того руху, улюбленого Киянами князя Ізяслава II.⁶⁹

Ось і ціла подія, оскільки вона зафіксована в літописних джерелах. З цього маємо досить докладний образ цілого процесу «чистки» української Церкви в 1156—57 рр. в зв'язку з Київським Собором 1147 р.

2. Літописна мотивація подій 1156—57 рр.

Що до мотивації подій 1156—57 рр., то автори списків вяжуть їх з подіями року 1147 в один причинний зв'язок.⁷⁰ Поодинокі ж мотиви подаються хіба до реабілітації діяконів свячених Климом: «писаша бо к нему рукописаніе на Клима», та до зложення Нестора, але це пізніше.

3. Літописна інтерпретація подій 1156—57 рр.

Нажаль, не має жодної літописної інтерпретації до подій 1156—57 рр. Звідси не маємо джерельного пояснювання «чистки» укр. Церкви в тих роках, яка в своєму радикалізмі не має собі рівної в цілій трагічній історії тієї Церкви.

4. Історіографічна інтерпретація подій 1156—57 рр.

Історія проявила великий інтерес в подіях 1156—57 рр. Бо, як каже Карамзин: «церковная дела сего времени достойны замечанія». ⁷¹ Звідси й цей інтерес істориків. Майже до всіх літописних даних (під 1) вони дали свої коротші чи довші інтерпретації. І так:

⁶⁶ ПСРЛ, I², 347; XXIV, 78.

⁶⁷ ПСРЛ, XXIV, 78.

⁶⁸ Гл. замітка 66.

⁶⁹ ПСРЛ, II², 503; XV, 227-8; XXIII, 42.

⁷⁰ ПСРЛ, II-, 483-5; II, 303-4; XXI, 192; XXIV, 78.

⁷¹ Карамзинъ, *История...*, II, 167-8.

1. Що до самої особи *Константина*, то думки істориків розходяться. Назигал уважали, його греком. Однак уже Татищев зробив його митрополитичним кандидатом Юрія Довгорукого ще під 1150 роком.⁷² З цього можна б заключати, що уважав він *Константина* людиною місцевою, як він сам і каже, це мав би бути «єпископ Черниговський».⁷³ Це однак досить досадно опрокинув П. Соколов, вказанням на факт, що його не було б кому святити на єпископа Чернігівського (по смерті очевидно єп. Онуфрія). Очевидно не міг його висвятити Клим, бо Візантія таких священих не признавала навіть за священиками, а не то єпископами.⁷⁴ Як сказано — уважали, митрополита *Константина* греком такі історики, як Карамзін,⁷⁵ Гумілевський,⁷⁶ Соколов,⁷⁷ Грушевський,⁷⁸ Амман⁷⁹ та інші.

Напроти цього дехто вбачає в *Константині* «Русина», що однак з цілої ролі того *Константина* на соборі в Константинополі в 1156 р. (26. I.) в справі свхаристійної жертви треба б заперечити.⁸⁰ Це рівнож неправдоподібне по причині великої богословської ерудиції тогож *Константина*,⁸¹ але неменше й з цілого його поведіння в Києві в 1150

57 рр., коли він викляв великого князя Ізяслава II, багато єпископів та священиків. Тим однак не заторкається справи, чи був він кандидатом Юрія на київську митрополію, а лише його «руське» походження.

2. Його виїзд з Константинополя кладуть на кінець лютого 1156 р.⁸² Дехто пересуває це ще на пізніший час.⁸³ Його ж приїзд до Києва й привітання кладуть в другу частину 1156 р., цебто по смерті Ніфонта (21. IV. 1156), але перед зимою того ж року, коли найпізніше прибув Нестор до Києва на суд.⁸⁴

3. Що до відношення Юрія до *Константина*, то майже всі історики згодні. Крім того, що дехто — як Кармазін — вважає його кандидатом Юрія Суздальського на київську митрополію з 1150 р.,⁸⁵ загальною

⁷² Татищев, III, 36.

⁷³ Татищев, III, 36, 91, 98.

⁷⁴ Соколовъ, *Русск. Архіерей*..., стор. 89.

⁷⁵ Карамзинъ, II, 167-8.

⁷⁶ Гумілевскій Ф., *История*..., I, 177-8.

⁷⁷ Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 91-2.

⁷⁸ Грушевський М., *Исторія*, II, 183-4.

Амман А., *цит. тв.*, стор. 86-87.

⁸⁰ Мікле, *РС.*, CXI, 148-153.

Макирей, *Митроп.*, *История*, II, стор. 278, зам. 306; Соколовъ, *цит. тв.*, 89.

Grumel, *Regesta*, I, 3, р. 107.; Гумілевскій Ф., *История*, I, 177, зам. 291.

⁸³ Гумілевскій Ф., *цит. тв.*, I, 177-8.

⁸⁴ ПСРЛ, I, 347; Типографський список гонимих: «тогоже лета»; гл. ПСРЛ, XXIV. 78.

⁸⁵ Татищев, III, 36.

приписують прихильність Юрія до Константина і навпаки, його союзному відношенню до Візантії в цих роках,⁸⁶ або й його ворогуванню з Ізяславом II.⁸⁷

4. Активну роль в подіях 1156—57 р. деякі історики — як Гумілевський — приписують дорадникам митрополита — грекам.⁸⁸

5. Що до перших кроків «чистки» укр. Церкви, то історики ще найчастіше висказують свої погляди. Назагал держаться майже вірно літописних текстів. Однак ширшу історіографічну інтерпретацію викликали такі моменти:

а) *Відношення до митрополита Клима*: Соколов говорить про «низложеніє его приговором Константинопольскаго собора».⁸⁹ Грот про: «смещеніє митрополита Климента поставленнаго собором русских епископов».⁹⁰ Усі згодні в тому, що до літописної замітки й до віндикативно-карного її характеру. Впрочім ці репресії Клима особисто не заторкнули, бо його в цей час у Києві вже не було.

б) *До укр. єпископату й духовенства*: Постава нового митрополита до цих двох груп духовенства нам є ясна.

І. *Єпископат* був переданий «неблагословенію».⁹¹ Воно — це лише евфемістичне сказання про те, що ми сьогодні називаємо «чисткою» укр. єпископату. Що до того, то історики трохи вимовніші. П. Соколов говорить зовсім виразно слідуюче: «Новий митрополит старался назначать на епископскія катедри нових епископов, преимущественно греков».⁹² І як на типічний приклад, він вказує на Нестора Ростівського і звідси заключає: «ми можемо догадуватися о судьбе действительних сторонников Клим».⁹³ Відтак Соколов переходить такі імена учасників Київського Собору 1147 р., які певно були зметені розмахом «чистки»: Онуфрія Чернигів., на якого місце бачимо Антонія-грека, Евтимія Переяслав., якого заступив якийсь Василій, на місце якогось незнаного прийшов Косьма до Галича. Всі ці зміни відбулись 1156—57 рр., без того, щоб літопис занотував смерть цих

⁸⁶ Гумілевський Ф., *цит. тв.*, I, 177; Грот, *цит. тв.*, стор. 208; Амман, *цит. тв.*, 87.

⁸⁷ Карамзинъ, *цит. тв.*, I, 167 та інші.

⁸⁸ Там же; П. Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 90.

⁸⁹ П. Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 90.

⁹⁰ Гротъ, *цит. тв.*, стор. 208.

ПСРЛ, II, 304.

⁹¹ Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 90-1.

⁹² Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 91.

єпископів. Тому П. Соколов каже, що ці нові номінації відбувались на «не всегда вакантные катедры».⁹⁴ Рівнож про таких учасників Київського Собору, як Теодор Володимир-Волинський, Теодор Білгородський, Дамян Юрійвський і Яким Турівський, П. Соколов здогадується, що «если они дожили до 1158 года, то были лишены Константином катедры».⁹⁵ Отже «чистка» розвинулась на сто відсотків.

II. «Ставлення» духовенства були новим митрополитом уневажнені. Так у першому розгарі «чистки».⁹⁶ Не знаємо, що сталося зо сторонниками Кліма давнішої дати. Соколов каже: «в Києве была сильная партия в лице священников, не давших на него рукописание новому митрополиту».⁹⁷ Уневажнених Константином свячень здається й опісля не сановано.⁹⁸ Що ж до діконських свячень, то їх згодом, «розваживши»,⁹⁹ признали за важні, якщо дотичні диякони підписали заяву, якою осуджували осудженого Константинополем Кліма.¹⁰⁰

6. З літописів виходить, що новий митрополит якимось окремим актом чи богослуженням зазначив Киянам поворот до часів з перед Кліма. При тому і Юрій Довгорукий, головний помічник до византийської побіди над Києвом, удостоївся якогось окремого благословення. Він причинився суццо до побіди Константинополя над Києвом. Грот говорить виразно в тому контексті: «торжество и водворение Юрия Долгорукого в Киеве ознаменовалось и церковной победой Византии».¹⁰¹

7. В розгарі «чистки» новий митрополит не здержався й перед мстятком гробу. Як виходить з дальших подій і причин самого упадку Константина в 1159 р., то він поважився був десь зараз по своєму приході до Києва викласти Ізяслава II, як справника й покровителя всього цього лиха; того «популярнейшаго и любимейшаго в Киеве князя».¹⁰² Тут митрополит загнався трохи задалеко, може й під впливом Юрія Довгорукого, що хотів може тим способом унеможливити Ізяславичам доступ до київського княжого стола.¹⁰³ І ця крийда блятьки

⁹⁴ Там же.

⁹⁵ Там же.

⁹⁶ Крамзинъ, *цит. тв.*, II, стор. 167-8.

П. Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 92.

⁹⁷ Крамзинъ *киже*, що так; *цит. тв.*, II, 167-8; Соколов каже: «нетъ»; *цит. тв.*, стор. 90.

⁹⁸ Крамзинъ, II, 167-8.

Соколовъ: «признание этого суда и отлучения»; стор. 90.

¹⁰¹ Гротъ, *Изъ истории Угрии...*, стор. 208.

¹⁰² П. Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 91-92.

¹⁰³ Крамзинъ, *История...*, II, 167-8.

глибоко записалась у серцях його синів, так, що Мстислав опісля налягає на Ростислава, щоб усунути митрополита Константина, «яко клял ми отца». ¹⁰⁴ Це й було головною причиною пізнішого паду митрополита Константина з київського митрополичого престолу й його втечі до Чернигова.

Стільки що до подій 1156—57 рр. на основі літописних даних та на основі історіографічної інтерпретації. Звідси «можна представити себе, какое впечатление должно было произвести на русских, в особенности на Киевлян, эти первые шаги нового митрополита грека. Все были посажены на скамью подсудимых, начиная с мирян и кончая епископами и князьями». ¹⁰⁵ Тому то для «Киевлян все такие акты нетерпимости со стороны митрополита-грека едва ли могли представиться справедливыми; они не были сознательными схизматиками, и самое поставление Климента не было таким актом нечестия, каким оно представлялось грекам». ¹⁰⁶ І це була причина паду Константина, помимо того, що в Києві засів прихильніший Візантії Ростислав. Київ був проти нього. ¹⁰⁷

V. Висновки й закінчення

Як отже пояснювати події 1156—57 рр. в світлі літописних та історіографічних даних? Думаю, що з наведених джерел та інтерпретацій можна приступити до витягнення певних висновків, які наświetлюють характер подій і 1156—57 рр. і цілого попереднього десятиліття (1147—1157). Ці дві речі з собою причиново зв'язані й себе тому взаємно наświetлюють і пояснюють. Ось ці висновки.

1. Події 1156—57 рр. на київській митрополії стоять у причиновому зв'язку з подіями Київського Собору в 1147 р. як і цілого десятиліття, що лежить між тими граничними датами. Їх і треба тому в такому зв'язку розглядати, бо так вони себе взаємно пояснюють.
2. Справа київської митрополії була однією з суттєвих причин війни 1148—1154 рр.; звідси й події 1156—57 рр. треба пояснювати як наслідки програної Півдня й Києва. Тому й «чистка» 1156—57 рр. не була проявом якогось наново розбудженого «правовірія» укр. Церкви, але «диктатом» побідника — Візантії. Через Юрія Суздальського Візантія святкувала свою перемогу над Києвом.

¹⁰⁴ ПСРЛ, II, 502-4; IX, 213-4; XV, 225-8.

¹⁰⁵ П. Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 91-2.

¹⁰⁶ Там же, стор. 92.

¹⁰⁷ ПСРЛ, I, 149; IV, 10; VII, 70; IX, 214; XV, 228-9; XXIV, 78, і т. д.

3. Верути справи лише в межах голих літописних записів, «реакція 1156–57 рр.» є непропорційною до «акції року 1147». При византійському дипломатичному реалізмі тих часів така дісгармонія є неправдоподібна. Тому «чистка» 1156–57 рр. є реакцією на події якогось небезпечнішого для Византії характеру, як це вони зясовані джерелами в 1147 р.
4. «Чистка» 1156–57 рр. виглядає не чищенням схизми, але «сресі». Усунення всіх єпископів, уневажнення свяченичих і діаконських свячень, посмертне виклинання Ізяслава II. є просто немислиме лише при простій схизмі-ребелії; і навпаки вони майже кончні при «посретиченню».
5. Одинокую загрозливою для Византії «срессю» в тому десятилітті коаліційної боротьби між Заходом і Сходом була «сресі латинська».
6. Саме таке «посретичення» можливе в тому часі ізза політичного союзу Ізяслава II Київського з Заходом і персонального контакту з ним, навіть з західнім, католицьким єпископатом.
7. Монаший стан і признание літописами образування митрополита Клима, як рівнож ціла його персональна структура, як вона виглядає з його збережених творів, робить схизматичькі переконання у нього майже неможливими. Немає рівнож жодних слідів якогось морального чи фізичного примусу до таких схизматичьких кроків. І навпаки: всі ці його особисті обставини, як рівнож обставини політичні вказують на можливості повної гармонії їх з пересвідченнями католицькими.
8. Цілковитий брак якоїсь спроби одержати по доконаному факті апробату з Византії, вжето по ініціативі Ізяслава (що безперечно помогло б було йому в скрутних обставинах політичних), вжето зо сторони самого Климента (хоч би тільки із рацій совісти й для зліквідування опозиції в єпископаті), — можна вдоволяюче пояснити лише католицькими пересвідченнями самого Клина та католицькою орієнтацією на Захід Ізяслава II.
9. Вкінці, й цілковитий брак всяких спроб зо сторони самої Византії засунути «розкол» руської Церкви вказує в тому самому напрямку. В скрутних часах того десятиліття замирення руського фронту було б великою поміччю. А при схизмі-ребелії в трудних часах можна піти на уступки, лише при сресі — ніколи.
10. Звідси можна загально в цілости заключити: *По довній підготовці (від 1145 р.) українська Церква в 1147 р. торжетвенним*

соборним актом спискотату зірвали з Візантією, яка гналась сама дужими кроками в сліпий безвихідний кут схизми-сресі й загиняла тудою підчинені собі Церкви. Цим актом укр. Церква ще на десять літ зажила повним життям Одного Христового Стада, як колись перед 1054 р. Це було останнє десятиліття первісного католицизму укр. Церкви, без якоїсь потреби унійних актів. Пізніші католицькі періоди мусіли базуватись на таких унійних актах зо Скалою Петра. В тому столітті вистачало ще саме тільки зірвання з джерелом схизми — з Візантією.

Церковна політика Ізяслава II Мстиславича і митр. Кліма Смолятича, була завершенням окремого періоду історії християнства в Україні, який в подібній формі вже опісля не повторився.

ДОДАТОК

Лист Матея, єпископа Краківського й події 1147—1157 рр.

Як ми бачили в попередніх розділах тієї праці, то події 1147—1157 рр. у Київській Державі не були ізольованим явищем, але стояли в тісному звязку з цілою політичною й церковною ситуацією тодішньої Європи. Та помимо цього нам брак сьогодні прямих західних документів, які висвітлювали б зо становища Заходу події в Києві. Виїмком є лист Краківського єпископа Матея, написаний до св. Вернарда з Клерво.

І цей лист як історичний факт, але не менше й своїм змістом є для поставленого в цій короткій праці завдання дуже важний; і хоча на перший погляд він виглядав би запереченням висновків тієї праці, то в дійсності в світлі аналізу він ці висновки лише підтверджує.

Не входимо тут глибше в питання про автентичність цього листа. Його видавець в «Монумента Гісторіка Полоніє»¹⁰⁸ — Бсльовскі — кладе його під роком 1150. Єпископат Матея в Кракові по польських літописних даних припадає на роки: 1144—1165.¹⁰⁹ Змістово лист відповідає обставинам того часу. Рівнож і Св. Вернард помер щойно 1153 р. Але хоч би він в дійсності був написаний пізніше, то і в цьому случаї він залишиться свідомством, як задивлялась на ці події дуже давня традиція.

¹⁰⁸ *Monumenta Poloniae Historica*, wyd. Aug. Bielowski, t. II, str. 15-6. Lwów 1872.

¹⁰⁹ *Ibid.* *Rocznik Lubelski*, I, p. 775.

Насамперед прочитаймо уважно дотичну частину листа, по виданню Бельонського. В 2-му томі згаданих «Монумента» читаємо:

„Bernardo Dei gratia Clarevallensi abbati... Matthaeus eiusdem gratia Cracoviensis Episcopus... Dilectus filius vester A. nos ex parte vestra consuluit, si quis posset et impios Ruthenorum ritus atque observantias extirpare. Posset quidem Domine, posset, sed solus ille homo posset in quo potens gratia esset... quia si abbas clarevallensis hic esset, hoc bonum facere posset. Gens autem illa Ruthenica multitudine innumerabili, cum sideribus adaequata, orthodoxae fidei regulam ac verae religionis instituta non servat, non attendens, quoniam extra catholicam ecclesiam veri sacrificii locus non est (Augustinus). Nec solum in sacrificio Dominici corporis, sed in coniugiis repudiandis et rebaptizandis atque aliis aliisque ecclesiae sacramentis turpiter claudicare cognoscitur. Ita erroribus variis, imo vero haeretica pravitate a primordio suae conversionis imbuta, Christum solo quidem nomine confitetur, factis autem penitus abnegat. Neque enim vel latinae vel graecae vult esse conformis Ecclesiae, sed seorsum ab utraque divisa, neutri gens praefata sacramentorum participatione communicat...“¹¹⁰

Коли ж однак читаємо тодішню полемічну літературу, то бачимо, що наголос зовсім не лежав на першому місці на тих речах, але в справах віри. Обрядові різниці й відмінності були лише допоміжним, хоч і бойовим оружжям, «хлопським аргументом». Тим часом Матей воює саме такими «хлопськими аргументами» і на них оснований закид в посередиченню Руської Церкви. Вона остаточно найбільше винна тим, що не подібна «обрядом і звичаями ані до грецької, ані до латинської Церкви, але є і хоче бути відрубною від обох одиницею».

Питаємо: про що тут властиво йдеться? В чім то проявився вже від самих початків та самостійність руської Церкви? Очевидно не ходить тут про справи віри. Бо коли б і приймати, що вже в тих часах укр. Церква попала формально в схизму, то й тоді вона в вірі не різилася б від Церкви грецької. Одиноким самостійним полем для славянського світа була окрема богослужбова мова й певна сума питомих словянським народам звичаїв. І тут лежить відай цілий «камінь приткновенія» для латинського єпископа Матея, що хотів би всіх бачити або греками або латинниками. Тому треба б Русь до однієї з тих форм підтягнути, виконуючи все інше як ересь чи поблудження. Ми знаємо, що цей відхил від греки чи латини був в тих часах ставлений нарівні з сектантством.¹¹¹ Тому то Матей закликає Вернарда не лише

¹¹⁰ Ibid., т. II, str. 15.

¹¹¹ Ex. gr. Chr. Cosmae, lib. I, 22, Joannes XIII ad Boleslaum Bohemum: „Non secundum ritus aut sectam Bulgariae gentis vel Russiae aut Slavonicae linguae...“

на Русь, але й в Польщу, Чехію (що так і зизували ще тоді в сторону слов'янської богослужбової мови) та взагалі в слов'янщину.¹¹² Це таки прямо наглядне в листі Матея, що і А. Бсльовски говорить: „Widocznie chodzilo tu o obrzadek slowianski przez Kyryla i Metodego w Morawach i krainach z niemi sasiednich zaprowadzony, w którym ciagle jakies szczatki poganstwa upatrywano“ (ib.)... Що тут справді ходило лише про ті речі, бачимо і з дальших слів листа, де він говорить попросту про те, щоб „Slavcs in via morum et vitae rationibus informare“; „ut inculta barbaries vestris moralitatibus excolatur, ut homines inhumani vestra eruditione mitescant, sub iugo dominico mitescant...“ (ib.)...

Все це найвище доказує, що йшлося тут радше про реформу обичайности, серед якої було ще багато поганських залишок. Коли на Русі тих залишок в тих часах було може більше як у сусідів, то це стало відай, і притокою тієї переписки, коли між Києвом і Римом нав'язано тісніші контакти.

Тому лист Матея Краківського не то не заперечує наших висновків, але їх підтверджує, що більше їх просто домагається, коли як факт і своїм змістом має нам стати зрозумілий.

Що говорить нам така переписка взагалі? Думаємо, що не будемо далекі від правди, коли поставимо це в прямий зв'язок з висновками тієї праці. Яке бо взагалі діло було інтересуватися св. Вернардові, запрятаному своїми ділами й клопотами на Заході та якимось франконським магістрам руським обрядом? Та як взагалі міг Матей відповідати та запрошувати св. Вернарда на Русь, хочби йому при боці і стояв якийсь там «боярин Петро»? Це було б попросту будування повітряних замчищ, коли приймати, що між Києвом і Заходом не прийшло до якогось контакту в церковно-релігійній площині. Сам факт переписки говорить, що такі кроки з однієї чи з другої сторони були зроблені. Чи не надавався до того найкраще факт розірвання з Візантією в 1147 р.? В листі говориться не про якісь можливості зближення Руси до Заходу, але попросту про сам спосіб конкретної праці, хочби цей спосіб поданий Матеєм був хибним та ставив собі за ціль знищити руський обряд чи його «златинізувати». Без формальних зв'язків з католицьким Заходом ставити хоч би й навіть такі утопічні плани — було б нісенітницею.

Нам здається, що по інформації пішли до Кракова щойно тоді, коли нав'язано певний контакт з Скалою Петра, на якій сидів тоді Євген III. Ми знаємо в яких відносинах стояли до себе Євген III та св. Вернард. Тому недивно, що коли заіснували такі контакти між Києвом і Заходом, тоді не хто інший міг бути ініціатором конкретної

¹¹² Monumenta..., II, str. 15.

праці як саме св. Вернард. І тому в його імені звертаються його найближчі співпрацівники до сусіднього Русі Кракова. Нещастям для Русі було, що з Кракова саме подано про руську Церкву «сусідські» інформації, заправлені й загострені політичним сусідським антагонізмом. З листа так і пробивається страх перед сильним східним сусідом, з «безчисленным населением, що дорівнює зірдам» (там же). З такого погляду це самозрозуміле, що й руський обряд вийшов «безбожний», що його так і треба б виполоти. Та такі вигуки ще можна пояснити. Але Матей не обмежується лише до неприхильних епітетів, але і кидає в сторону Руської Церкви поважні закиди: а) браку правовіря і то під самого хрищення Руси, та б) розбіжностей у церковній дисципліні.

Розгляньмо ті два закиди, які в себе взаємно зазублюються та себе доповнюють, немов твердження і доказ. Він говорить: «не зберігають правила віри і релігійних інституцій»; далі цитує висказ св. Августина, що «поза католицькою Церквою немає спасіння». Як бачимо, закид є дуже загальний і як такий не може переконувати. Тому Матей подає факти. І тут заскакує до справ віри церковна дисципліна та обрядові звичаї, які «мають доказати неправовірність, а то й посретичення Руської Церкви від самих початків. Справи, що в них Руська Церква «хромає» — це передусім адміністрування св. Тайн, повторювання хрищення, св. Євхаристія на квашеному хлібі та лясцизм у справі нерозривності подружжя. Це мали б бути конкретно ці безбожні «руські обряди і звичаї».

А. Г. Великий, ЧСВВ.

АНОНІМНИЙ ПРОЄКТ ПЕТРА МОГИЛИ ПО ЗЄДИНЕННЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ 1645 Р.

В 338 томі документів Архіву Священної Конгрегації Поширення Віри в Римі, у відділі: *Письма реферовані на генеральних засіданнях Конгрегації*, знаходиться латинський документ такого заголовку: „*Sententia cuiusdam Nobilis poloni Graecae Religionis*“¹ (Думка одного польського шляхтича грецької релігії). Змістово — це проєкт розв'язання української церковної проблеми на передодні Хмельниччини. Проєкт — анонімний. До сьогодні історіографія не сказала остаточного слова про автора.² Спроб не бракувало; згадати б таких авторів, як Голубев, Пелеш, Шмурло, Андрусак та інші. Анонімність автора спричинила досить поверховне ставлення й до самого проєкту. Ю. Пелеш згадує тільки про його існування як проєкт «руського шляхтича»,³ не розглядаючи змісту; С. Голубев у своїм монументальнім творі про Петра Могилу приписує його Антонієві Селяві, Київському католич. митрополитові;⁴ Е. Шмурло приписує його Адамові Кисілеві, прирівнюючи його зміст до інших письм Кисіля;⁵ М. Андрусак, у своїй праці про справу патріархату за Володислава IV, держиться припущення Шмурла.⁶ Подібно інші, як Амман, Танчук.⁷ Текстові, назагал, не присвя-

¹ Smurlo L., *Le Saint Siege et l'Orient orthodoxe (1609—1654)*, Prague 1928, стор. 163—169. АРФ. *Scritture riferite nelle Congregazioni Generali*, vol. 338, fol. 375 sq. (Архів Пропаганди, Письма реферовані на Генеральних Засіданнях).

Проблемою займались переважно російські православні історики, що старалися за всяку ціну доказати «непримиримість» П. Могили до ідеї укр. католицизму.

Pelész J., *Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom*, Bd. II, стор. 213.

⁴ Голубевъ С., *Кіевский митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники*, Київ 1898, т. II, стор. 210.

⁵ Шмурло Е., *цит. твір*, ч. II, стор. 116.

⁶ Andrusiak M., *Sprawa patriarchatu kijowskiego za Władysława IV*, Lwow 1934, стор. 269—285, стор. 278.

⁷ Ammann A. M., *Storia della Chiesa russa e dei paesi limitrofi*, Torino 1950. Танчук Д., *Conamina unionis Eccl. Ruthenae prima medietate saec. XVII*, Romae 1938 (dissert.).

чують великої ваги. Звичайно автори розробляють при цій нагоді коротке резюме якогось проєкту Петра Могили тих літ, до якого текст не зберігся. І так що до нашого документу історики шукають автора, для проєкту — резюме Могили глядають документу, якого ніхто по сьогодні не знайшов. Все, що було знайдене — це звичайні, тотожні копії згаданого резюме. Ніхто, по скільки нам відомо, не потрудилися проаналізувати слово в слово одне і друге, і справа одного і другого документу залишилась невирішеною, із шкодою для одного і для другого. Наш дослід тієї проблеми виходив саме з такої річевої і словної аналізи обох текстів. Аналіза ця показала повну тотожність головних і побічних точок змісту, подібність вислову їх та термінологічні схожості, наскільки можна говорити про такі при повнім тексті та його коротенькому резюме, приготованому для практичних цілей, іншою людиною, з західньою ментальністю. Звідси виринає питання: яке авторське відношення одного до другого? Історіографія собі цього питання не ставила. А однак, зваживши оригінальність проєкту та його позитивне сприйняття в Римі, вирішення цього питання має не тільки науковий інтерес. Крім того, що тут стрічається ім'я митрополита П. Могили, загально призначеної великої постаті цього часу, не без хісна і для наших днів буде пригадати собі шляхи й цілі укр. релігійної і церковної думки на передодні оновлення української державности в XVII столітті. Помимо сумнівів наших попередників, вважаю, що на це питання можна певно відповісти, очевидно не на основі бібліографії, але на основі документів часу.

І так на початку резюме проєкту приписуваного П. Могилі стоять такі слова: «... польський король прислав сюди о. Валеріяна, кмітучина, з удостоверюючими листами до Свящ. Конгрегації Поширення Віри, а цей отець предявив письмо незезиненого митрополита Русь, людини вченої, та добре настроєної до Римського Престолу... та на стоює, щоб розглянути це письмо, і або одобрити, або поправити, бо цей митрополит не хоче починати переговорів у такій великій і тяжкій справі, поки не матиме з Риму вказівок, що виглядатимуть відповідні й здійснимі».⁸ Далі слідуєть точки проєкту. Ці слова виразно натикають на лист о. Валеріяна, з 29 січня 1645 р., писаний по його приїзді до Риму; ним він презентував кардиналові-префектові письмо П. Могили: «мало що маю сказати відносно залученого в польській моїй письма митрополита київського...; найперше, чого ожидають під Його Святости і Свящ. Конгрегації — це вказівок, чи зміст... апробується, чи щось треба додати чи відняти...»⁹ Для цих авторитетних вказівок

⁸ Архив Проп., Письма..., том 338, лист 460.

⁹ Архив Проп., Письма..., т. 338, л. 5; Smuglo, *op. cit.*, Appendice.

письмо було віддане до перекладу на латинську чи італійську мову, і, по тодішній методиці праці Конгрегації, з нього зроблено коротке резюме в італійській мові, яке розіслано до учасників найближчого засідання в цій справі. Звідси можна пояснити явище, що згаданого резюме знайшлося, наразі, аж п'ять примірників. З відповідними письменними коментарями Секретаря Конгрегації та Магістра Апостольської Палати, справа пішла на загальне засідання Конгрегації в дні 16 березня 1645 р., в якому взяло участь 4-ох кардиналів, новоименований Нунцій для Варшави, Іван де Торрес, та інші радники. І ось у шабляновому для таких засідань звіті сказано зараз на вступі, по ви численні учасників: «На ньому найперше прочитано удостоверючі листи, дані польським королем для о. Валеріяна, капуцина, та резюме письма під заголовком: «Думка одного польського шляхтича грецької релігії», в якому діло про загальне з'єдинення усіх українців (у тексті «русинів», яке перекладатиму сьогоднішньою біжучою термінологією) з Апост. Престолом, про спосіб цього з'єдинення та вкінці про умови, на яких це з'єдинення було б побажане»¹⁰. Далі згорнені у вісьмох точках рішення Конгрегації.

Зіставивши разом одне і друге свідоцтво виходить таке: 1) автором письма, з якого зроблено римське резюме — є православний митрополит київський; 2) заголовок письма, з якого зроблено це резюме, звучить: «думка одного шляхтича і т. д.». Отже цей митрополит є автором письма, під заголовком: «думка одного польського шляхтича грецької релігії», що саме ми хотіли знайти. Значить дискутований на засіданні Конгрегації проект був ділом П. Могили. Тут завважити б, що з документів часу не виходить, щоб о. Валеріян приніс до Риму аж три документи: а) «Спосіб загального порозуміння виготовлений православними», б) проєкт П. Могили, до якого бракує по сьогодні тексту, і в) наш документ. Таку думку підніс свого часу Голубев, а за ним повторили інші, аж до наших часів. Тимчасом так зв. «Спосіб загального порозуміння» стрічається в римських документах щойно 1647—48 року, другий і третій документ є тотожні. О. Валеріян, як і записано в звіті зі згаданого засідання, не тільки пропонував до розгляду один документ, але тільки один і приніс до Риму, про що й пише дня 29 січня 1645 р., розуміється, крім вірних листів від короля. Що римські круги добре були поінформовані про автора анонімного письма-проєкту, гарантом є особиста прихильність згаданого о. Валеріяна в Римі, що як посол мусів бути добре поінформований про справу та її авторів. Тому, на нашу думку, анонімна «думка» знайшла свого

¹⁰ Архив Проп., Акти..., том 16, л. 288.

історичи, а дискутоване колись і коментоване згодом римське резюме набило свій текст-переклад. Наш висновок такий: Можна певно сказати, що П. Могила був автором письма під заголовком: «Думка одного польського шляхтича грецької релігії», цебто анонімного проєкту єднання української Церкви в 1645 р.

Що даліше питання: чому Могила писав анонімно? відповідь не тяжка. Найперше, письмо митрополита не мало офіційного характеру; йшлося про сонду римських кругів. Далі, було небезпечно посилати таку сонду до Риму, у такі небезпечні часи, коли легко можна було перехопити післанця. Як знаємо, 30-літня війна ще не була закінчена, а протестанти симпатизували з православними, й були б таке письмо розголосили як компромітуюче П. Могила, а тоді — лови Петра в полі й оправдуйся. Головно огірчені ставропігійні братчики були б донесли справу до кого слід; Могила прикорочував їх права.

Але на нашу думку є ще й інша причина для аноніма, і то саме такого аноніма: «думка шляхтича, грецької релігії». Як знаємо, Папа Урбан VIII ще 3 листопада 1643 р. передав через сп. Метода Терлецького з Холма два окремі письма: до «достойного брата Петра Могили митрополита» та до «улюбленого сина Адама Кисіля, чернігівського кнотяка»,¹¹ закликаючи їх до злуки з Римською Церквою та до висилки двох ченців для переговорів до Риму. Відповіддю на цей зазив була висилка о. Велеріяна в 1645 р., для засягнення інформацій, заки можна б приступити до вирішення справи. Виходило б, що підписав тільки митрополит, а А. Кисіль ні. Окремого письма під його ім'ям немає. Що така «нетактовність» не належала до характеру А. Кисіля докизом хоч би те, що історики приписують саме такому «аноніму» А. Кисілеві, призначуючи для П. Могили згадане резюме. Тому думаю, що і А. Кисіль відповів, і то відповів у порозумінні з П. Могилою. Вони оба були найголовнішими експонентами укр. православного суспільства. Це було загально знане і на місці і в Римі, і звідси саме до них звертався Урбан VIII. Одержавши послання Папи, вони, порозумівшись, виготовили спільний проєкт та, відай, за спільною згодою вжили згаданого аноніма, що по суті відповідало дійсності. Цей наш погляд підпирають документи тих часів. Петро Сарацин, грек на службі сп. Методія Терлецького, писав у 1648 р. (20. VIII) з Варшави про генезу цих переговорів таке: «Зараз не приходитьсь мені писати нічого іншого, хіба що зверну увагу Вашої Достойности на те, що ця майбутня свята злука є плодом книг, що їх привіз з собою з Риму мій холмський єпископ, а які пан Кисіль, воєвода брацлавський,

¹¹ Theiner A., *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. III, стор. 425.

дав нез'єднаному померлому митрополитові Могилі, та й сам згаданий пан Кисіль на одному з'їзді в Варшаві, в часі минулого сойму, показався добре прочитаний у Флорентійському соборі, з книги кардинала Юстиніяна, і з того читання зачерпнув багато світла в справі догматів нашої святої віри». ¹² Значить, по свідомству Терлецького та Петра Сарацина, що в 1645–46 мав бути послом до Кисіля й Могилі, оба згадані провідники укр. православ'я в тому часі думали ці самі думи, і положили їх спільно й анонімно на папір. Цим згаданий проєкт — це ніщо інше як проєкт укр. духовної і громадської провідної верстви в справі церковного з'єднання на передодні Хмельниччини, якої провідники походили рівнож із згаданих верств. Цей проєкт розглянула прихильно Конгрегація в березні 1645 р. і на його основі дискутувалась справа далі в Україні, аж до Зборівського трактату і до виставлення постулату укр. маси: «унія усяди має бути винищена». Своїм відтяганням справи укр. провідна верства завинила, що укр. церковна проблема була поглиблена та загострена в часі Хмельниччини, і цілим рядом драстичних фактів її розв'язка відсунена та майже знеможливлена. І це треба числити як одну з трагедій укр. історії. Бо в дійсності, як показує згаданий проєкт, не було жодних поважних речевих причин до піддержування й поглиблювання укр. церковного роздвоєння, чого гарантом може бути Петро Могила, світоц укр. православ'я і автор «ісповіді православної віри» взагалі, яка стала офіційною книгою цілого східного православ'я.

Що нового давав цей залишений укр. суспільності в заповіті проєкт Могилі? В ньому автор опрацював свій життєвий досвід в унійній справі, підтягнув підсумки своїх студій та поробив далекойдучі концесії, на які тільки позволяла йому совість. Звідси цей проєкт — це систематичне поглиблення й поширення попередніх змагань у цій справі в напрямі його сприятливості в православних і католицьких кругах. Тому він заслугоє на належну оцінку, якої брак треба приписати його анонімності; те, що було сказано історіографією на тему римського резюме є невиспачаюче, бо історики не знайшовши повного тексту, ставилися з певними резервами до цієї справи, вбачаючи навіть у цьому якусь католицьку містифікацію, щоб тільки оборонити мниму «неподатність» Петра Могилі зглядом укр. католицизму. До речі, це було тільки задушевне бажання істориків, зокрема московських. Українська історіографія, і католицька і православна, не потребує обороняти Петра Могилі; його оборонять його власні історичні діла. Українська наука не може і не повинна обороняти «непримиримости» в справі мирного розв'язання укр. церковної проблеми, бо її взагалі не було, а що до Петра Могилі зокрема.

¹² Архив Проп., *Письма...*, том 65, л. 228.

II.

Анонімний проєкт Петра Могили 1645 р. можна розглядати в подвійній схемі: розповідній самого автора та систематичній римського резюме. Змістово йдеться про тотожну річ. Методично схема римського резюме є більше проглядна, зате вона вже була розглядана й коментована. Тому у цій другій частині нашої аналізи хочу підчеркнути деякі моменти по оригінальній схемі Петра Могили.

Проект складається речево з двох частин: 1) виказання недосконалостей і браків Берестейської Унії, 2) вказання правильної розв'язки, через усунення саме тих браків.

Критика Берестя має три пункти: а) брак чистого і святого імміру, б) спосіб невідповідаючий фактичному укладові сил, в) протиприродний характер самої концепції унії-злуки.

Що до другого пункту, самого способу, Могила, відай за настоюванням А. Кисіля, писав таке: «в українському народі свободна шляхти дає релігії свою поміч і піддержку; бо духовні особи не мають таких привілеїв, як люди римської Церкви; і тому, коли вони, як слабша частина, приготували злуку при опозиції шляхти — то поступили проти укладу сил цієї держави, і тому ціле діло не вдалося».¹³ Що ж до самої концепції з'єдинення, то Могила, критикуючи Берестя, висунув таку засаду: «... злука (унію) і одність (унітас) — це дві різні речі; одність виключає двійність, злука — змагає зв'язати двоє в одне ціле, не знищуючи злучених частин; а таке сталося кілька разів, а останній раз у Флорентійській Злуці латинян і греків. А тимчасом унія українців з латинянами в тому королівстві виглядає протиприродни такій злуці, маючи на приміті не збереження обряду, але переміну грецького в латинський, і тому не мала успіхів» (тамже). Далі Могила розробляє думку, що такого пересуцествлення не треба, бо «спірні точки між греками й латинянами радше словні, як дійсні, і такі, що дотичать самих богословів, яким про них треба б і дискутувати...». Далі Могила вказує, що творці Берестя робили якраз навпаки і тим не зблизили роз'єднаних, але ще більше віддалили. Як приклад Могила вказує пряму єрархічну залежність від Риму та зречення з деяких специфічних проявів душі східнього християнства. Ця частина, назагал, коротка. Тут не піднесено нічого із зловбодених подій за попереднє півстоліття: 1595—1645.

В другій частині Могила пропонує поступити навпаки, протилежно до браків Берестя. Найперше що до самого наміру: повна резигна-

ції з якихось особистих користей чи відзначень, противно: бути готовим на зазисті, ненависті й небезпеки, а навіть і смерть за те святе діло. Що до способу: повна і рівноправна участь світської провідної верстви в переведенні проекту в життя. Зanedbanня цієї верстви передше привело до неуспіху, який повториться, навіть як це робила б людина дуже визначна походженням і церковним становищем». «Бо — каже далі Могила — знайдуться завсіди несовісні люди, що донесуть до шляхти та оскаржуватимуть таку людину... що вона глядає себе і своєї пустої слави, а легковірний і підзорливий нарід у це повірить, і так ціла справа розібеться» (тамже). Далі Могила подає плян, як вчленили і використати тодішню провідну й сильну верству до цього діла. Коротко, це плян з'їзду-конференції усіх українців, силою державної конституції. Тут Могила хотів уникнути давньої перешкоди для з'їзду католиків і православних на спільний Синод, якому противився з рацій догматичних Апостольський Престол. «Цей синод — каже Могила — матиме свою основу в конституції, не згадуючи про унію українців з Апост. Престолом» (тамже). Конкретно, цей проект, що до самого способу з'єдинення, можна зібрати в такі точки: 1) порушення церковної проблеми на повітових з'їздах-соймиках і вибір відповідних послів, прихильних мирному полагожденню справи; 2) порушення цієї самої справи на державному сеймі та випрацювання конституції про з'їзд усіх українців у справі порозуміння, не згадуючи про злуку з Апост. Престолом; для опозиціонерів визначати законні санкції; 3) визначення місця, предсідників і посередників, по двох, розсудних та поважних; 4) шляхта розглядатиме справу із свого штандпункту, а духовенство з релігійного; 5) рішення з'їзду апробуватиме державний сойм; 6) для тих, що не прибудуть на конференцію буде відібране право «вета», а в часі підготовки буде заборонена всяка агітація. Так писав П. Могила, чи радше А. Кисіль, про участь шляхти, цебто провідної верстви, в ділі порозуміння, якій призначено переведення зовнішньої, організаційної сторінки цього порозуміння.

Про внутрішню, змістову сторінку порозуміння П. Могила говорить у третьому пункті свого проекту. Тут він випрацьовує теорію, як і коли така злука не буде проти самої природи всякої злуки, розроблюючи поставлену вище засаду: злука не нарушує речей злучених, не є одністю (унітас). Ця точка, по суті, і по думці автора найважливіша. Автор, як і передше, виходить із загального заложення. Цим разом воно виражене такими словами: «Хотячи якоїнебудь згоди, сторона сильніша й розважніша мусить переконати простішу й слабку в тому, щоб залишити на боці речі другорядної ваги, які зчасом поладнаються самохіть, або ті, що можуть викликати тільки ще більше за-

книжницю, в користі не принесуть жодної, або дуже незначну» (тамже). Далі автор пише таке: «Довготривалі розходження між греками й латинцями спричинили багато проблем, які згодом тут, у нашій батьківщині, збільшили ще в безконечність взаємні оскарження...». Одним «коренем усього лиха було розходження греків і римлян в справі першості Пайвищного Архисрея. З цього коріння поволі вийшло багато ложних наук, і то щораз небезпечніших; і все те лихо перейшло від греків до українців, що держаться грецького обряду. Тому нам, що хочемо звизначити цю святу справу до її святих початків, треба відкинути все те, що згодомросло й наростає підчас цього розходження... А тому, що джерелом, началом і причиною розходження, колізії між греками і латинцями, а тепер між самими українцями, треба уважати признання примату (першинства) в Церкві, то це треба й уважати найважливішою реччю» (тамже). Далі автор пише про перемовини на Флорентійському Соборі, на якому досить легко прийняли до згоди що до інших точок розходження, звернувши головну увагу саме на цей спірний пункт. З цього Могила далі висновує прямо: «І тим треба поступати цим самим способом у цій святій справі; і то тим безпечніше й успішніше можемо зараз ужити такого способу, колись латинцями з греками, бо тоді всетаки йшла гостра дискусія і дискутуючі були далекі від порозуміння і про Пресв. Сихаристію, і про походження св. Духа, і про чистилище, і про поєдбаний суд і т. п., а тепер усі освічені українці є вповні пересвідчені, що ті, що шквернують св. Тайни, що не признають почитання і слани Святих, поєдбаного суду, молень і богослужб за усопших і чистилища, проваляють себе радше еретиками, ніж українцями. Про походження ж св. Духа, як про справу не легко зрозумілу для всіх... дехто ще шкверно и обстоює, але розважні люди її дуже добре розуміють і якелід розуміють. Лишається отже примат, як найважливіша справа до розгяду» (тамже).

На початку дальшого розвивання справи П. Могила ставить таке своє, обумовлене документами й історією пересвідчення: на початку грецька Церква визнавала примат Римського Архисрея й сьогодні це видно в своїх літургічних піснях і тому основно грецька віра є правдивою й свята. Все інше прийшло згодом і було осуджене. Сьогодні українці розходяться між собою у цій самій справі, і «згода здається немислимою, хіба одна сторона уступить, другій, або знайдеться, за підтримкою св. Духа, якийсь новий вихід» (тамже). Перше неможливе. Що отже робити? І тут Могила розвиває саме цей «новий спосіб». В шкідливому підлягає в тому: «... все що було первісно — хай лишиється в цілості незмінним і тепер, а чого не було — те треба усушити». А було так, що Пайвищний Архисрей був uznаваний першим і ший-

вищим у Церкві Божій, Намісником Христа і Наставником, отже це нехай і зараз залишиться». А не було такого, як каже Могила, щоб грецьким обрядом безпосередньо володів латинський, бо греки мали свого Настоятеля, що «признавав Примат, але залежав від Патріярха свого обряду».

На цьому місці Могила розв'язує трудність, що з'єдинення українців є тільки з'єдиненням частини грецького обряду; як отже можна погодити залежність від константинопольського патріярха і визнання примату Римського Архiereя? Розв'язка П. Могили є справді оригінальна. Він пише: «Слушно припускаємо й розумно сподіємось, що колиб він (патріярх) був свободний, то думав би те, що наказує правда; але тому, що він у ярмі поган, то уважається за недіального, але не треба усувати його. Бо правдою віри завсідги було, що буде „один пастир і одно стадо“; а тому, що існує велика надія, що колись християни, при Божій помочі, висвободяться з рук поган та повернуться до згоди між собою, тому не треба вибивати з рук нагоди цьому святому загальному поєднанню й злуці через поосібне замирення українців та й не треба відчужувати греків від злуки, через відчуження українців від свого Пастиря і Патріярха; лише в тому належить їх випередити, щоб ті, що свободні, зробили скорше те, що інші, в турецькій ярмі, не можуть зробити, цебто, щоб прийняти одність віри, злуку Церкви й примат у Церкві Божій, а тимчасом залишиться вповні й незмінно кожний у своєму правопорядку і обрядах у всьому.

– Отже не треба ні творити патріярха, ні не треба устанавляти безпосередньої залежності Церкви українців від Римських Архiereїв, але нехай залишаться усі в своїм правопорядку. Тільки в такій формі можна буде говорити про святе з'єдинення» (тамже).

До такого поступовання змушує загроза від розбрату, а уможливилує таку розв'язку те, що, як каже Могила, «ми ясно знаємо зо святих догматів і з основ Божої Церкви, що ми тільки обрядом відрізняємося від римлян, а суть віри є одна в усіх і всіми так само визнається; і тому, що не можемо заперечити, що блаж. апостол Петро, як навчають нас наші церковні пісні, був завсідги головою апостолів, а наслідники його, Римські Архiereї, постійно мали в Церкві Божій найвищу владу, тому не відступаючи від Отця нашого Патріярха, від якого ми одержали святе хрищення, і не припізнюючи злуки Церкви, в якій є справжнє спасіння, всі ми в ім'я Господа Нашого, духовні й світські, знайшли й одноголосно прийняли цей спосіб, щоб уникнути небезпек розбрату, щоб відновити нашу прадідну віру: ми житимемо під одним Головою і Пастирем-Намісником Христа, як учить нас символ віри, що одна є католицька й апостольська Церква, а в ній визнаватимемо одного й найвищого Наслідника блаж. Петра,

Римського Архисрея». Резервуючи собі незмінність обряду, митрополит Іоанн переходить до останньої, найконкретнішої справи: об'єднання київської митрополії. «А тимчасом наш митрополит не ходитиме ні до Риму, як це зникла робити часть українців, ні до Константинополя, як це звичаю в другій частині, але хай буде постійно хіротонісаний собором Архиспископів і Єпископів... і кожний з них по виборі на митрополію і виведенні на архиспископський престол, хай складає Ісповідь одности священної віри і признання примату Римського Архисрея, і цю свою ісповідь хай проголосить публічно по грецьки, латинськи й по українськи по цілій Русі; а на цьому самому соборі хай буде обов'язаний цей митрополит, а кожний єпископ митрополитові, зложити на цю ісповідь торжественну присягу» (тамже).

На цьому закінчилася практична частина проєкту. Далі йдуть ще деякі пояснення та сподівання, що «через збереження патріяршої надвладди буде за Божою волею дана всім грекам потіха щасливої злуки і миру»... а «Найвищий і Всемогучий Бог усі браки доповнить мистичною єнєю всевишньою правицею, а час загоїть рани взаємно собі завдані так, що вкінці злука сердець і умів створить одне й неподільне тіло» (тамже).

Досіть проєкт П. Могили. Крім незвичайної простоти замислу, він показує велике розуміння церковної проблеми в Україні та її труднощів, які однак не знеохочують його шукати розв'язки. Він не відкладає її аж до часу, коли на землі, в Європі, заіснує якась інша релігія людей, чи на далеку майбутність,¹⁴ не викручується історією, сентиментом про «прадідну віру», чи остаточно: диктатом совісті.¹⁵ Як принципово віруюча людина, християнин, він бере слова Христові дослівно і докладає зусиль до їх здійснення, резигнуючи навіть з офіційного йому передше патріяршого титулу, щоб не відштовхувати дрібних людей. Для цієї самої тактики він визначає і укр. тодішній провідний верстви замітню роль в цьому ділі: щоб не відштовхнути стипендіальних брацтв — він признає наразі теоретично надвладсть Царгороду. Для цієї ж справи він і невідштовхує римських кругів домашнім спільного Синоду, але хоче його скликати силою державної конституції, без жодної згадки про унію. Так проєкт Могили став найбільш наближенням до фактичної розв'язки укр. церковної проблеми, не тільки по стороні Української Церкви, але рівнож і із сторони Риму, на що вказує позитивна постава Риму.

¹⁴ Качинський С., *Кілька рефлексій...*, 1952.

¹⁵ Гл. *Львівські Архиспархіяльні Відомости*, Львів 1943 (У справі порозуміння).

Така позитивна відповідь Риму була дана на загальному засіданні Конгрегації дня 16 березня 1645 р. Секретар Конгрегації, монс. Франціск Інголі, великий приятель і правдивий знавець укр. справи, дав про нього позитивну оцінку. Одинокі замітки він поробив тільки що до самого характеру Синоду-конференції та дораджував участь еп. Методія Терлецького. Але, відай, тут він не зрозумів П. Могили, бо цей плянував з'їзд чисто на базі конституційній, а не церковній. Так офіційна постава Конгрегації була позитивна, й рішено на цій базі далі переговорювати, аж до щасливого закінчення. В справі догматичних різниць станули на становищі Флорентійського Собору, чого хотів Могила. Що до практичної залежності київського митрополита від Риму, то Конгрегація висказала думку, що тут вдасться митрополита переконати просити апробати в Римі. Монс. Інголі був однак думки, що якщо проєктодавець не схоче до того зобов'язатися, то такий випадок незалежності не буде новиною.¹⁶ В дальших переговорах думка Інголі була б, відай, переважила, бо Конгрегація в своїй відповіді не виказала постави непримиримої, але радше максимальну програму-бажання, і тому, зрозумівши якслід проєкт Могили, навіть у такій дразливій справі як спільний Синод, залишила це до осуду митрополита, зазначуючи тільки, що католики не братимуть в ньому участі в характері вже давніше недозволенім Римом (рік 1629, 1638—39), чого зрештою П. Могила й не хотів. Далі веліла Конгрегація Нунцієві слідкувати за дальшим розвитком справи, подавати інформації, та до нічого не зобов'язуватися, не повідомивши скорше Апостольського Престолу.

Давши Нунцієві, Іванові де Торрес, на дорогу відповідну інструкцію, відпустили його до Польщі, де він прибув щойно 1 травня 1645 р. Та поки Нунцій зазнайомився з цілістю ситуації Нунціятури та на-в'язав відповідні зв'язки, Могила стояв уже над гробом. Дня 10 листопада писав Торрес до Риму таке: «Я дотепер не міг виконати доручення тієї Свящ. Конгрегації тому, що, як було мені наказано в цій інструкції, залежало дуже на довірчості в цій справі; тепер тут у короля з'явився і князь Оссолінський, і Архиепископ Гнезненський і Єпископ Терлецький, тому старатисьму в неприязності митрополита переговорювати з ними, щоб помогли мені і радою і ділом dokonати такої спасенної, справедливої і конечної справи; переговорюватиму і з королем, як тільки допустить мене на аудієнцію, бо зараз він лежить на подагру. Зверну окрему увагу на те, щоб порушити й повні виконати дані Свящ. Конгрегацією в цій інструкції доручення».¹⁷ Од-

¹⁶ Архів Проп., *Письма...*, том 338, л. 469.

¹⁷ Архів Проп., *Письма...*, том 63, л. 179.

ник не сталося, як планувалося, бо вже 22 грудня 1646 р. Нунцій повідомив Конгрегацію «про небезпечну недугу нез'єдиненого руського київського митрополита»,¹⁸ а в перших днях січня 1647 р. Петро Могила помер.¹⁹

Помінуючи нового митрополита Сильвестра Косіва, король сподівався, що він поведе далі діло Могили, тимбільше, що це була праведна людина і приятель А. Кисіля. Про ці сподівання повідомив Нунцій Конгрегацію²⁰ дня 13 липня 1647 р. І справді для дальшого ведення діла було скликано до Вільна православну конференцію, де уложено точки для дискусії на наступну конференцію вже з католиками. Ці точки в головних лініях впливали з проєкту П. Могили, може без погребі розвалковуючи деякі справи, що Могили вважались далеко простішими. На цьому цілу справу застав важливий 1648 рік. В транні прийшов зрив Хмельницького, за кілька днів помер король. На підготовчому державному сеймі в липні була і православна і католицька сторона, був і Кисіль і С. Косів; за їх ініціативою постановлено цю справу закінчити на елекційнім осіннім сеймі.²¹ Від цього сейму католики обіцяли собі «великого побільшення Христового стада».²² Мали чіхатись всі, щоб остаточно прийти до згоди²³.

Тимчасом Хмельницький гнав у боях польську армію, розгромив її під Пилявцями (23. 9. 1648), облягав Львів та підійшов під Замостя. Зілякані електори мерщій вибрали бажаного побідником Яна Казіміра та розіхались, не зробивши нічого в церковній справі. Петро Сарацин пише просто про це такими словами: «На тому сеймі не зроблено нічого для загальної порозуміння, бо неждані успіхи козаків чакотили й заколочують спокій у державі, що мало бракує, щоб її цілком знищити»²⁴. І справді, щоб рятувати, що ще було можливе, король, оточений під Зборовом, кинув на жертву українців католиків, яких зажадала народня стихія: «Унію треба усюди знищити».²⁵ Українські провідні круги, відволікаючи, спізнилися. До компромісу, проєктованого Могилою, не прийшло, бо не стало великої людини. Те, що не було можливе, по думці Могили, щоб одна сторона уступила іншій, тепер захотіли здійснити силою, що привело до взаємної руйни, до того, що побідна сторона, митрополит Косів з духовенством, му-

¹⁸ Архів Проп., *Письма...*, том 64, л. 7.

Петро Могила помер дня 6 січня 1647 р.

Архів Проп., *Письма...*, том 64, л. 49.

¹⁹ Архів Проп., *Письма...*, том 65, л. 127.

Тамже.

²⁰ Тамже.

²¹ Тамже, том 65, л. 129.

²² Pelcz J., *op. cit.*, II, стор. 225.

сіла, хоч і «з сльозами», присягати на вірність Москві (1654). Якщоб українські провідні круги були пішли за проєктом Могили, то на місце параграфу зборівського договору про винищення Унії, був би поставлений інший, не внутрішнього, але зовнішньо-політичного характеру. Унія по плянах укр. провідних кругів не належала до причин Хмельниччини; плян її винищення, як осяг Хмельниччини, був тільки наслідком низової агітації серед розбурханої стихії, яка домогалась жертви. В світлі вище з'ясованого такого явища пояснити годі. Було б історичним фальшом уважати, що укр. провідні, відвічальні круги бачили в Хмельниччині спосіб розв'язки укр. церковного питання, як цього хоче залюбки московська православна історіографія, відтягаючи тільки проблему Хмельниччини від її національно-політичного підложжя в соціально-політичне. Проти цього свідчить проречисто анонімний проєкт Петра Могили з 1645 р. та ці переговори, що тяглись аж до Зборівського договору в 1649 р. Рівно ж історично неслухним є, немов би митр. П. Могила був «непримирливим» ворог укр. католицизму (Голубев, Пелеш)²⁶. Історія укр. церковної проблеми вимагає основної ревізії, якщо хочемо вже раз скінчити з плитким історизмом, який наляг на укр. уми та не дозволяє їм по сьогодні розв'язати самостійно укр. церковного питання.

В 1941 р. митрополит Андрей Шептицький, поставивши знову на порядок дня укр. церковну проблему і одержавши негативну відповідь з православної сторони, яка заслонила історичними аргументами, сентиментом та совістю, у своїй відповіді на відмову укр. інтелігенції написав такий запит-докір: «Історію Берестейської Унії знаєте, Панове, з письм істориків, які усі, або майже усі, були не тільки засадничими ворогами з'єдинення церков, але й ворогами українського народу. Коли мусите оправляти їх тези що до укр. народу, Запоріжжя, Мазепи, гетьманів, тощо, — то чому не вважаєте потрібним провірювати їхні історичні твердження про з'єдинення церков?»²⁷ Одною з таких поправок вважаємо і цих кілька слів. Оскільки ця поправка правильна — хай розсудять шановні читачі.

*

Українська церковна проблема й зараз нерозв'язана. Серед укр. громадянства в батьківщині й на чужині у цій справі нуртують різні струї, нераз дуже болючі для цілоти укр. справи. Багато українців

²⁶ Ї цитованих творах.

²⁷ Львівські Архисллярські Відомости, Львів 1943, стор. 45.

уважас, що сьогодні цю проблему треба відложити на другий план. Можливо, і ми погоджуємося, але тільки, що до способу й методики її трактування. Уважасмо, що поважне об'єктивне її трактування компетентними людьми не може ніколи припинятися, аж до її остаточної розв'язки. Зокрема укр. вільна наука тут на еміграції не повинна припинити своєї ревізійної роботи. Може завтра, у вирі будування укр. самостійного життя, на це не буде відповідної атмосфери. Далекі від батьківщини, її архівів та бібліотек, ми в інших ділянках можемо дати дуже мало справді наукового. Тільки укр. церковну проблему можна трактувати вистачаюче тут на еміграції.

В. Віберович

УКРАЇНСЬКИЙ РЕЛІГІЙНИЙ КОМІТЕТ У ВІДНІ*

„Reconciliatio Ecclesiarum“ — ідея примирення західньої Церкви зі східньою, яка була інспірацією цілого життя нашого великого Митрополита, Кир Андрея Шептицького, одержала новий, могутній поштовх, коли в 1921 р. почали просякати з України на захід вістки про нову акцію Митрополита Василя Липківського, — про народини, після сторіч темряви, справді української православної Церкви. Я жив тоді у Відні і провадив пресове бюро уряду ЗУНР на вигнанні, на чолі якого стояв президент д-р Євген Петрушевич. У своїх німецьких пресових бюлетенях я передавав ті вістки до віденської преси, зокрема до віденського щоденника, «Ді Райхспост», який радо містив їх на своїх сторінках. Головним редактором «Ді Райхспост» був тоді д-р Фрідріх Фундер, великий католицький діяч і відомий приятель українців.

Одного дня в вересні 1921 року відвідав мене в моєму бюро архикнязь Вільгельм Габсбург, більше відомий як Василь Вишиваний, полковник УСС, з яким я познайомився в 1919 р. в Україні, в Кам'янці Подільському, й оповів мені, що в Відні існує група людей, українців і австрійців, яка хотіла би почати активно працювати для ідеї примирення обох Церков при допомозі окремої організації. На чолі тієї групи, поінформував мене полковник Вишиваний, стоїть монах-бенедиктин, о. д-р Августин граф Гален. Вони хотіли би, щоб я прилучився до тієї акції. Кілька днів пізніше в моєму бюро, під числом 9, Йозефпитедтерштрассе, в 9 окрузі Відня, відбулися збори тієї групи, в яких взяли участь наступні особи: архикнязь Вільгельм, о. д-р Августин граф Гален, радник українського посольства в Відні, князь Іван Токаревський-Карашевич, секретар того ж посольства, Володимир Полетика, кол. буковинський соймовий посол, д-р Теодот Галіп, о. Йосафат Жан, ЧСВВ, австрійський генерал-майор, Михайло Фон Форнер, д-р Іван Німчук, редактор «Українського Прапора» і я. О. д-р Мирон Гор-

* Спогад, прочитаний на ХІ. Науковій Конференції Кан. НТШ в Торонто, 12—13 жовтня 1962 р.

нікевич, про якого дехто згадує, не брав участі ні в оснуванні, ні в справах У.Р.К. Він став парохом церкви св. Варвари у Відні щойно в 1923 році. Після промови о. Галена і дискусії ми одностайно вибрали о. Галена головою і розділили поміж себе тимчасово різні функції. Так постав *Український Релігійний Комітет у Відні*. Тут слід згадати, що з усіх тоді присутніх основників того комітету і взагалі з усіх пізніших членів і прихильників комітету сьогодні живуть лише о. Йосифат Жан і я.

Почалася праця. Виявилось, що о. граф Гален зробив уже риніше багато підготовчої праці так, що ми майже всюди мали вже промови у дорогу. Поки я згадаю про ту працю в головних зарисах, потрібно подати бодай коротку характеристику особи о. графа Галена. Він походить із стародавньої німецької родини графів Галенів, був рідним братом славного архиспископа Мінстеру, пізнішого кардинала, Климента Галена, який під час останньої світової війни хоробро поборював протихристиянську політику Гітлера. Він студіював у Кентербері, Фрібургу (Швайцарія), в Липську і Гетінген, де одержав докторат прав. Він вступив до чина оо. Бенедиктинів 1897 року і був висвячений 1901 р. Він уславився в Австрії як блискучий проповідник і стояв упродовж деякого часу близько австрійського престолонаслідника, архикнязя Франца Фердинанда, вбитого в Сараєві в червні 1914 року. Він цікавився зданням питанням примирення Церков і був м. і. з. призначений із архиспископом Антоніном Кирилом Стояном з Оломунца (Ольміц), основником Апостоліату св. Кирила і Методія у Велеграді на Моравії, який вславився своїми велеградськими конгресами, на яких зустрічалися католицькі і православні церковні достойники. О. граф Гален був не лише аристократом крові, але й духа.

Український Релігійний Комітет у Відні намітив собі дуже амбітну програму праці. Він хотів заснувати видавництво з власною друкарницею для видавання відповідної літератури в різних мовах і місячного журналу для пропагування ідеї злуки Церков. Він хотів заснувати у Відні окремий семінар для підготовки місіонарів для України, щоб згадати лише найважливіші цілі. Для цього була потрібна апробата і поміч церковних властей.

Делегати комітету звернулися перш за все до архиспископа Відня, кардинала д-ра Фрідріха Густава Піфля і до о. д-ра Йосипа Зайпля, тодішнього канцлера (прем'єра) Австрії. Оба віднесли до справ Комітету з повною прихильністю і виrozumілістю, яка заслуговує на найпциріше призначення. Кардинал д-р Піфль перейняв відразу повну опіку над комітетом, а канцлер о. д-р Зайпель, старий приятель українців з колишнього австрійського парламенту, де він був послом, обіцяв

більше, ніж хтонебудь міг сподіватися. Він заявив, що коли лише дозріє справа заснування духовного семінара, він передасть комітетові назад колишній монастир і семінар ім. св. Варвари (так зване „*Barbaricum*“), заснований ще за влади цісареві Марії Тереси. В половині минулого століття той будинок перебрав австрійський уряд і в ньому містилося міністерство торгівлі. Покищо прем'єр Зайпель дав комітетові безплатно до диспозиції велике, 10-кімнатне партерове мешкання в сарому цісарському замку при Бургрінгу, де негайно зорганізовано бюро, керівником якого став д-р Теодот Галіп.

Працею комітету зацікавилися найвищі церковні достойники тодішньої Європи і почесними членами його стали, за старанням о. графа Галена, крім кардинала Піфля, кардинал Бирн з Англії, кардинал Дібоа з Парижа, кардинал Шульте з Кольонії, кардинал Рей і Касанова з Толедо в Іспанії, і багато архієпископів, між ними архієпископ Стоян з Оломунця й єпископ Діонісій Нярадий із Крижівців.** Почесним президентом комітету став митрополит Кир Андрей Шептицький, діловим президентом о. граф Гален.

Діяльністю комітету зацікавилася теж багато православних українців, що тоді перебували у Відні (між ними о. Іван Хоменко з Анакапрі в Італії, який недавно покінчив новий переклад св. Письма), відомий буковинський діяч д-р Наполеон Бігарний, п. Богун-Чудінов, який стояв близько архикнязя Вільгельма, полковник Гемпель, відомий полтавський діяч Віктор Андрієвський і інші.

На чергу прийшло найважливіше завдання: одержання апробати св. Престолу на діяльність комітету. Велике німецьке релігійне видавництво Фрідріха Пустета згодилося зфінансувати подорож делегатів Українського Релігійного Комітету до Риму і з початком березня 1922 року два делегати, генерал Михайло фон Форнер і я вибралися в дорогу до Риму, щоб предложити св. Отцеві програму нашої праці і просити благословення. О. граф Гален мав приїхати пізніше, в міру потреби.

На папському престолі щойно засів тоді, після смерти великого приятеля українців, Венедикта XV, папа Пій XI, колишній Ахіль Ратті, папський нунцій у Варшаві. Ми зустріли нового Папу на загальній аудієнції і нас введовзі відіслали до державного секретаріату, на чолі якого тоді стояв кардинал Гаспарі. Нас почали переслухувати два молоді секретарі, прелат Дзюзеппе Піцардо і прелат Дука Боргончіні. Цей останній помер кілька років тому як кардинал, після дуже успішної

** Повніший список перших визначних членів гл. А. Г. Великий, ЧСВВ, „*Ukrainisches Religionskomitee*“, в «Записки ЧСВВ», Сер. II, Секція II, т. III, стор. 137—139.

дипломатичної служби. Дзюзеппе Піцардо, теж кардинал, живе ще в Римі. Найбільше часу присвятив нам монсеньйор Піцардо, який говорив плавно по-німецьки і я, як головний бесідник, мав нагоду представити йому докладно український бік справи, зокрема стан церковної справи у Сх. Україні, де я перебував майже цілий 1919 рік. Він пильно записував усі інформації.

Кілька днів пізніше нас знову запрошено до Ватикану, де нас у неформальній залі нарад кардиналів прийняв особисто державний секретар, кардинал Гаспаррі. Цим разом головним бесідником був генерал Михайло фон Форнер, який розмовляв з кардиналом Гаспаррі по-французьки. Опісля ми предложили Державному секретаріатові письмовий меморіал з коротким описом нашої програми праці, прохаючи його зацвердження Святим Престолом.

Чекаючи на високе рішення ми, тобто ген. Форнер і я, відвідували живучих у Римі кардиналів, щоб вяснити їм ціль нашої місії і створити для неї прихильну атмосферу. Ми відвідали так кардинала Біслетті, який раніше, як папський нунцій у Відні, звінчав останнього австрійського цісаря Карла з принцесою Зитою Бурбон-Парма, кардинала Вінс Россум, секретаря конгрегації для поширення віри, кардинали Меррі дель Валь, колишнього кандидата на папський престіл, кардинала Андрія Фривірта, архиспископа Пападопульоса, заступника секретаря Конгрегації Східніх Церков, а навіть польського церковного достойника графа В. Ледоховського, голову Чина Отців Єзуїтів (чорного папу). Всі вони прийняли нас зі зразковою куртуазією, однак найциріше віднісся до нас кардинал Андрій Фривірт, щирий банарець і великий обожатель митрополита Кир Андрея Шептицького. Він запрошував нас кілька разів до свого помешкання, гостив нас добрим італійським вином і говорив з нами про все з великою відвертістю.

Ми чекали на рішення Святого Престола два тижні і не дочекалися його. Одного дня нас запросив до себе телефонічно кардинал Фривірт і заявив нам з жалем, що згідно з його інформаціями такого рішення скоро не буде, тому, що проти нашого комітету виступив з цілою рішучістю польський уряд і польські церковні кола. Як антидот проти нашої акції перебуваючий у Римі римо-католицький архиспископ, барон д-р Ропп, предложив Святому Престолові план так званого «біригуалізму», згідно з яким польська католицька Церква мала би заснувати окремий духовний семінар, в якому вчили б богословів також східнього обряду і такі богослови-місіонарі, після висвячення, мали б право відправляти Службу Божу і т. д. в обох обрядах, східньому і західньому. Нашу акцію польські кола описали в Ватикані як чисто політичну, зв'язану з боротьбою за самостійність Галичини. Тому кардинал Фривірт порадив нам не чекати довше, тільки їхати назад до Відня.

Кілька тижнів після нашого повороту до Відня чекала на нас нова несподіванка. Одного дня прем'єр о. д-р Зайпель покликав до себе о. Жана і повідомив його, що в нього був з офіційною візитою польський амбасадор у Відні, граф Лясоцкі, який скаржився, що австрійський уряд підтримує явно ворогів Польщі і як доказ подав, що прим. в Українському Релігійному Комітеті засідають два співробітники уряду ЗУНР на вигнанні, о. Жан і Біберович. Він загрозив, що коли так буде далі, польський уряд відтягне з австрійського державного банку те золото, яке з розподілу золотого скарбу старого австро-угорського банку припало на Польщу. (Таке відтягнення могло б дуже негативно вплинути на курс австрійської валюти, яку недавно вдалось було устатбілізувати на реляції 70,000 корон до одного американського доляра). Щоб не робити труднощів нашим австрійським приятелям, а зокрема, щоб відхилити від Українського Релігійного Комітету закид політичних маніпуляцій, ми оба листом до президента о. графа Галена, на якому ми поставили ранішу дату, зрезигнували з членства комітету.

Український Релігійний Комітет працював тимчасово далі. У літньому семестрі 1922 р. він м. ін. zorganizував на віденському університеті курси українознавства. на яких викладали професор Ганс Іберсбергер, д-р В. Залозецький, д-р Іван Німчук, д-р Остап Грицай, д-р Іван Турин, д-р Степан Рудницький, д-р Даскалюк, д-р Кулачковський і професор Бляйхштайнер. Однак польські інтриги не припинялися і тому о. граф Гален при кінці 1923 року перемінив назву комітету на „Catholica Unio“, поширив його акцію також на інші православні країни і переніс його осідок до Фрібурга в Швейцарії. Під новою назвою він розвинув велику організаційну акцію і позакладав відділи свого товариства в різних країнах Європи, ЗДА, куди їздив особисто, і в країнах південної Америки. Від 1932 року „Catholica Unio“ видавала у Фрібургу кварталний журнал під тією ж назвою. О. граф Гален, який водночас викладав на фрібургському католицькому університеті, помер дня 2 вересня 1949 року, в 79 році свого трудящого життя. В його особі зійшла в могилу виїмково благородна людина і щирий приятель українців, який нерозривно зв'язав наше ім'я з великим питанням примирення Церков, яке саме тепер набирає нової ваги в зв'язку з 21 Вселенським Собором у Римі.***

Тих, що бажали би дістати додаткові інформації про Український Релігійний Комітет у Відні, я відсилаю до цінних «Записок Чина св. Василя Великого» (*Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*), виданих в Римі, Серія II, Секція II, Том III, вип. 1—2, стор. 125—147, в яких знаходиться дуже цінна стаття на цю тему в німецькій мові, пера ВПрп. о. А. Г. Великого, під заголовком: „*Ukrainisches Religionskomitee*“. *Zur Geschichte der „Catholica Unio“*.

о. р. Пачарко, ЧСВВ

КИЇВСЬКІ МОНАСТИРІ ДО-МОНГОЛЬСЬКОЇ ДОБИ

Монастирі та монаші установи займають окреме й чільне місце в історії нашої Церкви й нашого народу, бо вони нерозривно зв'язані з історичним життям нашої Церкви й народу творячи немов їх доконечну частину і їх завершення. Тому не диво, що від найраншого першопочину монастирів на Русі, звертається пильну увагу на їх постання, розвій, організацію, стежиться за їх придатністю до релігійної і суспільної праці та підкреслюється літературну, наукову, мистецьку й культурну продуктивність монастирів.

Немає сумніву, що значно більше значення, ніж у сучасній добі, мали монастирі на Русі в початках її християнства, головно ж у домонгольській добі. Грамотність, первобутню літературну письменність, перші книгозбірні, початковий літопис і т. п. домонгольські Русь завдячує монастирям.¹ Тому нам цікаво знати кількість тодішніх монастирів. У цій статті обмежимося тільки до списку монастирів у самому Києві і його області в домонгольській добі.

Деякі історики нараховують 17 монастирів у Києві і його області в цій добі,² а другі 18 і більше.³ В літописі читаємо під 1051-им роком, що перший відомий нам по імені руський монах Антоній вернувшись з антонської гори вже: «ходи по монастиремъ, и не възлюбѣ». ⁴ Отже вже тоді на Русі мусіло бути більше монастирів. Але скільки їх було не знаємо. Митрополит Іларіон каже в своєму знаменитому «Слово о законѣ и благодати», що вслід за хрещенням народу «стали на горахъ манаытры и явились черноризцы». ⁵ Літописець каже, що покровисім за Ярослава Мудрого (1037) «черноризыцы почаша множитися, и манаытрыеве починаху быти». ⁶

¹ С. Голубинскій, *Исторія русской Церкви*, Москва 1904, I, 2, с. 724-710.

² Филаретъ (Гумилевскій), *Исторія русской Церкви*, С. Петербургъ 1894, с. 156.

³ С. Голубинскій, *тамъ. цит.*, с. 747.

⁴ Д. Лихачев, *Повесть временных лет*, Москва 1950, II, с. 105.

⁵ Гл. М. Возняк, *Исторія української літератури*, Львів 1920, т. I, с. 122

⁶ *Пов. Вр. Л.*, с. 102.

Перші київські монастирі, що про них маємо певні історичні відомості — 1) чоловічий монастир св. Юрія, що його збудував князь Ярослав Мудрий у честь свого св. Іменника, бо християнське ім'я Ярослава було: Юрій і 2) жіночий монастир св. Ірини, здвигнений Ярославом на честь своєї княгині Інгігерти, що їй на християнське ім'я було: Ірина. Літописець так пише про це під 1037-им роком: «Заложи же Ярослав святого Георгия манастирь и святыя Ирины».⁷ Про оба ці монастирі знаємо тільки те, що Ярослав відбудував їх одночасно із Софійським Собором.

Розуміється, що в обох монастирях були монастирські церкви збудовані простіше, ніж Софійський Собор, як на це вказують розкопки.⁸ Оба монастирі зруйновано під час нападу монголів або їх знищено в часі пізнішого запустіння Києва. На місці Юрійівського монастиря і церкви цариця Слісавета, дочка Петра I збудувала 1744 р. нову церкву. 1833 р. недалеко від Софійського Собора відкрито розкопки якоїсь церкви. Археологи й історики допускають, що це останки церкви монастиря св. Ірини. Сам монастир св. Ірини знаходився мабуть в близькому сусідстві з монастирем св. Юрія.⁹

3) Крім згаданих монастирів св. Юрія і св. Ірини, на часи Ярослава припадає перший початок славного Печерського монастиря, як зовсім слушно зазначає С. Томашівський.¹⁰

Первочини Печерського монастиря зв'язані з особою Іларіона — пресвітера церкви св. Апостолів на Берестовім коло Києва. На гористому березі Дніпра, де — як каже Літописець — «Нынѣ ветхый манастирь Печерский (Іларіон) ту молитву творяше, бѣ бо ту лѣсъ великъ. Ископа печерку малу, двусажену, и приходя с Берестового, отпѣваше часы и моляшеся ту Богу втайнѣ».¹¹ Коли ж 1051 р. Ярослав поставив Іларіона митрополитом, «си печерка тако ста».¹² І саме в цій печері, очевидно не без поради Іларіона, поселився Антоній. Пізніше за благословенням Антонія ченці збудували тут монастир. «Братя заложиша церковь велику, и манастирь огородиша столпеемъ, келѣѣ поставиша многы, церковь свершиша и иконами украсиша. И оттолѣ почася Печерский манастирь»¹³ Будову церкви Печерського монастиря започаткував князь Святослав II Ярославич 1073 р. за ігу-

⁷ Пов. Вр. Л., II, с. 102.

⁸ Н. Воронин і М. Каргер, *История культуры древней Руси — домонгольский период*, Москва 1951. АН., т. II, с. 258.

⁹ Є. Голубинський, *твір. цит.*, с. 297.

¹⁰ С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви на Україні*, «Записки ЧСВВ», т. IV, вип. I, 2, Жовква, 1932, с. 104.

¹¹ Пов. Вр. Л., I, с. 105.

¹² Тамже.

¹³ Тамже.

менства Преп. Теодосія. Після смерті Святослава 1076 р. церкву Успення докінчував його брат князь Всеволод Ярославич. Розмальовано церкву в 1083 р. з участю славного українського маляря Олімпія, якого приписують найстарші ікони на Сході Європи.¹⁴

Згодом Печерська Лавра стала найбільшим монастирем на Русі, осередком християнської культури, науки й мистецтва. Крім цього печерський монастир виступив у другій половині XI сторіччя як репрезентант чисто руського напрямку проти грецьких зазіхань і перш піднімав свій голос у політичних справах Київської Держави й руської Церкви, а цьому голосові прислухувалися й князі. Передовсім Преп. Теодосій визначився як представник західньої орієнтації в церковній політиці тогочасної Київської Держави. Печерський монастир змагав до установалення самостійної церковної організації вільної від підозрливої опіки Византиї. Тому справедливо оцінює це Лихачев кажучи, що це «було завдання більшого національного значення. Ось чому монастир від самого початку стоїть в опозиції і до митрополичої катедри в Києві і до діяльності царгородської патріархії».¹⁵ А Томашівський стверджує, що «серед чернецтва печерського монастиря тієї доби ніколи не переводилися прихильники західного типу християнства й ідеї об'єднання Вселенської Церкви».¹⁶

Печерська Лавра поділяла лиху долю цілого Києва. Нищили й руйнували її половці в 1096 р., суздальський князь Андрій у 1169 р., землетрус 1230 р. і погром татар 1254 р. Головну церкву відновили у 1470 р. князь Семен Олелькович, а найбільшої перебудови й розбудови довершив гетьман І. Мазепа 1695—1696 р. За большевицької влади в Лаврі повстав «Музейний Городок», де головна церква стала центром протирелігійної пропаганди». Німці 1941 р. вивезли з Лаври всі збірки до Дрездену, що його цілковито знищили аліантські бомби. Дня 1 листопада 1941 р. вибухла величезна міна в головній церкві Лаври і з дорогоцінної пам'ятки XI сторіччя залишилася тільки одна стіна й одна бічна баня.

4) Четвертий у хронологічній черзі — це монастир св. Дмитрія. Його збудував князь Із'яслав Ярославич в честь свого св. Іменника Дмитрія перед 1062 роком, бо в цьому році Із'яслав узяв черного ігумена Варлаама з Печерського монастиря для монастиря св. Дмитрія. Літописець так про це розказує: «Игуменство держащу Варлаама ни, Изяславъ же постави манастирь святого Дмитрия, и выведе Вар-

¹⁴ В. Січинський, *Пам'ятки української архітектури*, Філадельфія 1932, с. 38—42.

¹⁵ Д. Лихачев, *Повесть временных лет. — Историко-литературный очерк*, Москва-Ленинград 1950, II, с. 81.

С. Томашівський, *твір цит.*, с. 125.

лама на игуменство к святому Дмитрию, хотя створити вишний сего монастиря, надѣяся богатству».¹⁷ Син Із'яслава Ярополк († 1085) збудував у монастирі другу церкву св. Петра.¹⁸ Однак монастир св. Дмитрія не існував уже в давніх часах і не знаємо, де він находився. Одні дошукувалися його близько Печерського монастиря, другі близько Золотоверхого Михайлівського, а ще інші допускають, що князь Святополк Із'яславич, який вибудував Михайлівський монастир, включив у його загороду Дмитріївський монастир, поширив його, перебудував і надав йому нове ім'я.¹⁹ Це potwierджували б і нові розкопки перекладені на Михайлівській горі між монастирями: Дмитріївським і Михайлівським Золотоверхим.²⁰ Тієї думки є мабуть і В. Січинський, бо пишучи про Золотоверхий монастир каже: «Головна церква монастиря (первісно присвячена св. Дмитрові . . .)». Більше відомостей про цей монастир не маємо.

5) Монастир св. Миколая — жіночий. Його оснувала жінка князя Із'яслава Ярославича. Цей монастир відомий з того, що в ньому прийняла чернече постриження мати Преподобного Теодосія. Де находився цей монастир і чи його можна утотожнювати з пізнішим Пустинно-Миколаївським монастирем — це важко сказати. Дехто дошукувався первісного монастиря на Аскольдовій могилі, але там була тільки церква св. Миколая. Літописець каже: «На той могилѣ поставилъ Ольга церковь святаго Миколи».²¹ Отже це не був монастир, тільки домашня церква якогось Ольми, мабуть київського боярина.²²

6) Монастир св. Мити. Про нього майже нічого певного не знаємо; не знаємо, хто його збудував, навіть не знаємо, чи він находився в Києві або в його області, бо про цей монастир згадується тільки посередньо й мимоходом. Нестор у «Житіє Преп. Теодосія» каже, що Никон Печерський відійшов до Тмуторокані з одним боярином-ченцем монастиря св. Мити.²³ Стільки всіх відомостей про цей монастир.

7) Монастир св. Симеона, що його збудував другий син Ярослава М. Святослав, зразу князь Чернігівський, а пізніше Київський (1073), що й помер у Києві 1076 р. Він збудував монастир св. Симеона також мабуть на честь свого св. Іменника. Монастир находився у т. зв. Ко-

¹⁷ Пов. Вр. Л., I, с. 107.

¹⁸ Тамже, с. 136.

¹⁹ Є. Голубинський, твір цит., I, 2, с. 298.

²⁰ М. Каргер, *Археологические исследования древнего Киева* (1938–1947). АП. УКР. СССР., Киев 1951, с. 8.

²¹ Пов. Вр. Л., с. 20 під роком 882.

²² Гл. Д. Лихачов, *Пов. Вр. Л., II, Комментарии*, с. 252.

²³ Є. Голубинський, твір цит., I, 2, с. 746.

північному кінці міста недалеко Подолу. Ще в першій половині XVII ст. над самим Подолом стояла якась церква св. Симеона.²⁴

В) *Видубицький монастир св. Михайла* побудований князем Всеволодом Ярославичем († 1093), що був третім сином Ярослава Мудрого. З початку він княжив у Переяславі і південній Сіверщині, в 1073 р. разом із своїм братом Святославом він відобрав Київ від Ізяслава, а по смерті Святослава (1076 р.) став великим князем київським, де панував 15 років. Всеволод був освіченою людиною, знав кілька чужих мов, був одружений з византійською царівною та мав широкі зв'язки з цілим культурним світом. Він побудував Видубицький монастир недалеко від Києва, за Печерською Лаврою, на мальовничому високому березі. Літописець каже: «В се же лѣто (1070) заложенъ бысть церкви святаго Михаила в монастырь Всеволожи».²⁵ А Іпатіївський Літопис додає: «на Выдобычи». Про саму назву «Видобичі» існують цілі наукові спори. Дехто, як н. пр. Хроніка Софоновича з другої половини XVII ст., зв'язував цей монастир навіть з Володимиром Великим, що кинув у ріку ідола Перуна, а він приплив до місця сьогоднішнього монастиря. Нарід стоячи на березі кричав з насмішкою: «видибай, наш боже». Правдоподібно в цьому місці був переїзд через Дніпро, а перевізні пристані називано видибичами. Найстарша церква Видубицького монастиря, посвячена патрону міста Києва, Архистратигоні Михайлові, повстала в 1088 р. майже одночасно з соборною церквою Печерської Лаври».²⁶ 1096 р. до Києва прорвалися половецькі орди хана Боняка, знищили кілька монастирів і як добавляє літописець: «Тогда же зажгоша дворъ красный, егоже поставилъ благоверный князь Всеволод на холму нарецаемомъ Выдубычи».²⁷ Існування княжого красного двора при монастирі не підлягає сумнівам, бо Видубицький монастир, як зрештою й інші більші монастирі Києва в XI і XII ст., був т. зв. «вотчим» тобто родинним княжим монастирем.²⁸

Церкву св. Михайла зреставровано перший раз у 1199 р., коли її підмив Дніпро. Тоді зреставрував її Милоніг — придворний архітект князя Рюрика Ростиславича. У 30-их роках XVII сторіччя Петро Могила відновив апсиди. Другу церкву Видубицького монастиря — Соборну церкву св. Юра вибудував стародубський полковник Михайло Миклашевський у 1696 р. Відомий є претгарний малюнок Видубицького монастиря кисти Тараса Шевченка. В 1937 р. большевики обдерли

²⁴ Є. Голубинський, *твір цит.*, I, 2, с. 298.

²⁵ *Пов. Вр. Л.*, I, с. 116.

²⁶ В. Січинський, *твір цит.*, с. 43.

²⁷ *Лаврентійський Літопис*, р. 1096.

Видубицький монастир з дорогоцінностей і перемінили на військові магазини.

Слід додати, що Видубицький монастир у своїх початках був поруч Печерського другим огнищем нашого літописання. Ігумен цього монастиря Сильвестер, пізніше єпископ Переяславський, переробив і продовжив Літопис Нестора. Цей монастир мав вплив на біжучу політику князів і був огнищем патріотичного духа. Дехто говорить навіть про окрему видубицьку літературну школу, що відзначалася більшою демократичністю, простотою і схильністю до народньої мови.²⁹ Одначе доказів на це немає.

9) У році 1086 той же князь Всеволод Ярославич побудував монастир св. Андрія — жіночий, т. зв. Янчин, для своєї дочки Анни або Янки, що дівцею постриглася в черниці. Іпатіївський Літопис має про це таку відомість під 1086-им роком: «Всеволодъ заложи церковь святого Андрея, при Иване преподобномъ митрополите; створи у церкви тоя манастырь, в нем же пострижеса дщи его девою, именемъ Янька, совокупивши черноризци многи, пребываше съ ними по монастырьскому чину».³⁰ На жаль, ніяких слідів Андріївського (Янчиного) монастиря досі не вдалося найти, хоч численні дослідники старої топографії Києва доволі точно описували місце колишнього положення цього монастиря.³¹

10) «Золотоверхий» монастир св. Михайла. Є різні думки й погляди щодо фундатора цього монастиря. Одні думали, що його заснував перший (ніби то) київський митрополит Михайло. Другі думали, що головний Михайлівський храм збудував ще князь Із'яслав у роках 1054—1087. Одначе з відомостей Лаврентіївського списку Київського Літопису виходить, що монастир св. Михайла повстав у роках 1108—1113 за князя Святополка-Михайла. Літописець говорить виразно про монастирську церкву: «В лѣто 6616 (1108) заложена бысть церкви святого Михаила Золотоверхая, Святополкомъ княземъ въ 11 июля мѣсяца».³² Никонівський Літопис додає, що золотоверха церква Михайлівського монастиря була «о пятинадесяти версехъ» і була прикрашена «дивно».³³ Церкву розмальовано місцевими руськими малярами з участю славного печерського мистця Олімпія. Михайлівський монастир зруйновано татарами за Батия і Меглі-Гірея, а відновлено на по-

²⁹ М. Каргер, *твір цит.*, с. 142.

³⁰ В. Комарович, *История русской литературы*. АН. СССР, т. I. 1941, с. 284.

Цитую за Лихачевом, *Пов. Вр. Л., II, Коментарии*, с. 413.

³¹ М. Каргер, *твір цит.*, с. 143.

³² *Пов. Вр. Л., I, с. 187.*

³³ Цитую за Лихачевом, *Пов. Вр. Л., II, Коментарии*, с. 471.

четку XVI ст. і в XVII ст. коштом Із. Хмельницького та І. Мазени в стилі українського барокко. У Михайлівській церкві були цінні два бірецькі «святих їздців» з XII сторіччя, вмуровані на південній фресці, іконостас, різьбарські праці чернігівського майстра Григорія Петруши з 1718 р., срібний кивот поч. XVIII ст. — дар гетьмана І. Мазени. Цілий комплекс будов Михайлівського золотоговерхого монастиря ціннішої мистецької та історичної вартості — у варшавський спосіб зникло в 1934 році за наказом Москви.³⁴

Дехто, як напр. Б. Рибаків, з багатства мозаїк, рельєфів і інших цінностей мистецтва Михайлівського монастиря заключає, що цей монастир був осередком мистецтва.

11) *Монастир Пресвятої Богородиці на Клові*. Цей монастир побудував Степан, колишній ігумен Печерський, а пізніший єпископ Володимирський. Літописець так згадує про цей монастир під 1096-им роком: «Половци зажгоша болонье около града, и възвратишася на манастирь, и възгоша Стефановъ манастирь, и деревнѣ, и Германнѣ».³⁵ В Іпатіївському Літописі це місце читаємо в такому вислові: «и пожгоша манастирь Стефанечъ, деревнѣ, и Германечъ». Цей монастир називано Стефанеч мабуть від його ігумена Степана або Клопський від ручаю Клова. Однак сам Степан побудував цей монастир на честь Пречистої Діви Влахернської. Монастирську церкву закінчено 1108 р.³⁶ Монастир був знищений мабуть під час нападу монголів, або зараз після нього. На цьому й вичерпуються наші відомості про цей монастир.

12) *Спаський монастир на Берестовім*. Хоч напис над дверима церкви звучить: «Сію церковь созда Великій и всяя Россіи князь и самодержецъ святой Владимиръ: во святомъ крещеніи Василій»,³⁷ то однак археологи твердять, що церква й монастир с пізнішого походження. В Літописі цей монастир згадується вперше під роком 1072, а його ігумен називається Герман. Літописець згадує, що при перекресненні мощів св. Бориса й Гліба взяли участь князі Ярославичі, митрополит, єпископи і такі ігумени: «Теодосій же игумень Печерський, Софроній святого Михаила игумень, Германъ игумень святого Спаса».³⁸

³⁴ В. Січинський, *твір*, цит., с. 50.

³⁵ *Пов. Вр. Л.*, I, с. 151.

³⁶ *Пов. Вр. Л.*, I, с. 187.

³⁷ В. Пещанський, *Київський Спас на Берестовім*. «Записки Чина св. Василія Великого», Жюнкві 1927, т. II, виш. 3-4, с. 314.

³⁸ *Пов. Вр. Л.*, I, с. 121.

С. Томашівський з питомою собі докладністю зібрав усі історичні дані про цей монастир і так про нього розказує: «В південно-східнім боці Києва, на збоці узгір'я Угорського, над Дніпром, між Аскольдовою могилою і Печерським монастирем була старинна оселя Берестово. Тут здавна стояв княжий двір, в ньому Володимир св. закінчив життя. Побіч була церква св. Апостолів, де за Ярослава Мудрого священиком був перший митрополит — Русин Іларіон. В сусідстві, чи може й на місці церкви св. Апостолів, станув один із найстарших і найповажніших монастирів Києва і всеї Руси — монастир і церква св. Спаса на Берестовім. Остання переховалася, очевидно з великими змінами, до сьогодні. Початок монастиря незнаний ближче.³⁹ Коли він не старший від Печерського, — то й не пізніший від нього. Перший раз згадується він під р. 1072, за князя Із'яслава з нагоди першого перенесення останків св. Бориса і Гліба у Вишгороді: між учасниками великого торжества названий також «Герман — ігумен св. Спаса». Можливо, що цей ігумен — сучасник св. Теодосія Печерського, і був основником монастиря, до котрого на якийсь час прив'язана була назва «Германич». Пізніше монастир цей був в особливій опіці Володимира Мономаха і його роду, заходом котрого перебудувався з дерев'яного в мурований. В р. 1138 тут була похоронена Мономахова дочка Євфимія, нещаслива жінка угорського короля Коломана й мати голосного претендента до угорської корони Бориса. Також син Володимира — Юрій, званий Довгоруком, завзятий політичний противник Із'яслава Мстиславича і родоначальник суздальської династії, спочив у церкві св. Спаса, ним мабуть самим збудованій із каменя (1157), а по ньому внук Гліб Юрієвич (1172).

Все те свідчить очевидно, що Спаський монастир на Берестовім користувався великою повагою. Таксамо і члени монастирського брацтва, зокрема його ігумени, мали славу далеко поза межами Київщини. Вже перший ігумен, згаданий вище Герман, був поставлений найстаршим по митрополиті руським єпископом — новгородським (1077—1095). Він помер у Києві, мабуть бажав собі спочити у своїм монастирі.⁴⁰ Так з усією правдоподібністю заключає Є. Голубинскій

³⁹ Див. Лебединцевъ, *Спасъ на Берестовѣ*. «Кіевская Старина» 1888, VII. Слюсаревъ, *Церкви и монастыри въ Кіевѣ*, «Труды Кіевс. Дух. Акад.» 1892, III, 420—426. Петровъ, *Кіевъ, его святыни и памятники*, 1896. Його ж, *Историко-топографическіе очерки древняго Кіева*, 1897. Голубевъ, *О древнѣйшемъ планѣ Кіева 1638 г.*, 1898. Лашкаръевъ, *Археологическія изслѣдованія*, 1898 й ін.

⁴⁰ С. Томашівський, *Предтеча Ісидора Петро Акерович — незнаний митрополит руський* (1241—1245), «Записки ЧСВВ», т. II, вип. 3—4, Жовква 1927, с. 278—280.

на основі каталогу новгородських єпископів.⁴¹ Знаємо ще другого ігумена Спаського монастиря — Луку, що був єдиним владикою на всю землю ростовсько-володимирсько-суздальську. Його поставив митрополит Никифор на домагання суздальського князя Всеволода Юрійовича і на інтервенцію київського князя Святослава Всеволодовича.

Третій ігумен Спаського монастиря, що його ім'я перейшло в історію, згадується під р. 1230 в Суздальському Літописі.⁴² «Приде же єпископи ігуменъ пречестнаго манастиря святаго Спаса Києва на Берестонимъ Петръ Акеровичъ»... Тут ігумен Спаського монастиря Петро був членом дипломатичної місії в справі згоди між Михайлом Всеволодовичем і Ярославом Всеволодовичем. Цей ігумен Петро — це той «архиепископ руський», що брав участь на Соборі в Ліоні 1245 р. і своїми відомостями про татар викликав загальну увагу. С. Томашівський доказав, що Петро Акерович був католицьким митрополитом Русі 1241—1245 і предтечею Ісидора в унійних змаганнях Русі з Римом.⁴³ І усього сказаного ясно слідує, що Спаський монастир на Берестонім користувався великою повагою, коли з нього набиралися єпископи, а навіть митрополити. Цей монастир мусів мати вплив і на політику князів, коли його ігумен був членом дипломатичної місії в конфліктах між князями.

13) Монастир св. Теодора званий пізніше Вотчъ, або Отчъ — тобто родинний. Його заснував князь Мстислав Володимирович у честь свого св. Іменника. Церкву збудовано 1128 р. З давніх часів монастир і церква не існують. Можна тільки сказати, що монастир знаходився в цьому місті, не на Подолі, а на Горі.⁴⁴ Раз тільки під 1147-им роком згадує Іпатіївський Літопис про «игумена Федоровскаго манастиря Онанью», що похоронив князя Ігоря Ольговича, якого вбили збунтовані київляни.

14) Монастир св. Кирила, збудований князем Всеволодом Ольговичем, внуком Святослава (1138—1146). Цей монастир докінчила жінка Всеволода. Монастир знаходився на урочищі Дорогожичі. До 1786 р. існував у Києві Кирилівський монастир. Пізніше на його місці стало закладення для умово-хворих. До останніх часів збереглася тільки церква.

15) Монастир св. Лазаря — жіночий, названий так або в честь св. Лазаря, або по імені свого невідомого основника. Тільки один раз

⁴¹ Є. Голубинський, *твір цит.*, I, 2, с. 585.

⁴² Цитат за Томашівським, *твір цит.*, с. 280.

⁴³ С. Томашівський, *твір цит.*

⁴⁴ Є. Голубинський, *твір цит.*, I, 2, с. 300.

згадує Літописець, про цей монастир під 1113-им роком кажучи: «Въ се же лѣто преставися игуменья Лазорева манастиря, свята житѣмь, месяца септября въ 4-надесять день, живши лѣтъ шестьдесятъ в чернецтвѣ, а от роженѣя девяносто лѣтъ и два».⁴⁵ Інших відомостей про цей монастир не маємо.

16) *Монастир святих Косми й Дам'яна*. Не знаємо хто й коли його оснував. В Патерику єпископ Симон згадує про цей монастир у своєму письмі до Полікарпа, що був коротко ігуменом цього монастиря.⁴⁶

17) *Монастир св. Василя Великого*, що згадується під 1231-им роком. В Києві були дві церкви св. Василя Великого: одна збудована Святославом Всеволодом 1183 р. на т. зв. «Велицѣмь дворѣ» тобто на великокняжому дворі Ярослава, а друга церква св. Василя на «Новомь дворѣ», що її збудував великий князь Рюрик Ростиславич у честь свого св. Іменника 1197 р. Одна з тих двох церков у 1231 р. була монастирською церквою.

18) *Монастир Господнього Воскресення* також згадується під 1231-им роком.

В половині XII сторіччя в Києві були ще сьогодні вже невідомі монастирі, що находилися поза містом, від сторони Золотої Брами. Пізніше передання відносить до передмонгольської доби також монастир Спаса на горі «Білий Спас» або Спасщина, що після нападу монголів мав бути перенесений в інше місце, поміж гори і тому почав називатися Межигорським Спасом.

Більшість київських монастирів домонгольської доби були засновані нашими князями, бо князі оцінювали належно роль монастирів як огнищ святости, грамотности, науки й щирого патріотизму.

⁴⁵ Пов. Вр. Л., I, с. 197.

⁴⁶ Д. Абрамович, *Киево-печерский патерик*, Киев 1931, с. 126 і 133.

Любомир Винар

ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ АЛЕКСАНДРА КОМУЛОВИЧА В УКРАЇНУ 1594 РОКУ

В останній декаді XVI-го століття Австрія і Ватикан реалізували концепцію великої міжнародної коаліції, зверненої проти Оттоманської імперії. В цій коаліції західно- й східно-європейських держав українські козаки мали відіграти важливу роль. Місія австрійського шляхтича Еріха Лясоти й папського легата Александра Комуловича, хорватського священника, в Україну виразно вказує на велике зацікавлення європейських держав козацьким воєнним потенціалом.

В українській історіографії доволі докладно відтворена й проаналізована поїздка Еріха Лясоти (1550—1616) на Запоріжжя в червні 1594-го року, натомість місія А. Комуловича не дочекалася, наразі, глибокої аналізи й висновків.¹ Наша праця являється спробою викопирити цю прогалину в українській історичній літературі.

Міжнародна ситуація в кінці XVI-го століття була виинятково напружена. В часах турецького султана Селіма II (1566—1574) Туреччина поширила свої володіння коштом Кипру, внаслідок виграну трилітньої війни з Венецією (1570—1573).

Щоправда, в морській битві під Лепанто (7. X. 1571) турецька флотта зазнала великої поразки від протитурецької європейської ліги, яка

¹ З важливіших праць українських істориків, в яких безпосередньо зиторкнена поїздка А. Комуловича, треба згадати наступні:

К. Заклинський, *Зношення цісаря Рудольфа з козаками и их участь в войне угорско-турецкой в р. 1594-1595*, «Справозданіе академичной гимназіи», Львів 1882.

Е. Барвінський, *Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климентія VIII з козаками р. 1593 і 1594*, «Записки НТШ», т. X, 1896.

Мих. Антонович, *Студії з часів Наливайка*, «Праці Українського Істор. Філологічного Т-ва в Празі», т. IV, Прага 1942.

Л. Винар, *Козацькі зв'язки з Австрією і Ватиканом в 1593-1595 роках*, «На Слідах», ч. 4 (8), Онтаріо, Каліфорнія, 1956; закінчення «Музейні Вісті», кварт. I-II, Онтаріо, Каліф. 1957.

зорганізувалася за почином Папи Пія V-го. Проте ця велика перемога була лише часовою; турки дуже швидко відбудували свою флоту, а європейські сили були ослаблені через внутрішні непорозуміння, зокрема, між Венецією і Іспанією.

В 1590 р. закінчилася довголітня війна (1577—1589) в користь султана Мурада II (1574—1595), який поширив володіння Туреччини на Грузію, Азербайджан і інші посілости біля Каспійського моря. Тепер султан звернув свою увагу на європейський континент, зокрема австро-угорську територію. Турецький янтаг кожної хвилини міг завдати дошкульних ран європейським потугам, відплачуючись за свою поразку під Лепанто.

В 1593 р. офіційно була проголошена австрійсько-турецька війна, хоча воєнні дії зачалися значно раніше.²

В січні 1592 р. на папському престолі засів Климент VIII, бувший кардинал Ippolito Aldobrandini, який доволі добре визнавався на справах східної Європи. В цьому часі в Ватиканських кругах виринула була концепція своєрідного хрестоносного походу проти турків, головним промотором якої був Александер Комулович, хорватський священник. Слід відзначити, що вже й передше робилися заходи в справах протитурецької ліги,³ а 12 років раніше подібну пропозицію намагалися просунути українські козаки через папську нунціатуру в Польщі.⁴ Проте, в цьому часі їхній проєкт не був зреалізований.

А. Комулович базував свою концепцію протитурецької ліги, головним чином, на слов'янських народах, які жили під турецькою окупацією на Балканах (Сербія, Молдавія, Болгарія), і кожної сприятливої хвилини були готові підняти повстання проти Туреччини. Він рівнож брав до уваги Альбанію, відому зі свого протитурецького наставлення. Цей детальний проєкт протитурецької кампанії Комулович предложив Климентові VIII-му на початку 1593 року.⁵ До протитурецької ліги

² Дуже цінні документи й вістки з цієї першої воєнної фази австрійсько-турецьких боїв знаходимо в: *Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, ed. Acad. Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Vol. decimum quintum (15), Zagrebiae 1884.

³ Oskar Halecki, *From Florence to Brest (1439-1596)*, „*Sacrum Poloniae Millennium*“, (Roma 1958), pp. 203-204, 255-256.

⁴ Idem, *Possevino's Last Statement on Polish-Russian Relations*, „*Orientalia Christiana Periodica*“, (Roma, Pont. Institutum Orientalium Studiorum 1953), XIX, 201-302.

⁵ L. Boratynski, *Kozacy i Watykan*, „*Przegląd Polski*“, (Krakow, pazdziernik 1906), pp. 20-40.

⁶ K. Horvat (ed.), *Monumenta historica nova historiam Bosnae et vicinarum provinciarum illustrantia*, „*Glasnik zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*“, (Sarajevo 1908) XXI, Nr 20, pp. 14-16.

пропонував включити Семигород, Молдавію, Волощину, Польщу, Московію і українських козаків. Українські козаки мали співпрацювати з семигородськими, волоськими й молдавськими військами, що їх мав очолювати кардинал Андрій Баторий із Трансильванії. Зі заходу папський легат кардинал Франческо Сфорца повинен був очолити похід із Альбанії і через Балкан маршувати на Царгород, де мали б зустрінутись обидві армії. Папський легат Дон Alessandro Comoli⁶ одержав від папи окремі інструкції, на основі яких мав провадити дипломатичну місію серед вищезгаданих держав. Папські інструкції для Комуловича⁷ надзвичайно важливі й цікаві — вони відзеркалюють правдиве обличчя Ватикану супроти західно-європейських проблем. Також дуже важні листи-звіти Комуловича з його поїздки, як і взагалі його листування.⁸ Крім інструкцій Комулович одержав перед виїздом поручаючі листи до Андрія Баторого, молдавського господаря Аарона,⁹ волоського господаря Михайла Переможця,¹⁰ козацького гетьмана та козацького війська¹¹ і інших провідних політиків того часу. Миршпрут Комуловича охоплював усі держави, в яких Ватикан старався знайти допомогу.

З Відня подався Комулович до Семигороду, де в лютому 1594 бачимо його на дворі Зигмунта Баторого в Білгороді (Альба Лйонга), звідсіль попрямував Комулович у Молдавію, де володів Аарон, поміщаючи Валахію, яка тоді була строго контрольована Туреччиною. З Молдавії направився Комулович в Україну.

⁶ Докладніше про Комуловича див. праці: M. Vanino, *Alexander Komulović (1548-1608)*, відбитка з календаря „*Napredak*“ (Sarajevo 1908) і P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siege*, II (Paris 1897), розділ „Un nonce slave à Moscou“, pp. 329-360.

⁷ Інструкція Климента VIII була видана в листопаді 1593 р. Її опублікував отець Pierling, *Novi izvori o L. Komuloviću* п. н. докум.: „IV. A. 1593, 21. Novembris. Romae. Instrutione a Don Alessandro de Comuli, arciprete di San Girolamo di Roma, mandato da Papa Clemente VIII. a diversi Principi et Potentati delle parti settentrionali“, *Starine* (Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1844), XVI, 220-231.

М. Грушевський, *Історія України-Руси*, VII, стор. 198 і Е. Бурнінський, *цит. пр.*, стор. 12, помилково подають, що ця інструкція передрукована в Е. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, III, 1, pp. 36-40.

⁸ Листування Комуловича опубліковане в праці: Pierling — Fr. Rački, *L. Komulovica izvjestaj i listovi o poslanstvu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku*, „*Starine*“ (Zagreb 1882), XIV, 83-124. Додаткові документи: Pierling, *Novi izvori o L. Komuloviću*, „*Starine*“ (1884), XVI, 209-251.

Також в *Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550-1850)*; vol. II, 1594-1608, Romae 1959, pp. 5-33.

⁹ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, vol. III, 1: 1576-1599 (Bucuresti; Acad. Română 1880), CLXIII, pp. 174-175.

¹⁰ *Ibid.*, CLXIV, p. 175.

¹¹ *Ibid.*, CLXI, CLXII, pp. 173-174; також *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* (Romae 1953), vol. I, nos. 129, 130, pp. 133-135.

В Семигороді З. Баторий, що доволі приязно жив з Рудольфом II, приступив без вагання до протитурецької ліги. Цікаво, що в папській інструкції доручено Комуловичу розвідати в Семигороді докладніше про козаків, а «головно, чи здається їм (в Семигороді — Л. В.), що ті козаки можуть зробити неприятелеві якусь поважну шкоду, і чи були б раді, коли б це козаки зробили, а властиво може ці рухи козаків служили б їм за оправдання, що не можуть іти на турка й лишати своєї вітчизни без всякої охорони, бо козаки звикли кидатися неначе орел, літаючи — раз на цю сторону, а раз на ту».¹²

Як видно, Ватикан був доволі точно поінформований про козацькі походи в сумежні краї, головно, в Молдавію. Зі Семигороду вислав Комулович мильну вістку про козацько-молдавський договір.¹³

З Альба Льонга папський легат подався в Молдавію до Аарона. Слід зазначити, що в тому часі Молдавію і Україну лучили тісні політичні, економічні й культурні зв'язки. Зокрема, в другій половині XVI-го століття відбулося понад 20 значніших козацьких походів у Молдавію з метою змінення політичної ситуації в країні, або підірвання господарства в турецьких посіلوсях.¹⁴

Ватикан, подібно як Австрія, за всяку ціну бажали привести козаків до співпраці з Молдавією і Семигородом. Аарон у свою чергу не був здецидований явно виступити проти турків, з уваги на добрі зв'язки з Портою. Лише згодом він зложив присягу вірності Рудольфові II на руки козацького сотника Демковича. Проте, це сталося не наслідком поїздки Комуловича, лише зі страху перед козацькою зброєю.

В березні 1594 р. Комулович прибув до Кам'янця Подільського, збагатившись декількома рекомендаційними листами від Аарона, включно з одним листом призначеним для козаків.¹⁵ Головним завданням Комуловича було розвідати про козаків і сконтактуватись з ними. Це виразно виходить з папських інструкцій відносно розмови з архієпископом Дмитром Соліковським зі Львова, з яким Комулович мав сконтактуватись.

Климент VIII писав:

«Виконавши, що маєте поручене в Семигороді, зверніть вашу путь до Львова, де знайдете архієпископа (Дмитра Соліковсько-

¹² Pierling, *op. cit.*, XVI, p. 225.

¹³ *Starine*, (Zagreb 1882), XIV, p. 89.

¹⁴ Докладніше про молдавсько-українські зв'язки в нашій праці: «Українсько-молдавські політичні відносини в другій половині XVI-го століття» (Машинопис — дисертація, 1956 р.).

¹⁵ Pierling — Rački, *op. cit.*, p. 94.

го), чоловіка великої ревности, вельми-впливового; до нього ж будете мати письмо. Повідомляючи його про заміри щодо козаків, треба поступати дуже обережно, бо може лучитися, що любов до батьківщини, страх, щоб не стигнути турецького оружжя проти Польщі, представлять йому в лихім світлі те, що іншим видається хосенним для справи загально-християнської: бити пороги зі всіх сторін.

Для того скажете йому, що ваше післанництво головню має на меті переконатися про стан Молдавії і Волощини, побачити, чого по тих князях і народах можна надіятись корисного — чи для католицької віри, чи для війни проти турка. Вважаючи, відповідно до його успосіблення, або ширше, або менше будете порушувати справу козаків; як побачите, що він до цієї справи неприхильний, і коли з розмови з ним і іншими прийдете до пересвідчення, що полякам не подобався б який-небудь рух козаків, тим більше треба буде укривати свої заміри; а щоб уникнути перешкод, які могли б у тім випадку трапитися, треба буде вибрати до пересправ краї на границі Польщі; до того дуже надався б Кам'янець, або кріпості положені на границі — як Канів, Корсунь, Черкаси».¹⁶

Не має сумніву, що Ватикан добре визнавався на польській «козацькій політиці», як також на ворожому наставленні козаків до польської протитурецької політики. Зокрема Климент VIII, будучи кардиналом, відвідував Польщу та був зорієнтований в тодішній польсько-козацькій «ситуації». Тому-то й зазначає, що «інформуючи про заміри козаків, треба поступати дуже обережно». Отже, на нашу думку, заввага О. Галецького, що Комулович, а в слід за цим Ватикан, не розбиралися в складній північно-східно-європейській політиці, мовляви: «no knowledge at all of the problems of north-eastern Europe»,¹⁷ доволі сумнівна. Натомість документарно стверджено, що Польща, як могла, утруднювала співпрацю козаків з Рудольфом II і на початку 90-их років відмовилася взяти участь у протитурецькій лізі.

Взагалі постава Польщі до плянів протитурецької ліги Рудольфа II й Климента VIII не була позитивна. Замість приступити до протитурецького союзу, подібно як це зробив Семигород, Польща постановила не зривати дружніх зв'язків з Туреччиною, як також перешкодити козакам включитися у протитурецьку війну.

¹⁶ Pierling, *Novi izvori...*, „Starine“, XVI, 226.

¹⁷ Halecki, *From Florence...*, p. 257.

Варшавський Сенат Жигмонта III своїм письмом, датованим 26. IV. 1594, запевняє султана Мурада III про союз і приязнь Польщі до Туреччини такими словами: «Serenissimis Regibus nostris ac Regno huic Poloniae cum maioribus Serenitatis Vestrae antiquissimum foedus et amicitiam intercedere non ignoramus. Quod quemadmodum a maioribus Suis Serenitas Vestra sancte esse obsevatam commemorat, ita non minore studio et sinceritate antecessores Serenissimi Regis nostri in eo tuendo et servando versatos esse pro certo confirmare possumus».

Між іншим згадане письмо говорить про козаків-ворогів Польщі й Туреччини, і то вічних: «De Cozaxis porro latronibus perpetuis, nihil aliud possumus respondere, quam illos acerrimos quoque nostros esse hostes».¹⁸

Не зважаючи на улесливі звернення польських правителів до Порти й запевнення про сердечну приязнь їхнього короля, татарські набіги на українські землі далі продовжувалися. Важко зрозуміти таке поступовання Польщі — християнської держави, беручи до уваги стратегічно-воєнні вимоги часу, грізного також для Польщі. Про моральне обличчя польського лицарства в тому часі, як «оборонців християнської віри», мабуть не приходиться говорити. Це негативне наставлення Польщі до протитурецької ліги європейських держав можемо оцінити як значний промах у зовнішній і внутрішній політиці Королівства.

Виринає питання про відношення Ватикану до українського козацтва. Назагал воно було позитивне. Численні донесення папських відпоручників з Польщі, Німеччини, Австрії та інших країн про боротьбу козаків з татарами й турками, про їхні численні перемоги над грізним татарсько-турецьким ворогом виробило в Ватикані добру оцінку про воєнний потенціал козаччини та про їхню хоробрість. Ватиканські дипломати були докладно поінформовані про вислід козацьких переговорів з Рудольфом II, як рівнож про місію і побут Хлопицького в Празі.¹⁹

Як виглядала й що з себе представляла козаччина під оглядом мілітарним і політичним у часі дипломатичної місії Комуловича?

В Україні існували й діяли три організаційні козацькі формації: Запорізькі козаки зі своїм головним осідком на Січі під проводом Криштофа Косинського, а згодом кошового отамана Богдана Миконинського й визначного козацького полководця — отамана Лободи. Другу формацію творили реєстрові козаки — під проводом шляхтича Яна Орішовського й шляхтича Миколи Язловецького. Третю групу

Е. Варвінський, *цит. пр.*, Додатки, ч. V, стор. 28 і 29.

Litterae Nuntiorum Apostolicorum ... (vol. II. 1594-1603), nr. 395, p. 6 et nr. 400, p. 9.

козацької організації творили незалежні дружинні козацькі формації під проводом окремих отаманів. Найважливішою козацькою дружиною організацією того часу була козацька дружина Северина Наливайка, бунного козацького сотника на службі кн. Острозького, відомого організатора і здібного пушкаря.

Взасмани Низових козаків, а згодом Наливайка з Польщею були на ворожій стопі. В проєкті конституції на козаків, пропущеному на польському сеймі в 1592-му році, Запорізьких козаків проголошено порогами держави, мовляв: «... wszystko kozactwo nizowe za takimi ich iawnymi excessami in patria infamos de regnoque et dominiis bannitos et proscriptos pronunczuimy ac pro rebellibus et hostibus patriae declaruiemy czasy wiecznemi y one per publicas proclamaciones obwolacz kazalismy».²⁰

На думку польської шляхти й короля Жигмонта III, козацькі набіги на Молдавію й татарські землі загострювали відносини Польщі з Туреччиною і Кримом, а козацька оборона українського населення на Волості²¹ перед соціальним визиском шляхти й релігійними репресіями польської влади, підривала авторитет влади. Рівнож збільшення козацьких полків грозило вибухом всенародного повстання проти Польщі, яке вже частинно себе проявило в повстанні Криштофа Косинського (1591—1593). Або, як це виразно читаємо в інструкції виленської шляхти на варшавський сойм, про козацьку сваволю 1590 р.: «... Kozaki nizowe, ysz nie tylko swym swowolenstwem pacta et federa z obostronnemi sąsiady wzruszają, ale też y nam bardzo dobrze się daly znać...».²²

В часах приїзду Комуловича в Україну Запорізькі козаки вже навіязали були тісні взаємовідносини з Рудольфом II і воювали татарські посілости.²³ Значну роль в зв'язках козаків з Австрією відіграв шляхтич Станислав Хлопівський, який їздив до Відня і запропонував цісареві услуги козаків. Місія Хлопівського ще до сьогодні повністю не висвітлена. Зв'язки українських козаків з Австрією і їхня співпраця фактично підкреслювали незалежність козацької організації від польського правління, яке за всяку ціну старалося цей зв'язок розірвати.

²⁰ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, докум. ч. 48, стор. 70.

²¹ З цього погляду варт відмітити народні розрухи на Брацлавщині й репресійний рух брацлавських міщан проти королівської адміністрації. Дил.: Л. Винар, *Северин Наливайко й революційний рух брацлавського міщанства (1594-1596)*, «Розбудова Держави», ч. 20 (Торонто-Денвер 1957).

²² Жерела..., VIII, док. ч. 41, стор. 65.

²³ Винар, *Козацькі зв'язки...* «На Слідах», стор. 17-18.

Якщо йдеться про війсьний потенціал козаччини, то він був надзвичайно сильний і міг мати рішальний вплив на розвиток протитурецької кампанії. Численні суходільно-морські військові походи козаків на Крим і Молдавію, локальні війни з польською шляхтою відзначили їх славою найкращих воїнів в Європі. Це признали навіть найбільші вороги козаччини — турки, устами свого літописця Наїми, мовляв: «Можна на правду сказати, що на цій землі не можна знайти сміливіших людей, щоб так мало дбали про своє життя і так мало боялися смерті».²⁴ Про вартість козацького війська в боротьбі з турками знала ціла Європа.

Не знаємо докладно про діяльність Комуловича в Кам'янці, знаємо лише, що в одному листі згадував він про свою зустріч з двома козаками, «які знаходяться недалеко відсіль».²⁵ Це були «all'i Cosachi», яких підрізняє від Запоріжців: «li Cosachi di Boristene».

Вирінає питання, з ким Комулович зустрівся? З відпоручниками реєстрового, чи вільнодружинного козацтва? На нашу думку, Комулович зустрівся з представниками незалежного дружинного козацтва, яке не було формально пов'язане з Запорізькою Січчю. Найправдоподібніше це були відпоручники Наливайка, отамана дружинного козацтва.

М. Антонович пов'язує зустріч Комуловича з невідомим козаком Козлинським і його кумом, які в березні 1594 р., на свою руку, заключили з Аароном союз проти татар.²⁶ При тому автор зазначає, що не знати, чи Козлинський не був висланником Орішовського, провідника реєстрових козаків. Козлинський не залишив по собі жадного тріскішого сліду й, мабуть, належав до дрібніших козацьких ватажків. Сумнівно, щоб Комулович заключував з ними якусь поважнішу угоду, тимбільше, що в інструкції папа виразно писав: «Вертаючи до козаків, є правдоподібним, що вони, повідомлені про ваш приїзд і ваші бажання договорюватись з ними, будуть вам безнастанно підсилати людей, щоб вас підслухувати, ...».²⁷ Отже папський легат мусів бути вийнятковим обережним. Пізніший похід Наливайка на турецькі посілости між Тягиною (Бендери) і Аккерманом (Білгород Дністровий) у першій половині червня 1594 р. можна пов'язувати з місією Комуловича, а тому правдоподібніше являється припущення, що Комулович під час свого першого побуту в Кам'янці зустрівся з наливайківцями.

²⁴ *Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących*, ... (Warszawa 1885), vol. I, p. 181.

²⁵ Pierling — Rački *op. cit.*, pp. 94-95.

²⁶ Антонович, *цит. пр.*, стор. 51.

²⁷ Pierling, *op. cit.*, p. 227.

Переглядаючи листи папи до козацького гетьмана й козаків, бачимо, що Рим був дуже добре поінформований про їхню проти-мусульманську боротьбу.²⁸ До козацького гетьмана Климент VIII писав: «Quo in genere scimus illustrem esse tuorum Cosachiorum militiam, eamque propterea Christianae Reipublicae adversus communem fidei nostrae hostes magno usui esse posse».²⁹ На жаль, лист цей не є поіменно адресований, а тому трудно вирішити, для якої козацької формації був призначений. Подібний лист був адресований до козаків — *Dilectis filiis Cosachiis Militibus*, — в якому закликав папа до протитурецького походу, кладучи наголос на їхню хоробрість, «et vestram virtutem et militarem fortitudinem potam et perspectam habemus».³⁰ Правдоподібно папа мав на увазі низове козацтво, яке найбільше відзначилося у проти-турецькій боротьбі.

²⁸ Вже в 80-их роках Ватикан знав про козацькі бравурні протитурецькі виступи. Зокрема, зруйнування Тягині в 1583 р. розголосило козацьке ім'я по цілому світі. Див. стаття Боратинського, *Kozacy i Watykan* («Przegląd polski» за październik 1906), pp. 20-21.

Також пізніші реляції папського нунція з Венеції докладно згадували про боротьбу козаків. Див.: Ватиканський Архів, *Nunz. di Venezia*, vol. 30, fol. 151 (Febr. 1594).

²⁹ *Documenta Pontificum Romanorum...*, I, nr. 129, pp. 233-234.

³⁰ *Ibid.*, nr. 130, p. 235. Гл. текст обох писем:

ASV, *Ep. ad Principes*, vol. 25, fol. 195v-196v, nr. 21.

A. Theiner, *Vet. Mon. Poloniae et Lithuaniae*, vol. III, p. 211, nr. 164 c.

A. G. Welykyj, *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*, vol. I.

Dilecto filio, nobili viro, Capiteo generali Cosachiorum.

CLEMENS PP. VIII. *Dilecte fili, nobilis vir, salutem etc.*

In hac sublimi beatissimi Apostoli Petri sede non nostris meritis, sed divina voluntate collocati, ad omnes Christianae Reipublicae partes oculos sollicitudinis nostrae assidue convertimus, quemadmodum a nobis officii nostri pastoralis ratio postulat; sed hoc potissimum tempore id agimus, cum eadem Republica magnis fluctibus agitata ab haereticis et infidelibus vehementer sime oppugnetur. Nos autem in tam multis calamitatibus, quae partim nos premunt, partim imminet et propinqua sunt, non solum ad patrem misericordiarum per orationes et sacrificia confugimus, in quo potissimum spes nostra reposita est, sed humanis etiam rationibus, ut patet, publicis incommodis remedium adhibere, quantum divina gratia adiutrice possumus. Omni sane studio conamur, et filios nostros Principes catholicos et nationes ac populos bellica laude florentes ad fidei, et Reipublicae causam non minus pie quam fortiter tuendam nostra paterna voce excitamus.

Quo in genere scimus illustrem esse tuorum Cosachiorum militiam, eamque propterea Christianae Reipublicae adversus communes fidei nostrae hostes magno usui esse posse. Tum multa quoque de tua virtute et rei militaris scientia accepimus: viris enim fortibus fortem et prudentem virum praesse aequum est. Neque vero dubitamus te huius S. Rom. Eccl. omnium Christianorum matris et studiosum et observantem esse, cupereque pro Dei gloria et Christianae Reipublicae dignitate praeclarum aliquid aggredi, et Deo iuvante efficere, quod posteritatis memoria celebretur, et quod multo est praestantius, aeternam tibi afferat felicitatem. Nos igitur te valde in Domino diligentes, et de tua in nos et hanc Sanctam Sedem voluntate magnopere confidentes mittimus ad te, et ad milites tuos hunc dilectum filium Alexandrum Comuleum, Illyricum, familiarem nostrum, sacerdotem Domini pium et religiosum nobis valde gratum, ob gravissimas Christianae Reipublicae et fidei Catholicae causas, de quibus is tecum nostro nomine aget. Quare hortamur te, ut eum humaniter audias, eique omnem fidem, ac si nos ipsi tecum loqueremur, habearis. Tu vero, vir fortissime, audi vocem matris tuae Romanae

З Кам'янця Комулович подався до Львова. В міжчасі бачився з кн. К. Острозьким, а згодом з Соліковським. Завдання Комуловича було вплинути на кн. Острозького, щоби він приєднався до плянів Папи і Рудольфа II. На думку Комуловича, активний виступ кн. Острозького проти турків змусить короля Польщі рівнож до виступу проти Турки.³¹ Відомо, що Комулович був частим гостем кн. Острозького,³² намагаючись через нього вплинути на польського короля.

Вже 29 квітня Комулович повернувся до Кам'янця, щоби допровадити до кінця переговори. В своїм листі з Кракова Комулович згадував, що переговорював з людиною, яка очолювала козацький відділ

Ecclesiae, fortitudinem istam tuam et in bellicoso populo auctoritatem offer Deo et beato Petro, imple desiderium nostrum: erit hoc tibi et genti tuae in omnes aetates gloriosum, quod Apostolica Sedes difficilimo tempore multum virtuti vestrae et pietati tribuendum merito duxerit.

Datum Romae apud Sanctum Petrum, sub Annulo Piscatoris, die VIII Novembris MDLXXXIII, Pontificatus Nostri Anno secundo. —

ASV, *Ep. ad Principes*, vol. 25, fol. 197-198, nr. 23.

Theiner, *op. cit.*, vol. III, p. 211, nr. 164 d.

A. G. Welykyj, *op. cit.*, vol. I.

Dilectis filiis Cosachiis Militibus.

CLEMENS PP. VIII. Dilecti filii, salutem etc.

Beatissimi Apostolorum Principis Petri, meritis licet imparibus, divina tamen dispositione haeredes et successores, cui omnes Christi oves pascendae et gubernandae ab longe et prope paternae caritatis sinu complectimur, et in communi Christianae Reipublicae necessitate omnes veluti unius matris S. Rom. Cath. Ecclesiae filios ad opem matri ferendam advocamus.

Vos igitur et filios nostros in Christo agnoscimus et vos paterno amore prosequimur, et vestram virtutem et militarem fortitudinem notam et perspectam habemus, et de vestra in Nos atque hanc Apostolicam Sedem observantia ea nobis pollicemur, quae a Christianis hominibus virisque fortissimis Romanum Pontificem, Christi in terris Vicarium et totius gregis Domini Pastorem, expectare aequum est, nimirum ut pro Dei gloria, pro fidei defensione, pro Christianae Reipublicae conservatione omnia quamvis ardua et difficilia aggredi parati sitis; nihil enim viros fortes magis decet, nihil est ad laudem bellicam illustrius, nihil ad memoriam posteritatis gloriosius, quam communem Christianam Rempublicam defendere, sanctam religionem nostram tueri et pro christiani nominis majestate vitam et sanguinem, si ita opus sit, profundere, hoc praesertim tempore cum teterrimus Turcarum tyrannus tanta adversus Christianos rabie incensus est, ut non solum omnes dirae servitutis iugo opprimere, sed penitus nomen christianum delere, quod Deus in illum converrat atque extinguere conetur.

Nos autem pro nostro pastoralis officio de universali Ecclesia Dei solliciti mittimus ad vos ob gravissimas religionis et publicae utilitatis causas hunc dilectum filium Alexandrum Comuleum, Illyricum, presbyterum insigni pietate et zelo familiarem nostrum et nobis pergratum, quem vobis in Domino commendamus, ut vos nostro nomine alloquentem libenter audiat is idemque absque ulla dubitatione plenam habeatis; ea enim acturus est vobiscum, quae ad Dei honorem vestraeque nationis et militiae dignitatem valde pertinet. Vos autem, viri potentes, accingimini, ut Deo exercituum strenue servientes immortales palmas et coronas, quae nunquam marcescunt reportetis.

Datum Romae apud S. Petrum etc., ut supra.

Litterae Nuntiorum Apostolicorum... (vol. II), nr. 409, pp. 14-15: "... et questo passo è bastante secondo che dice Don Alessandro a mettere in necessita il Re di Polonia a rompersi col Turco".

³² Ibid., nr. 420, p. 20: "... il quale Don Alessandro ho inteso ch'è in Polonia, et che andava et veniva spesso dal Duca d'Ostroga..."

і 2.500 поляків. При тому провідник цього відділу просив надіслати 100 фльоренів і обіцяв, що зєднається із запорізькими козаками.³³ Рівночасно прирікав співпрацювати з Ароном. Хоча Комулович не подає причини козацького отамана, то на основі історичних джерел виразно приписується сил'вестка Северина Наливайка, який у квітні остаточно покинув службу в кн. Острозького. Д. Еварницький,³⁴ а за ним Е. Барнінський³⁵ висунули гіпотезу, що Комулович переговорював з кошовим Богданом Микошинським. Ці дослідники не мали в своїм розпорядженні пізніше опублікованих листів Комуловича, отже висунули помилкову гіпотезу. Б. Микошинський вирушив у протитурецьку кампанію з Запорізькими козаками в зв'язку з домовленням його з Рудольфом II.

Отже в першій половині травня переговорював з Комуловичем у сирині проти-турецького походу Наливайко. Ми не знаємо окремих точок договору; в кожному разі Комулович напевно придержувався інструкцій Ватикану, де було зазначено, що він має запитати козаки, чи вони можуть «несподівано напасти на Монкастро, що зветься його поляки Козловом, і цією дорогою піти берегом Чорного Моря, де можна здобути багату добычу, а турки не могли б навіть боронитися, бо зайняті боротьбою з християнами». Також легат мав розвідати, чи можна спонукати сусідніх Перекопських татар і мігреїв до бунту проти турків.

На фінансування цього походу Папа призначив був біля 12.000 золотих, що їх Комулович мав виплатити козакам, як лиш вирушати в «краї неприятели».

Грушевський твердить, що переговори Комуловича з Наливайком не привели до нічого.³⁶ Це твердження у світлі нової інтерпретації історичних джерел не виправдане. В згаданому листі Комуловича з Кривока виразно зазначено, що козацький провідник одержав 100 фльоренів за свої услуги. Треба зазначити, що Климент VIII робив свої заходи в справі протитурецької ліги в порозумінні з Рудольфом II. М. Грушевський отримав похід Наливайка з червня 1594 р. з пізнішою погонєю Наливайка за татарською ордою. Михайло Антонович документарно ствердив два окремі походи Наливайка.³⁷ І саме цей червневий похід ми пов'язуємо з переговорами Комуловича. Козл

³³ Pierling — Rački, *op. cit.*, „*Starine*“ XIV, „VIII. Comuleo al Cardinale S. Giorgio, Cracovia 14 Octobre 1594“, p. 101.

Д. Еварницький, *История запорожских козаков*, т. II (СПб, 1898), стор. 101.

Е. Барнінський, *цит. пр.*, стор. 18.

³⁶ Грушевський, *цит. пр.*, VII, стор. 200.

³⁷ Антонович, *цит. пр.*, стор. 54.

ки вирушили з Мацієва на долишній Дністер, де здобули місто Паркани, а згодом руйнували турецькі посілости між Тягиною і Аккерманом. В своєму пізнішому звіті Комулович твердив, що козаки «виконали своє завдання».³⁸ На цьому кінчалася співпраця Наливайка з Комуловичем.

Северин Наливайко, який був в союзі з Австрією, мав інші плани відносно своєї майбутньої ролі в Україні. Недаром у Данцігському архіві заховалися документи, в яких подано, що «козаки проголошують, що будуть боронити весь бідний і пригнічений люд, що тікатиме до них перед тиранією Польщі. Назагал можна помітити, що вони ніби заснували нову республіку, для якої буцім-то Наливайко вже прибрав титул князя».³⁹ Не без того, що це перебільшені та переяскравлені вістки, проте вони криють в собі частину правди. Наливайко, заглиблений в свої плани, не міг всеціло присвятитися папському легатові, а тому Комулович зачав шукати нових зв'язків з низовим козацтвом, як також, знаючи про напружені відносини між Наливайком і Запоріжцями, намагався зладити їхній внутрішній спір.⁴⁰ Як відомо, за деякий час Запоріжці, під проводом Лободи й Наливайка, зі своєю козацькою дружиною, ходили спільним походом у Молдавію. В якій мірі Комулович причинився до ліквідації спору між козацтвом, цього історичні джерела покищо не викривають.

Контакт з Запоріжцями старався Комулович нав'язати посередньо через снітинського старосту Миколу Язловецького, начальника реєстрових козаків, згідно з соймовою постановою з 1590-го року. Можливо, що до нього, як польського шляхтича, а одночасно провідника «залягальзованих» козаків, Комулович мав більше довіря, як до незалежного Наливайка. В кожному разі 30-го серпня остаточно заключено договір між Комуловичем і Язловецьким, який зобов'язався вирушити в проти-турецький похід Запорожців і Наливайківців та зробити диверсію на Чорне Море, або напасти на татар, що поверталися з Угорщини.⁴¹

Язловецькому Комулович передав папські гроші на організацію війська. На початку вересня Язловецький виїхав над Дніпро й договорився з Лободою, що він з 600 Запорожцями, з допомогою Наливайка й реєстровців, вирушить у степ. Разом плянував Язловецький зібрати біля 20.000 війська.

³⁸ Pierling — Rački, *op. cit.*, „Starine“, XIV, 108.

³⁹ Антонович, *цит. пр.*, Додаток, докум. ч. 22.

⁴⁰ Pierling — Rački, *op. cit.*, „Starine“, XIV, p. 101.

⁴¹ Договір заключено 30-го серпня 1594 р. в Шаровці (Sarafia); cf. Pierling — Rački, *op. cit.*, p. III.

В похід вирушив Язловецький з козаками на початку жовтня. У виправі брали участь різноманітні козацькі з'єднання: наливайківці, реєстрові козаки й Запоріжці. Ватиканські дипломати покладали багато надій на Язловецького, надіючися на велику перемогу. Проте, як відомо, цей похід не вдався.

В середині походу козаки Язловецького покинули й він за короткий час з журби помер.⁴² Можна дошукуватись глибших причин учинку козаків, що, на нашу думку, слід добачувати в першу чергу в неохоті служити під рукою польського шляхтича. На цьому поході кінчаються конкретні висліді місії Комуловича до козаків, які опісля під цісарськими хоругвами ходили в протитурецькі походи.

Роблячи підсумки з місії Комуловича, який під кінець 1594 р. виїхав до Москви, треба ствердити, що вона йому лише частинно удалася. Зустріч Комуловича з Наливайком, князями Острозькими й архієпископом Соліковським могла, до деякої міри, захитати довіря польського легата до Запорозжців. Все ж таки йому вдалося zorganizувати один удатний похід Наливайка та нещадну виправу Язловецького.

Без уваги на непорозуміння козаків з Язловецьким, Комулович наглядно бачив вартість козацької зброї у боротьбі з турками й татарами. В Ватикані дуже уважно слідкували за кожною козацькою перемогою, як рівнож за реакцією Польщі. В одній реляції з 9. XII 1594 р. з Кракова читаємо, що польські сенатори обвинувачували Рудольфа II і Климента VIII, що вони з розмислом посиляли козаків на Молдавію і Волощину, щоб примусити поляків зірвати союз із Туреччиною.⁴³ Назагал Ватикан старався поладити непорозуміння між Австрією і Польщею, проте, це було важко досягнути, бо Запоріжці і Наливайківці воювали під цісарськими знаменами. В основному місію Комуловича слід уважати за успішну. Не зважаючи на складні внутрішні обставини в Польщі та в Україні, він позитивно вплинув на участь українського козацтва в проти-турецькій коаліції Австрії і Ватикану.

Дипломатичні місії Комуловича й Еріха Лясоти вказують на велику популярність українських козаків у Західній Європі. Від 1590-их років українське козацтво стає міжнародним чинником і грає важливу роль у міжнародній політичній ситуації останньої декади XVI-го століття. Зацікавлення Ватикану Україною, а в слід за тим місія Комуловича, вповні підтверджує позитивний вклад українських козаків в організацію проти-турецької коаліції.

⁴² Reinoldi Heidenstenii, secretarii Regii, *Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti, Libri XII* (Frankfurti ad Moenum 1672), vol. X, p. 307.

⁴³ *Litterae Nuntiorum Apostolicorum...* (vol. II), nr. 442, pp. 33-36 (Cracovia, 9. XII); nr. 456, p. 46 (Cracovia 3. II. 1595).

POLITICAL MISSION OF ALEXANDER COMULOVICH IN THE UKRAINE IN 1594

(Summary)

Referring briefly to the international events in the last decade of the sixteenth century, the author analyzes the diplomatic relations of the Ukrainian Cossacks with the Vatican State.

Alexander Comulovich, a Croatian priest, was in the service of Pope Clement VIII (Ippolito Aldobrandini), who together with Emperor Rudolph II planned a coalition of Christian States against the Ottoman Empire.

Comulovich as a Vatican legate was sent with a special mission to Moldavia, Walachia, Poland, Ukraine and Muscovy in order to unify and coordinate all the military potential of the above-mentioned states and nations against the Turks. At that time Ukrainian Cossacks were active in their struggle with growing Turkish and Tartar expansion in Eastern Europe, especially in Moldavia and Walachia. Comulovich was able to contact Severyn Nalyvayko, one of the outstanding Cossacks leaders, and also to negotiate with the Zaporogian Cossacks who lived on an island in the Dnieper cataracts.

On the basis of various historical sources and histories the author elucidates the mission of Comulovich and analyses the Vatican-Ukrainian negotiations at the time, emphasizing especially the military and political importance of the Cossack forces of the Eastern European coalition against the Ottoman Empire in 1594-1595.

о. Ір. Назарко, ЧСВВ

ПОРФІР ВАЖИНСЬКИЙ — ЄПИСКОП ХОЛМСЬКИЙ (1790—1804)

Холмсько-белзька єпархія обіймала палятинати: Холм, Белз і частину Люблина на просторі около 50 квадратних миль¹ (не американських). Хоч дехто думає, що початки цієї єпархії сягають часів князя Володимира Великого (н. пр. Суша²), то однак це розминається з правдою, бо саме місто Холм у часах Володимира Великого ще не існувало. Його заснував щойно в XIII столітті галицький король Данило, що й переніс до Холму осідок владики з малого містечка Угровськ над Вепром. Галицько-Волинський Літопис описує цю подію докладно під 1255 р., але як подію, що сталася перед двадцятьма роками.³ Після пожежу старого Холму 1255 р., Данило — як каже згаданий Літопис «ни будував город ще твердішим і кращим та здвигнув у ньому величезну церкву на честь Пресвятої Приснодіви Марії».⁴ Тут буйно розвинулося релігійне життя, поставали чисельні церкви й монастирі, в яких князі й княжни вели чернече життя. Впливи церковного роз'єднання мабуть не сягнули до Холмської єпархії, бо не тільки не було ніякого формального розриву, але польські королі потверджували часто з'єдиненням диплом привілеїв короля Владислава III з р. 1443, з якого слідує, що Холмські владиками оставалися вірні Флорентійській Унії.⁵ Аналогічних дипломів з широкими привілеями іншим єпархіям не давано, ні не потверджувано.

В час унійних нарад на владичому престолі в Холмі сидів єпископ Діонісій Збируйський (1586—1604), що заявився за з'єдиненням уже 1590 року і як з'єдинений прожив ще сім літ, аж до своєї смерті.⁶ Піс-

¹ Див. J. Pelesz, *Geschichte der Union*, Wien 1880, т. II, с. 72.

² J. Susza, *Phoenix tertiatu rediit*, р. 47; цитований у Пелеша, там же.

³ Т. Коструба, *Галицько-волинський Літопис*, Львів 1936, ч. II, с. 57-59.

⁴ Там же, с. 59.

⁵ Див. M. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae*, Leopoli 1862, р. 78-83.

⁶ В. М. Площанський, *Прошлоє Холмской Руси по архивным документам XV-XVIII вв.*, Вильна 1899, с. 227-253.

ля нього на владичому холмському троні сидів єпископ Арсен Андрієвський (1605—1619), відтак Атанасій Пакоста (1619—1625), Теодосій Мелешко (1626), а згодом коротко Холмською єпархією админстрував митрополит Й. В. Рутський (1626—1630). Потім за чергою слідували владыки: Методій Терлецький (1630—1649), Яків Суша (зразу адміністратор, а відтак єпископ від 1652—1685), Августин Лодята (1685—1691), Іван Малаховський (до 1693), Гедеон Война Оранський (1693—1709) і Йосиф Левицький (1711—1730).⁷ Після смерті Левицького прийшов Пилип Володкович (1731—1758),⁸ а після нього один з найревніших владык: Максиміліян Рило (1759—1785).⁹ Його ж наслідником був Теодосій Ростоцький (1785—1790),¹⁰ а по ньому прийшов єпископ Порфiр Важинський. І саме на діяльності цього мало в нас відомого владыки хочемо довше спинити свою увагу в цій статті.

I.

Рід Важинських vel Важенських був шляхетського походження, гербу Габданк, а придомку Скарбек.¹¹ Цей рід осів найперше в Полоцькому воєвідстві, звідки деякі перенеслися на Жмудь і Литву. З цього роду вийшли старости, скарбники, полковники, маршалки повітові й писарі Великого Князівства Литовського¹² (н. пр. Михайло 1770 р.). З цього роду вийшов теж пізніший єпископ Холмсько-белзький Порфiр Важинський.

Порфiр Скарбек-Важинський народився 5 серпня 1732 р. на Білорусі, як син Казимира й Вікторії.¹³ Батько його Казимир був земський суддя в Ошмянах Могилівської губернії. На 18-ому році життя Порфiрій вступив до Чина св. Василя Великого у віленському монастирі разом з своїм старшим братом.¹⁴ Це точно описав єпископ М. Рило в своєму щоденнику, називаючи Порфiрія: «optimae indolis iuvenis... qui spem non parvam religioni videtur adnotare»¹⁵ В Чині Порфiрій скінчив філософію і богословію і вже як диякон 1754 р. виїхав до Риму на

⁷ Див. J. Pelesz, *op. cit.*, vol. II, с. 330-336.

⁸ І. Назарко, *Київські Митрополити*, Рим 1961.

⁹ І. Чома, *Maximilianus Rylo Episcopus Chelmensis et Peremyliensis*, Romae 1953.

¹⁰ І. Назарко, *твір цит.*

¹¹ J. N. Bobrowicz, *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S. J.*, Lipsk 1839, т. II, с. 4.

¹² Teodor Zychlinski, *Złota księga szlachty polskie*. Poznan 1907, roczn. XXXI, с. 71-74.

¹³ М. Войнар, *De Protoarchimandrita Basilianorum (1617-1804)*, Romae 1958, р. 290.

¹⁴ А. Петрушевичъ, *Краткое извѣстiе о Холмской Епархіи и святителяхъ ея*, «Науковий Сборникъ» 1867, вип. I-IV, с. 10.

¹⁵ M. Rylo, *Diarium*, I, 18.

дальші студії. Тут замешкав у грецькій Колегії св. Атанасія, звідки й виїхав після абсолюторії студій 1758 р.¹⁶ Дехто твердить, що молодий Важинський студіював теж на інших італійських академіях і багато подорожував.¹⁷

Після повороту на батьківщину Важинський сповняв спершу обов'язки професорські. І так: найперше (1762 р.) був професором філософії в Полоцьку,¹⁸ потім був ректором шкіл у Бучачі, а вкінці до 1772 року ректором Колегії у Володимирі.¹⁹ Року 1772 увійшов на Герцестейську капітулу як делегат Володимирський і на ній був вибраний Протоархимандритом Чина проти сподівання всіх, бо — як твердить Рило — загальна опінія була, що Протоархимандритом буде о. Н. Карпинський — литовський протоігумен.²⁰ Протоархимандричий уряд Важинський сповняв гідно продовж вісьмох літ.²¹

Як Протоархимандрит Чина визначався передівсім мужньою обороною монастирів перед державними урядами, бо після першого поділу Польщі (1772 р.) руська провінція Чина св. Василя Великого припала Австрії, а цесарева Марія Тереса знесла 26 монастирів. Завдяки обороні Важинського в Австрії ще залишилося 22 монастирі.²² Року 1772 Важинський дістав з Риму привілей наділювати гідних ченців ступнем доктора філософії чи богословії.²³ Року 1773 видав друком для своїх ченців корисну книжку молитов і духовних вправ.²⁴ Крім цього з італійської мови переклав обширне життя Святих у 12-ох томах, але ця книжка мабуть не появилася друком.²⁵ Хотів двигнути свій Чин як найвище, а тому, що до Чина напливало тоді багато елементу шляхетського, носився якийсь час з думкою, щоб вищі уряди в Чині зарезервувати тільки ченцям шляхетського походження.²⁶ Але згодом занехав цю думку. Після протоархимандричої каденції на просьбу ченців дістав від Папи Пія VI року 1780 особистий привілей уживати

¹⁶ *Archiv. Co'll. Graecorum*, vol. 13, fol. 10v-11.

¹⁷ J. Bartoszewski w „*Encyklopedia Powszechna*”, t. XXVI, Warszawa 1867, s. 602.

¹⁸ *Kazanie na uroczystość B. Józafata Kuncewicza, Arcybiskupa Połockiego* ..., miauc w Katedrze Połockiej R. MDCCCLXII, przez X. Porfirego Wazynskiego ZSBaz. W. Filozofii na ten czas Professora, Wilno (zrad. w Adama Jocher'a).

¹⁹ J. Bartoszewski w *Encykl. Powsz.*, s. 602.

²⁰ M. Rylo, *Diar.*, II, 131.

²¹ M. Wojnar, *De Capitulis Basilianorum*, Romae 1954, p. 27 et op. cit., p. 290.

²² W. Chotkowski, *Redukcje monasterów Bazyliańskich w Galicji* (Pol. Akad. Umiejętn., Wydział Filoz. Hist. Rozprawy Ser. II, t. 36), Kraków 1922, s. 6-8.

²³ M. wojnar, *De Protoarchimandrita* ..., p. 290.

²⁴ Наголовок цієї книжки: P. Wazynski OSBM, *Orationum seu exercitationum oratoriarum*, pars 2-da, Vilnae 1773.

²⁵ *Encyklopedia Powsz.*, там же.

²⁶ Там же.

протоархимадричних інсигній і титулу колишнього (ex) протоархимадрита.²⁷ Невдовзі потім Важинського іменовано помічником Жидичинського архимадрита І. Володзька,²⁸ а після його смерті (1782 р.) Важинський став Жидичинським архимандритом. Провінційальна капітула в Тороканях 1784 р. вибрали його Литовським протоігуменом.²⁹ Вкінці на Жидичинській капітулі 1788 р. Важинського вибрано вдруге протоархимандритом Чина на друге восьмиліття,³⁰ однак цієї каденції вже не докінчив, бо в грудні 1789 р. дістав номінацію на Холмського єпископа.³¹ Року 1790 відбулося у Варшаві торжественне висвячення Порфірія Скарбек-Важинського на єпископа Холмсько-белзького.³² Святити його митрополит Т. Ростоцький, що тоді як сенатор засідав у Варшаві.

II.

У Холмі єпископ Важинський упорядкував свої справи матеріальні, а відтак як польський шляхтич чинно заангажувався в польську політику, жив у добрих взаєминах з Тадеєм Костюшком і навіть фінансово спомігав повстанню Костюшка. Однак, коли після третього розбору Польщі Холмщина припала Австрії, Важинський цілком усунувся від політики, а занявся, як годилося, релігійно-церковними справами своєї єпархії. Вже давніше почав він писати свій Щоденник, з якого маємо багато відомостей.³³ Тепер пильніше занотовує в ньому важніші події.

Року 1795 Владика відновив церкву в Покровці знищену воєнними діями і прикликав з Лавришева священика Філярета Лютосовича, щоб в Холмі пустити в рух друкарню. Наступного року частину своєї єпархії, що знаходилася за Бугом і належала до Росії, окремою грамотою відступив полоцькому архієпископові Іраклієві Лісовському і про це звідомив Апостольську Столицю.³⁴ Натомість до Холмської єпархії приділено від Володимирської єпархії деякі північні околиці Берестя лит. перед Бугом так, що дехто називає Важинського теж адміністратором Берестейським. З приводу прилучення Холмщини до Австрії,

²⁷ M. Wojnar, *op. cit.*, p. 77.

²⁸ A. Węsyki, *Acta S. C. Prop. F.*, vol. V, p. 124.

²⁹ M. Wojnar, *op. cit.*, p. 290.

M. Wojnar, *De Capitulis Bas.*, p. 28-29.

³¹ A. Węsyki, *op. cit.*, p. 178.

³² T. Zychlinski, *op. cit.*, s. 73.

³³ *Diariusz* має три томи. Значається 1730-тим роком, а кінчається 1804 р., писаний польською мовою.

³⁴ *Diariusz*, I, 199.

Владика мусів їхати до Кракова, щоб там зложити присягу вірності новому правительству і при цій нагоді добився підвищення своєї пенсії, яка виносила 4.000 флоренів.³⁵ Не зважаючи на крайнє вбожество Владики, йому наказано окремим придворним декретом (*aulico decreto*) урядити при своїй катедрі консисторію, яка складалася б із сімох совітників. Коли Владика відмовлявся від цього своїм убожеством, йому призначено ще 1.500 флоренів для «майбутнього устрочення єпархії».³⁶

Живучи дуже ощадно й скромно, Важинський заощадив 10.000 флоренів зо своєї пенсії і за ці гроші 1797 р. гарно прикрасив унутрі свою катедру й палату, сподіючись від губернії звороту коштів, але безуспішно. Тоді звернувся він до самого цісаря і дістав згадану вище підвишку 1.500 флоренів.³⁷

За дозволом митрополита Т. Ростоцького, який ще тоді жив у Петербурзі, Важинський — як найстарший з усіх галицьких єпископів їздив 1799 р. до Львова, де висвятив на Львівського єпископа о. Миколая Скородинського. При цій нагоді, в імені всіх зібраних єпископів написав до цісаря просьбу за Василіянами, щоб їм повернено Угінський монастир з усіми добрами.³⁸ В журбі за долю з'єдиненої Церкви, Важинський ще за життя митрополита Ростоцького робив заходи про наладнання греко-католицької ієрархії в Австрії. В тій цілі написав відповідні письма до Владик, а передовсім радив Перемиському Владичі А. Ангеловичеві зачати відповідні кроки в справі наладнання ієрархії в австрійській імперії. Як найстарший віком між галицькими єпископами, підписав відповідне прохання до австрійського цісаря, про що згадує в своєму дневнику.³⁹ Галицькі Владики: Львівський М. Скородинський і Перемиський Ангелович, з ними й Важинський просили цісаря й Апостольський престол відновити давню Галицьку митрополію і хоч признавали над собою митрополита Ростоцького, який був примушений перебувати в Петрограді — то одначе, з уваги на обставини, Скородинський і Ангелович радили іменувати Важинського принайменше Київським Кoad'ютором.⁴⁰ Одначе, як довго жив митрополит Ростоцький, у цій справі не можна було добитися ніяких успіхів.⁴¹

Після третього поділу Польщі змінився теж в Австрії спосіб управи Василіянського Чина. Цей новий спосіб зв. «*Ratio Regiminis ab Ordine*

³⁵ А. Петрушевичъ, *твір. цит.*, с. 29.

М. Harasiewicz, *op. cit.*, p. 770.

J. Bartoszewski, *Encykl. Polisz.*, s. 604.

Diariusz, II, 87 i 88.

³⁶ Там же, III, 239.

³⁷ М. Войнар, *De Protoarchimandrita Bas.*, p. 291.

⁴¹ А. Ammann. *Ostslawische Kirchengeschichte*, Wien 1950, S. 638.

S. Basilii Magni servanda» затвердили всі галицькі владыки, зокрема 29. IV. 1803 р. затвердив його Владика Холмський з деякими своїми заввагами.⁴² Взагалі до Чина св. Василія Великого Важинський відносився дуже прихильно і деяким членам доручив єпархіальні достоїнства (н. пр. офіціалом зробив о. Ф. Сежпутовського ЧСВВ), за що стягав на себе негодування єпархіального духовенства.⁴³

На часи святительства Важинського припадають засновини жіночого Згромадження Сестер Йосафаток, які появилися в Холмській єпархії ще 1792 року. Запитаний Люблинським повітовим урядом, Важинський їх гаряче поручив, Краківська губернія їх затвердила, Владика дав своє благословення і вони почали провадити дівочу школу в Парчеві. Духовним опікуном Згромадження був василіянин Т. Цуровський — автор співаника побожних пісень.⁴⁴

В той час Полоцький архієпископ Іраклій Лісовський почав проводити свою літургічну реформу, яка зрештою йому не вдалася,⁴⁵ і до неї хотів приєднати Важинського. Важинський теоретично признавав потребу поправи наших літургічних книг, але не був цією справою одушевлений, як слідує з його дневника.⁴⁶

Дотично літературної діяльності Важинського, належить пригадати, що він переклав з італійського твір Петра Ріпамонті: «*Synagoga z błędu wyprowadzona*».⁴⁷ У своєму щоденнику Важинський згадує, що він працює над перекладом італійської книжки про обов'язки християнина, що живе на світі, але вона мабуть не вийшла друком.⁴⁸ З його листа до кардинала Літти в Римі 1802 р. довідуємося, що Владика також наміряв зайнятися збиранням матеріялів до історії Руської Церкви.

Подібно, як його попередник єп. Рило, Владика Важинський перевів при свідках офіційні оглядини мощів блаженного Йосафата Кунцевича 1797 р. і списав відповідний акт у приявності свого офіціала, ректора семінарії і інших. Цей акт записав він у своєму щоденнику.⁴⁹

Свою бібліотеку, багату в книжки й рукописи, Важинський записав окремою грамотою з 23. X. 1797 р. Холмському монастиреві ОО. Василіян, однак монастир мав прийти в посідання бібліотеки щойно по смерті Владика.

Наприкінці слід згадати, що *Щоденник* Владика Важинського — це справжня копальня першорядних відомостей з життя Чина св. Ва-

⁴² М. wojnar, *De regime Basilianorum ruthenorum*, Romae 1949, p. 118.

⁴³ А. Петрушевичъ, твір цит., с. 40-43.

⁴⁴ Там же, с. 45 і 46.

⁴⁵ Див. М. Solowij, *De reformatione liturgica Heraclii Lisowskyj*, Romae 1950.

⁴⁶ *Diariusz*, III, 130.

⁴⁷ Видана в Почасві 1792 р.

⁴⁸ *Diariusz*, II, 4.

⁴⁹ *Diariusz*, II, 19.

силія Великого і нашої Церкви, бо в цьому щоденнику Владика записував не тільки свої спомини й переживання, але й помістив багато актів, грамот і письм з часів свого довгого найвищого настоятельства в Чині як протоархимадрит Чина через дві каденції, а також письма до інших Владик і меморіяли, що мають загальне значення для нашої Церкви.⁵⁰

Холмський єпископ П. Важинський помер 9 березня 1804 р. на 72 році життя. Похоронено його в холмській катедрі. Осиротілою спархією завідував через окремого генерального вікарія перемиський владика Антін Ангелович аж до 1809 р., коли єпископом іменовано ігумена Холмського монастиря Фердинанда Ціхановського.

Важинський був безперечно світлий ум: учений, знаменитий лінгвіст, добрий богослов з окремими даруваннями на настоятеля, про що свідчить його протоархимадритство через дві каденції, бажав добра й розвитку Чинові св. Василя Великого, приступний, виrozumілий і лагідний.⁵¹ Правда, як польський шляхтич спершу замішався в польську політику, але згодом її занехав. Визначався окремим набоженством до св. Йосафата і був щиро прив'язаний до Апостольського Престола. Не диво, що діставав часті признання від Конгрегації Поширення Віри,⁵² а Папа Пій VI писав, що йому відомі великі заслуги Владика Важинського.⁵³

А. Петрушевичъ, *тойр цит.*, с. 57 і 58.

⁵⁰ J. Bartoszewski, *op. cit.*, s. 603.

А. welykyj, *Acta S. C. Propag. Fide*, vol. V, p. 57.

⁵¹ А. Welykyj, *Documenta Pontif. Rom.*, II., p. 285.

Олександр Баран

ПОДІЛ МУКАЧІВСЬКОЇ ЕПАРХІЇ В ХІХ. СТОРІЧЧІ

Мукачівська єпархія, яка в першій половині XVIII сторіччя була цілковито утиснена мадярсько-латинською ієрархією Ягру, в 1771 році досягнула свою самостійність і почала сильно розвиватися. Вона в скорому часі дійшла до такого розквіту, що перевищила всі тогочасні східні єпархії в Католицькій Церкві. В часі владцтва єпископа Андрея Бачинського (1773—1809) церковний і національний авторитет карпатських українців в Австрійській імперії доходив до вершка,^{*} так, що інші церковні й національні угруповання почали боятися цього нечуваного розвитку. З тієї причини не тільки вороги, але і т. зв. «приятелі», старалися ослабити українську Церкву в давній Мадярині і видвинули питання поділу Мукачівської єпархії.

I. Перші спроби поділу.

Питання поділу Мукачівської єпархії перший раз постало в 1775 році, в зв'язку з ерекцією нового Варадинського румунського єпископства. У Великому Варадині (сьогодні Орадеа) вже від 1748 року існував східній Апостольський вікаріят, який обнімав усіх румунів поза межами Фогарашської та Мукачівської єпархій. Цей вікаріят розтягався на комітати: Бігар, Арад, Чонгар, Чанад, Бекеш і Темеш. Але в тих комітатах уніятів було дуже мало і тутешнє румунське населення, до 80 відсотків православне, належало до Арадського нез'єданого єпископа.¹ Варадинський Апостольський вікарій, передбачуючи ерекцію нового єпископства, хотів в якийсь спосіб збільшити число своїх вірних і тому в згаданому році домагався в імператорки Марії Тереси, щоб усі греко-католики комітатів Саболчу і Сатмару були відділені від просторого Мукачівського єпископства й прилучені

^{*} Баран О., *Єпископ Андрей Бачинський і церковне відродження на Закарпатті*, Йорктон 1963.

¹ ASV (Archivio Segreto Vaticano), *Acta S. Congregationis Consistorialis, anni 1776*, f. 351—426. et anni 1777, f. 213—303.

до майбутньої Варадинської єпархії.² Цісарська канцелярія після розглянення справи не мала нічого проти домагань Варадинського Апостольського вікарія, але, щоб нікому не робити кривди, в листопаді 1775 року зажадала в цій справі також і думки Мукачівського єпископа, Андрея Бачинського.³

На цей запит Андрей Бачинський 26-го грудня відповів довгою реляцією,⁴ в якій зразу заявив свою опозицію проти плянів Варадинського вікарія. По його словам, змінити старі границі якоїсь єпархії можна було б тільки тоді, якщо така зміна була б потрібною, або принайменше корисною для спасіння і кермування людських душ; а відірвання сатмарських і саболчських парафій від Мукачівського єпископства і прилучення їх до майбутньої Варадинської румунської єпархії не було взагалі потрібним і не приносило жодної користі для душ згаданих парафій. В тих комітатах Мукачівські єпископи не мали ніколи труднощів в адміністрації і за їх веденням викорінено тут всі зародки схизми. Крім того, продовжував даліше Бачинський, не робив труднощів факт, що сатмарські греко-католицькі парафії були румунської національності, бо права румунів в Мукачівській єпархії не були толеровані; в єпархіяльній капітулі був румунський канонік, що репрезентував своїх конаціоналів в куріяльнім заряді, а в ужгородській семінарії румунські богослови мали свого професора, який виконував їх в їхній національній традиції. Крім того весь український клир в цій комітаті знав добре по румунськи, і вірні під сонісною працею та контролею священників обох національностей добре закріпилися в правдивій вірі. Сміло твердив Бачинський, що під кермою Мукачівських єпископів вірні сатмарського комітату знаходилися в повній безпеці щодо віри і прив'язання до Апостольської Столиці.⁵ Але, по його словам, не можна було цього твердити про підданих Варадинського Апостольського вікаріату. Тут унія ніколи не стояла добре. В цих територіях було більше відступств від католицької віри, чим у тому часі було там багато більше нез'єднаних, ніж греко-католиків. Бачинський відкликався також і на відступство бігарських румунів, які в XVII сторіччі належали до Мукачівського єпископства і були в єдності з Католицькою Церквою. Але після єпископства И. Й. Де Каміллеса (1689—1706) відлучено ці бігарські парафії від Мукачівського єпископату і вони скоро покинули католицьку віру й стали непримиримими відступниками. Таких відступств в Мукачівській

² AS V, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, vol. 79, f. 272.

³ Там же.

⁴ Там же, f. 272—276 v.

⁵ Там же, f. 272—273.

епархії, за твердженням Бачинського, не було, навпаки, всі православні серби, які, втікаючи перед турками, колись поселилися в Саболчевському комітаті, прийняли унію від Мукачівської епархії і пізніше, в роках 1765-66, навіть потрапили цю унію боронити.⁶

Вкінці, із згаданих причин і тому, щоб Мукачівська епархія не була позбавлена її Марія-Повчанської чудотворної ікони, Бачинський просив імператорку, щоб не відлучала парафій цих двох комітатів від його єпископства. Варадинський єпископ мав і так велику територію й великі можливості до навернення нез'єднаних румунів. Проти твердження, що Мукачівська епархія є завелика і розтягається на 13 комітатів, він сказав, що число комітатів не означає нічого, бо в деяких комітатах є тільки декілька парафій, а з тих згаданих 13 комітатів Спіш, Торна і Гемер в дійсності не були під його юрисдикцією. І, кінчаючи свою реляцію, заявив, що Саболчський і Сатмарський комітати все дуже близькі до катедри Мукачівської епархії і владики цієї катедри легше могли їх візитувати, як майбутні Варадинські єпископи.^{6a}

У відповідь на це прохання єп. Бачинського віденська мадярська канцелярія 26-го липня 1766 року урядово відписала, що імператорка Марія Тереса рішила, щоб границі Мукачівської епархії лишилися по старому і з її території нічого не прилучено до нового Варадинського єпископства, але натомість Марія Тереса приказала, щоб для румунського населення у Мараморощському і Сатмарському комітатах створено окремі вікаріати і щоб між каноніками ужгородської консисторії та між професорами семінарії все були репрезентанти румунської нації.⁷

⁶ Там же, ф. 273: "... siquidem hanc salvificam Fidem sub Josepho De Camillis in Episcopatu Munkaciensi Praedecessore meo profitebatur etiam Comitatus Biharensis et Districtus Ko-Variensis Graeci Ritus Incolae tanquam partes eorum Cathedrae Munkaciensis, a qua posteaquam partim ad Transylvaniam, partim vero ad iurisdictionem Episcopi latini Mogno-Variadiensis fuissent avulsi, a fide etiam in filiis ac nepotibus suis recesserunt". До цих слів Бачинського нам треба додати, що бігарські румуни вже за часів єпископа Мартенія Петровича (1646—1664), зразу по «Ужгородській Унії» прилучилися до Мукачівського єпископства й прийняли унію. Їх відорвано від Мукачева тоді, коли єпископові Г. Бізанцїєві (1715—1733) дозволено виконувати юрисдикцію тільки на терені латинської Ягєрської дієцезії. Гляди: Нодінка А., *A munkacsi görög-katholikus püspökség története*, Budapest 1910, p.

^{6a} A S V, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, vol. 79, f. 237v—276v.

⁷ Там же ф. 278. „Altefatam Suam Maestatem Sacratissimam pro ea, qua in Incrementum S. Unionis continuo fertur, cura et sollicitudine, relate ad hunc Episcopatum Munkaciensem sequentia elementer resolvere dignatam fuisse: P r i m o : ut limites Diaecesis hujus Munkaciensis per ambitum Diaecesis Agriensis ita sicuti hucusque circumscripti maneant..., ut cum hac ratione Diaecesis Munkaciensis per ambitum fere quindecim Comitatum diffusa ultra sexcentas parochias providendas habeat, idem Dominus Episcopus pro Marmaria et Comitatu Szatmariensi ac cacteris Valachicis Districtibus interea donec de his aliud disponere benigne

Бачинський зразу назначив колишнього сатмарського румунського архидиякона Дмитра Івашка каноніком Мукачівської єпархії і професором ужгородської семінарії, а сатмарського віце-архидиякона, о. Алексія Бонія, сатмарським вікарієм. Цей вікарій негайно одержав цісарську апробату і 800 флоринів річної платні з релігійного фонду Мадярщини.⁸ Тим і скінчилася перша спроба поділу і дісmembрації Мукачівської єпархії.

Варадинський румунський єпископ спокійно переніс свою невдачу, але в дійсності не відступив від своїх плянів. Залишив на якийсь час всякі домагання супроти Мукачівського єпископства і чекав на кращу нагоду, щоб відновити їх з подвійною силою. І така нагода прийшла скоріше, чим можна було сподіватися.

Як відомо, в 1777 році разом з Варадинським єпископством канонізовано також і Крижевацьку грекокатолицьку єпархію в Хорватії.⁹ Перший єпископ цієї новопоставленої єпархії, Василь Божичкович, чоловік великих амбіцій, маючи дуже мало (не більше як 15.000) вірних на своїй території, хотів одержати від цісаря південні частини Мукачівської єпархії.¹⁰ І хоч його перші домагання були відкинені віденською імператорською канцелярією, то однак розділення Мукачівської єпархії стало дискусійною справою в адміністративних кругах імперії. Варадинський єпископ, бачучи нові клопоти Мукачівського єпископства, хотів вжити їх на свою користь і відновив свої домагання про анексію Сатмарського комітату. Вкінці, в останніх роках XVIII-го сторіччя, Варадинська і Крижевацька єпархії об'єдналися разом у справі поділу Мукачівського єпископства.¹¹ Вони випрацювали спільний плян, за яким до Варадинського єпископства мали бути прилучені румуни Мараморошу і цілий Сатмарський комітат, а до Крижевацької єпархії всі дальші південні частини карпато-української церкви і цей плян з окремим проханням одобрення вислали до віденської цісарської канцелярії.¹²

visum fuerit, idoneum et qualificatum Vicarium suum episcopalem per Altefatam Suam Maestatem Serenissimam annuis 800 florenis, ex eodem quo ipsius Domini Episcopi congrua profluit, Fundo providendum proponat, ac... In proponendis autem ad Capitulum suum Canonicis, suscipiendisque ad Seminarium suum Clericis Valachicae hujus Nationis debitam reflexionem habeat".

Баран А., Єпископ Андрей Бачинський..., стор. 30, 35.

⁹ ASV, *Acta S. Congregationis Consistorialis*, an. 1777, т. 213—303.

¹⁰ *Brevis Historia Dioecesis Eperjesiensis*, in *Schematismo Prjasoviensi* (Eperjesiensi) anni 1898, р. 5-sequen.

¹¹ Duchnovics A., *Chronologica historia almae Dioecesis Eperjesiensis* (manuscriptum) р. 21.

¹² Гаджега В., Додатки до исторіи русинів и руських церковей в буни. жупѣ Земплинскій. «Науковий Збірник Товариства Просвіти», рік 1937, ст. 49 - 50.

Цісарська канцелярія в тих часах не дуже мала охоту з тією справою довше баритися, тому з початком XIX сторіччя передала її мадярській намісницькій раді, щоб ця добре прослїдила всі можливості поділу й виготовила все потрібне до цісарського рішення. Намісницька рада, добре розглянувши домагання Варадинського і Крижевацького єпископств, початком 1802 року почала переговорювати цю справу з Мукачівським єпископом Андреем Бачинським.¹³ Але в тих переговорах не можна було досягнути спільної мови. Намісницька рада хотіла ділити Мукачівську єпархію на основі Варадинських і Крижевацьких домагань, а Бачинський вже на початку заявив, що він погодиться тільки на розділення Мукачівського єпископства на більше нових єпархій, але ніколи не дозволить на перетягання його парафій до іншої єпархії.¹⁴ Намісницька рада не хотіла форсувати справи, бо Бачинський мав великий авторитет на цісарському дворі Відня¹⁵ й евентуальна сварка з його особою доводила б до неприємних дипломатичних сутичок у внутрішній політиці імперії. Тому зразу після цих неуспішних переговорів відложила Крижевацькі і Варадинські домагання до смерті єп. Андрея Бачинського.¹⁶

Як бачимо, до поділу ще не дійшло, але вже в самій Мукачівській курії виринула думка про ділення єпархії на дві чи три часті і, головне, постала думка про створення «Пряшівської єпархії».

II. Питання нової єпархії і Кошицько-Пряшівський Вікаріят

Пропозиція єп. Андрея Бачинського в справі створення нової української єпархії на Закарпатті не заскочила намісницьку раду, бо ця намісницька рада вже в 1786 році, в часі прилучення греко-католиків Спішського комітату до Мукачівської єпархії, сама плянувала ерекцію нової української єпархії на терені сьогоднішньої Словаччини.

¹³ Там же, стор. 49.

¹⁴ Там же, стор. 49—50. Відповідь єп. А. Бачинського знайдемо в реляції вікарія І. Кутки, бо цей свою листовну реляцію оформив в дійсності на основі відповіді єп. Бачинського.

¹⁵ Баран А., *Єпископ Андрей Бачинський*, стор. 59.

¹⁶ A S V, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, vol. 704, die 17. IX. 1808. „Ad istanza di Mons. Arcivescovo di Strigonia Primate si provvidera al bisogno dei Greci uniti colla divisione della immensa diocesi di Munkacs; e coll'erigere una nuova Chiesa: il che avrà luogo colla morte non lontana del decrepito e cagionevole Vescovo attuale“.

Як загально відомо, спішські українці¹⁷ вже перед XVIII-им сторіччям не все підлягали Мукачівським єпископам,¹⁸ а від 1716 року, тобто, від назначення єпископа Геннадія Ю. Бізанція Мукачівським Апостольським вікарієм для території Ягерського латинського єпископства, тому, що Спішський комітат не належав до території Ягерського єпископства, вийнято їх офіційально зпід юрисдикції Мукачівських єпископів і підчинено всі ці парафії місцевим латинським «ордінаріям».¹⁹ Від тих часів спішські українські парафії, аж до створення нової Спішської латинської дієцезії, належали частинно до Остригонського Архiepіскопства й частинно до Рожнявського єпископства, де в дійсності були не зле трактовані.²⁰

Але в 1777 році з північної частини Остригонського архієпископства створено Спішську латинську дієцезію, і до неї прилучено 11 найкращих українських парафій цього комітату. Новий Спішський єпископ Карло Салбек вже від самого початку свого урядування показався неприхильним до українських парафій і до затримання їхнього східного обряду. Дарма показували йому папські булі й зарядження св. Конгрегації «Для Поширення Віри» про задержання східного обряду між українцями. Нічого не помагало. Це тільки ще гірше наставило єпископа проти своїх східно-обрядових вірних.²¹

Українські греко-католицькі парохі Спішу, бачучи це негативне ставлення єпископа Салбека, 25-го липня 1780 року зійшлися на спільні наради на парафії Словінка, щоб обговорити й випрацювати оборонні пляни проти латинізації їхнього нового ієрарха. Внаслідок цих нарад в 1781 році подано єпископові окремий меморіал в справі толерантності східного обряду та піддержання унії в давній Мадярщині. Але вислід був ще прикріший. Єпископ відкинув всі просяби грекокатолицьких парохів, а отця В. Ямборського, пароха Словінки, суспендував і післяв на реколекції до отців міноритів.²²

Українське духовенство Спішського комітату було сильно обурене на таке поступовання єпископа, але треба було мовчати, щоб не погіршити справи. Однак це прикре положення не тривало довго. Дня 11-го серпня 1786 року прибув до Пряшева імператор Йосиф II

¹⁷ Ми говоримо про спішських українців в розумінні XVIII сторіччя. Сьогодні більшість колишнього українського населення називає себе «словаками», але за часів єп. Бачинського в урядових документах всюди називано їх «рутенами», тобто «українцями».

Баран О., Єп. Андрей Бачинський, стор. 48.

¹⁸ Рекар В., *op. cit.*, р. 40—54.

¹⁹ Память Андрея Бачинского, «Свѣтъ» 8. VI. 1868.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

і там прийняв багато осіб на приватне послухання. При цій нагоді один із спішських греко-католицьких священників, о. Михайло Канюк, тодішній сотруди́ник парафії Годермарк, в імені українського клиру офіційно просив імператора, щоб той своїм цісарським декретом прилучив усі спішські греко-католицькі парафії до Мукачівської єпархії.²³

Імператор, вислухавши це прохання, мабуть добре зрозумів положення українських парафій, бо вже 26-го серпня 1786 року мадярська намісницька рада веліла єпископові А. Бачинському поїхати до Спішського комітату та приєднати там 11 греко-католицьких парафій до своєї єпархії. Крім цього намісницька рада додала, що це преднання треба як найшвидше зробити, бо деякі парафії хочуть перейти, чи вже перейшли, на вірменський обряд. Копію цього повідомлення намісницької ради в тих часах вислано також і Спішському латинському вікарієві.²⁴

Єпископ А. Бачинський, одержавши це повідомлення, не зрозумів добре його змісту й 31-го серпня просив формального вяснення. Але намісницька рада, без додаткових пояснень, 14-го вересня відповіла, що єп. Бачинський має перебрати спішські парафії, бо така є воля цісаря. Він же ж хоче передати «своїх своїм».²⁵

З цього другого повідомлення єпископ Андрей зрозумів, що тут розходиться про поважну справу й зразу написав до спішського вікарія і до колишнього пароха Словінки о. Василя Ямборського, що 8-го і 9-го жовтня буде в Спішському комітаті, щоб зреалізувати приказ цісаря. Але в останньому моменті він мусів відступити від своїх плянів, бо 26-го вересня отримав нове повідомлення від намісницької ради, в яким доручено йому зачекати з приєднанням спішських українців до дальшого наказу. Намісницька рада хотіла якнайкраще допомогти спішським греко-католикам і в тім захопленні перший раз виринула в неї думка, чи не краще було б для Спішу та для українців західньої частини Мукачівської єпархії створити окрему єпархію.²⁶

Цю заплановану ерекцію нової єпархії на Закарпатті намісницька рада брала зовсім поважно і була б все довела до кінця, якщо б не одержала негативних інформацій з усіх сторін. Перший з поміж тих інформаторів був сам єпископ А. Бачинський, який 14-го листопада післав довгу реляцію до намісницької ради. В цій реляції єпископ описав цілу історію спішських українців і подав проект, який, за його

²³ Там же.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

думкою, міг полагодити всі труднощі греко-католицьких парафій у Спішському комітаті. Цей проєкт виглядав ось так: До полагодження всіх міждієцезальних роздорів треба буде прилучити всі греко-католицькі парафії, які знаходилися під юрисдикцією латинських єпископів, до Мукачівської єпархії. Так само треба буде віддати Мукачівському єпископові 5 українських парафій, що від 1412 року знаходилися під юрисдикцією Перемишського єпископа. Для всіх тих парафій він радив створити окремий вікаріят, щоб вони могли жити далі своїм життям і щоб не разило їх це нове приєднання. Але якщо цього вікаріяту ще моментально не можна було б здійснити, то він хотів лишити ці парафії під окремим архиєпископом з далекосяглими привілеями.²⁷ Та намісницька рада отримала вже 20-го жовтня 1786 року, через Михайла Бар. Бріґідо, інформації з латинської сторони, від пароха Левочи та якогось Володислава Гергеля. В них, хоча категорично заперечено лихе трактування українців східнього обряду у Спішській латинській дієцезії, то все таки стверджено, що найкращою розв'язкою для всіх католиків Спішу є прилучення греко-католицьких парафій до Мукачівської єпархії.²⁸

Після одержання цих інформацій, намісницька рада вже мусіла приділити спішські парафії до Мукачівської єпархії і вона це завершила своїм декретом з дня 3-го лютого 1787 року.²⁹ Але, щоб їм забезпечити свого рода автономію, в цім декреті намісницька рада створила для всіх західніх парафій Мукачівської єпархії окремий вікаріят в Кошицях, а для вікарія призначила 1,200 флоринів річної платні.³⁰

Таким способом, хоч спішські українські парафії були підчинені Мукачівським єпископам, вони лишилися далі окремою одиницею в єпархії. Вся Мукачівська адміністрація дивилась на них як тільки на дочасно і частинно піддані парафії, які живуть і можуть жити своїм окремим життям. В дійсності Спіш ніколи не старався тісно прилучитися до Мукачівської єпархії. Наче б відчували, що їхнє підчинення Мукачівському єпископству довготривалим не буде. Їхні автономні почування ще росли разом з еволюцією і розвитком Кошицького вікаріяту і вкінці завершилися створенням Пряшівської єпархії.

Але початки цього Кошицького вікаріяту не були дуже світлі. Після видання згаданого декрету, намісницька рада 7-го квітня, на про

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же. Duchnovics A., *Chronologica historia almae Dioecesis Eperjesiensis*, 1846 (Manuscriptum) p. 5.

позицію сп. Бачинського, іменувала каноніка Івана Пастилія кошицьким вікарієм, але не дала йому ні урядового дому ні помешкання.³¹ Єпископ Андрей, бачучи таку помилку, просив намісницьку раду, щоб призначила в Кошицях якийсь монастир і церкву для нового вікарія.³² Та справа тяглася дуже довго. Питання було, який монастир мають віддати новому вікарієві: францісканський, домініканський, чи конвент монахинь. Вкінці намісницька рада 12-го липня 1788 року силою королівських властей видала новий декрет про створення Кошицького греко-католицького вікаріату, де про вікаріальні будинки сказано, що про те може рішати тільки спеціальна комісія, зложена з представників Ягерського єпископа, міста Кошиць і Мукачівської єпархії, під предсідництвом кошицького адміністратора, барона Вицея.³³

Справді небаром утворено намічену комісію і вже 5-го жовтня винесено рішення, що домініканський монастир має стати урядовим будинком кошицького вікарія.³⁴ Але намісницька рада не хотіла це рішення апробувати. Просила проектів перебудови і всякими способами відтягала остаточне рішення. Вкінці, по довгих тяганинах, намісницька рада призначила монастир отців францісканів на будинок вікаріату.³⁵ Але це вже було запізно для нового вікарія, бо о. І. Пастилій, знеохочений цими труднощами й відказуючись на лихе здоров'я, вже 27-го червня 1789 року зрікся свого уряду.³⁶ На його місце намісницька рада 13-го січня 1790 року, на нову пропозицію Бачинського, назначила каноніка Михайла Брадача.³⁷

Отець Михайло Брадач сам був родом із Спішу, з села Камйонка, тому в цій новій функції почував себе дуже щасливим. Працював, як тільки міг, щоб піднести цей вікаріят і церковне життя його рідних сторін. Спочатку і він мав великі труднощі. Не мав і він ні урядового будинку, ні помешкання і мусів жити в своїй родинній хаті в Камйонці, звідси управляти цілою західньою територією Мукачівської єпархії.

Намісницька рада хоч призначила, як ми вище бачили, францісканський монастир для вікаріального будинку в Кошицях, та Брадачеві ніколи не вдалося перебрати його. Місто Кошиці та деякі латинські круги так багато клопотів спричинили в зв'язку з переданням

Память Андрея Бачинскаго, «Свѣтъ» 8. VI. 1868.

³² Там же.

Пам. А. Бачинскаго, «Свѣтъ» 15. VI. 1868.

³⁴ Там же.

³³ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 7.

Пам. А. Бачинскаго, «Свѣтъ» 15. VI. 1868.

³⁷ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 8.

цього монастиря, що новий вікарій мусів зрезигнувати взагалі з кошицького осідку, якщо бажав мати взагалі якийсь вікаріальний будинок.³⁸

В цих невідрадних обставинах кошицький вікарій попав на спадку думку, тобто, перенести осідок вікаріату до міста Пряшева. І це перенесення йому вдалося. Спочатку й пряшівські уряди противилися цьому східньому вікаріатові, але не могли поставити сталої опозиції, бо кошицька королівська адміністрація всіма силами напирала на перенесення і легко перемогла пряшівські уряди. Таким способом, за допомогою самого Барона Вийчеїя, вікарій М. Брадач вже 19-го серпня 1792 року одержав помешкання на неозначений час в замкненому монастирі оо. Міноритів в Пряшеві.³⁹

Михайло Брадач зразу зайняв одне помешкання в цім монастирі, але мусів поділяти будинок з іншими особами. В тому часі в монастирі жили військові офіцери й сотня звичайних вояків. Вони своїм неприличним поведінням часто були дуже прикрими сусідами для вікарія.⁴⁰ Крім цих вояків ще й інші особи старалися шкодити Брадачеві на новому місці.⁴¹ Але Брадач не багато звертав на це уваги. Терпеливо переносив всі прикрощі і всеціло жертвував себе для справи свого вікаріату.

Великі труднощі мав Михайло Брадач також з покриттям своїх витратків. Мусів направити будинок, привести до ладу церкву, оплачувати дяка, захристіяна і сотрудника. І все це мусів оплачувати із своїх 1,200 флоринів річної платні.⁴²

Врешті, 4-го липня 1795 року, Брадач одержав 250 флоринів і 46 сотиків з релігійного фонду на напругу будинків,⁴³ але з цими гріними він мало що міг направити, вояками знищений і залишений монастир. Зрештою, не помогла б була там і основна напруга, бо в 1800 році з причини наполеонських воєн військо знову зайняло велику частину монастирського будинку, а опісля переіменено майже цілий монастир на склад муки для військових частин північної Мадярщини.⁴⁴

Судьба вікаріату покращала щойно після переговорів намісницької ради з єп. Андреем Бачинським в справі дісємбрації Мукачівської

³⁸ *Brevis Historia Diocesis Eperjesiensis, in Schematismo Eperjesiensi (Prjasiensi) anni 1898*, p. 7—8.

³⁹ Там же, стор. 8.

⁴⁰ Там же, стор. 9.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же, стор. 10.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же, стор. 10—11.

епархії. Після пропозиції Андрея Бачинського про створення нового єпископства із східного вікаріату Мукачівської епархії, урядові круги почали іншим оком дивитися на цей т. зв. Кошицький вікаріят. Брадач виужив цей момент і кінцем 1802 року, перебуваючи в мадярському соймі як репрезентант своєї епархії, подав спеціальне прохання до імператора в справі упорядкування вікаріальних дібр. На цю просьбу цісар zareагував дуже позитивно, бо 8-го березня 1803 року приказав місцевим адміністраційним урядам, щоб бувший міноритський монастир в Пряшеві совісно направлено і адоптовано для тамошнього вікарія.⁴⁵

До дальшого розвитку цього вікаріату нехотячи допомогли і противники Мукачівської епархії. Бо Варадинське і Крижевацьке єпископство, на пропозицію Бачинського в справі створення нової епархії з т. зв. Кошицького вікаріату, відповіли, що при виділенні південних частин Мукачівської епархії для Варадинського і Крижевацького єпископства, нова епархія і навіть сам вікаріят в Пряшеві буде непотрібним.⁴⁶ Намісницька рада, щоб довідатися про дійсний стан речей, вислала до Пряшева цісарського радного єпископа Міттерпрахера. Міттерпрахер, перебуваючи в Пряшеві, заприязнився з Михайлом Брадачем і став одним з найбільших прихильників створення нової української Пряшівської епархії.⁴⁷ Після приїзду до Будапешту, Братислави і Відня, він старався переконати всі урядові круги про потребу ерекції цієї нової епархії, але справа не вдалася, бо в Відні мадярська канцелярія спротивилася цим плянам.⁴⁸ Та його намагання все-таки не вийшли на марне. Після реляції Міттерпрахера цісарська канцелярія хотіла упорядкувати принаймні справи вікаріату. Внаслідок цього, 2-го вересня 1806 року, цісарським розпорядженням вікаріят на стало перенесено до Пряшева й усі будинки колишнього монастиря оо. Міноритів передано на власність вікаріату. Крім того, 7-го липня 1807 року, наказано переведення генерального ремонту будинків, на що в короткому часі призначено 23.890 флоринів.⁴⁹

Таким способом Пряшівський вікаріят мав повне матеріяльне забезпечення і зискав дуже багато на своєму авторитеті, але це все перевищило призначення Михайла Брадача на єпископа. Як знаємо, в 1807 році єп. Бачинський чувся слабим і немічним і мусів думати про єпископа-помічника, який виручав би його в архиєрейських діях. Він

⁴⁵ Там же, стор. 11—12.

⁴⁶ Там же, стор. 12—13; Duchnovics A., *op. cit.*, p. 21—22.

⁴⁷ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 22.

⁴⁸ Там же, стор. 22.

⁴⁹ Там же, стор. 22—25.

пропонував на цей уряд свого канцлера о. Івана Кутку і пряшівського вікарія о. Михайла Брадача.⁵⁰ Відень, заходами деяких осіб, назначив на помічника Бачинського Михайла Брадача і таким чином пряшівський вікарій став єпископом.⁵¹ Його висвятив 8-го січня 1809 року Варадинський єпископ Самійло Вулкан⁵² і після того він відразу вернувся до Пряшева, де надав велику помпу своєму вікаріатові. До Ужгороду приїжджав дуже мало, а до управління єпархії взагалі не мішався.⁵³ З єпископською гідністю він далі старався тільки про піднесення Пряшівського вікаріату.

В таких обставинах, 19-го грудня помер єп. Андрей Бачинський і залишив все на свого канцлера каноніка Івана Кутку і єпископомічника Михайла Брадача.⁵⁴

III. Цісарська ерекція Пряшівської єпархії.

Після смерти Андрея Бачинського настав, на жаль, менший внутрішній поділ в Мукачівській єпархії. Як загально відомо, в кожній єпархії після смерти єпископа капітула вибирала свого капітулярного вікарія, який до назначення нового єпископа управляв єпархією. В Мукачівській єпархії після смерти Бачинського також прийшлося вибирати капітулярного вікарія. Але це не було легкою справою. Тут каноніки знали, що по смерті їхнього визначного єпископа всі вороги наскочать на єпархію, тому хотіли вибрати сильну, енергійну й в керівництві вправлену людину на їхнього вікарія. Такою людиною був канонік Іван Кутка. Але з другої сторони не могли також ігнорувати єпископську гідність Михайла Брадача. Тому на консисторіальнім засіданні вибрали не одного, а двох капітулярних вікаріїв для Мукачівської єпархії. На основі цього вибору кан. Іван Кутка став генеральним капітулярним вікарієм єпархії, а єп. М. Брадач капітулярним вікарієм Пряшівського вікаріату.⁵⁵

Цей вибір був щасливий, бо І. Кутка був дійсно найздібнішим священиком українського Закарпаття.⁵⁶ Крім того він найкраще надаван-

⁵⁰ ASV, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, Processi Canonici, fasc. 687.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же.

⁵³ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 31.

⁵⁴ Баран О., *Єп. Андрей Бачинський...*, стор. 61.

⁵⁵ Гаджєга В., *Додатки в Земплині*, стор. 49; Duchnovics A., *op. cit.*, р. 30.

⁵⁶ Недзелскій Е., *Очеркъ карпаторусской литературы*, Ужгороді. 1932, стор. 91—92.

си до проводу єпархії, бо вже за життя А. Бачинського він управляв цілою єпархією.⁵⁷ Але, на жаль, цей вибір психічно поділив сили єпархії і це в такому часі, коли тієї єдності найбільше потрібно було.

В дійсності мадярська намісницька рада, довідавшись про смерть єпископа Андрея Бачинського, вже 27-го березня 1810 року визвала вікарія Івана Кутка, щоб в найкоротшому часі предложив детальну реляцію про стан Мукачівської єпархії й подав свої зауваги до давнього проекту прилучення південних частин Мукачівської єпархії до Варадинського і Крижевецького єпископств.⁵⁸

І. Кутка скликав цілу консисторію і до цих нарад запросив і пряшівського вікарія єп. Михайла Брадача.⁵⁹ На цих нарадах прийвні консисторіяльні члени одноголосно прийняли і апробували пропозицію обох вікаріїв, щоб єпархія трималася твердо засад покійного єпископа Андрея Бачинського і від них не відступала. На основі цих нарад Кутка виготовив докладну відповідь і 12-го червня 1810 року вислав її до найвищих урядів Мадярщини. В цій відповіді мукачівський капітулярний вікарій опрокинув всі можливості прилучення деяких частин Мукачівської єпархії до Крижевацького єпископства, бо — як він писав — через велику віддаль Крижевацький єпископ ніяк не міг би управляти цими парафіями. А що до підчинення Мараморошу і Сатмару Варадинському єпископові, Кутка також поставився зовсім негативно й навів ті самі аргументи, що їх Бачинський видвигнув в своїх писаннях з 1775 і 1802 року. Вкінці на основі ідей покійного єпископа Андрея, і Кутка подав свій проект до евентуального поділу Мукачівської єпархії.⁶⁰ Мукачівську єпархію можна було б поділити на три частини, тобто, залишити середущу частину далше під юрисдикцією Мукачівського єпископа, а з західних і східних частин створити два нові єпископства. На сході мало б бути єпископство в Марамороші і до нього належали б всі парафії Марамороського, Сатмарського і деякі парафії Угочського комітатів. Друге, західне єпископство, мало б бути створене в Пряшеві і туди належали б комітати: Спіш, Шариш, Абауй, Торна, Боршод і частина Земплину. Марамороська єпархія мала б 18 деканатів і 240 парафій, з яких 110 з старослов'янською літургічною мовою, а 130 з румунською. Всіх вірних в цій єпархії мало бути 185.717. Нова Пряшівська єпархія на заході мала б мати 17 деканатів, 189 парафій і 145.730 вірних виключно з слов'янською літургічною мовою. При кінці своєї реляції І. Кутка щераз застано-

⁵⁷ Баран А., *Єп. Андрей Бачинський*, стор. 59—60.

⁵⁸ Гаджега В., *Додатки в Земплині*, стор. 49.

⁵⁹ Iuchnovics A., *op. cit.*, p. 32.

⁶⁰ Гаджега В., *Додатки в Земплині*, стор. 49—50.

вився над справою нової єпископської катедри в східній єпархії. На його думку найкраще було б поставити цю катедру в Мараморош-Сиготі, де існує найстарший вікаріят в Мукачівській єпархії. Але так само можна було еригувати східню катедру й в місті Сатмарі, звідки найлегше міг би єпископ адмініструвати своєю територією. Однак при створенні східнього єпископства з катедрою в Мараморош-Сиготі деякі дуже віддалені парафії на півдні можна б відступити й Варадинському єпископові. Та цих парафій не могло б бути більше як 38 і вони могли б бути з трьох останніх деканатів.⁶¹

Відповідь мукачівського капітулярного вікарія Івана Кутки була добре опрацьована і удокументована на основі найновіших тодішніх статистик Мадярщини. Але вона мала і одну небезпечну точку, в якій допущено можливість прилучення деяких парафій до Варадинського єпископства. Це була помилка, на яку пізніше часто відкликувалися Варадинські єпископи. Та мимо того ця відповідь дуже позитивно поділяла на найвищі державні уряди і наразі неутралізувала впливи Варадинського і Крижевацького єпископств.

Намісницька рада, зразу по одержанні листа капітулярного вікарія, реферувала цісарській канцелярії про пляни І. Кутки і опісля розпочала переговори з представниками Мукачівської єпархії в справі запроєктованого поділу. Ці переговори відбувалися в дуже офіційній формі. В першій мірі намісницька рада створила спеціальну комісію, в якій засідали чільніші особи церковного й політичного життя Мадярщини, під головством Ягерського Архієпископа і сюди запросила, як репрезентантів Мукачівського єпископства: капітулярного вікарія І. Кутку, Пряшівського вікарія єп. М. Брадача і каноніка Г. Тарковича, довголітнього цензора слов'янських літургічних книг в Мадярщині.⁶² Ці три представники Мукачівської єпархії, з одним секретарем і писарем, початком 1811 року дійсно появилися в будапештських будинках намісницької ради і перед згаданою комісією в імені цілої єпархії щераз повторили листовно подані пропозиції І. Кутки.⁶³

Переговори з цією комісією провадилися дуже надійно і в короткому часі досягнуто спільні позиції, які вислано для апробати до цісарської канцелярії. Дальші переговори мали розпочатись в короткому часі, але до них вже не дійшло. Наполеонські війни й нагла смерть мукачівського капітулярного вікарія Івана Кутки, 17-го жовтня 1812-го року, відложили всі дальші плянування.⁶⁴

⁶¹ Там же, стор. 50.

⁶² Duchnovics A., *op. cit.*, p. 33, 49—50.

⁶³ Там же, стор. 50—51.

⁶⁴ Там же, стор. 33.

Новим капітулярним вікарієм Мукачівської єпархії 24-го жовтня, того самого року, обрано вже єпископа Михайла Брадача, який після одержання «повновластей» з Риму, 28-го грудня, офіційно перебрав свій уряд.⁶⁵ Але він сам ще не міг налагодити справи поділу, бо з його вибором опорожнився уряд пряшівського вікарія, без якого не можна було робити дальших кроків у справі ерекції Пряшівської єпархії. Врешті 30-го липня 1813 року цісарська канцелярія назначила на уряд пряшівського вікарія каноніка Григорія Тарковича, але цей задля свого давнішого уряду дуже опізнено, бо аж 18-го грудня, був інтронізований у згаданому вікаріяті.⁶⁶ Таким способом проминув цілий 1813-ий рік заки переговори в справі поділу відновлено.

З початком 1814 року в Мукачівській єпархії упорядкувалися справи й представники української церкви на Закарпатті могли домогатися, щоб поділ цієї єпархії переведено після їх пропозицій. Та, на жаль, з причини незгоди двох вікаріїв так не сталося. Єп. Михайло Брадач і Григорій Таркович ніколи не були великими приятелями, а після вікаріятських інсталяцій ще й посперечалися, що до грошових оплат.⁶⁷ Таким способом вже більше не було мови про спільні акції, а справу поділу залишено на добру волю згаданої комісії і державних урядників. Таке наставлення мукачівських представників у великій мірі пошкодило справі поділу, бо Варадинська єпархія не наділялася на добру волю комісії, але зосереджувала всі свої сили, щоб вплинути позитивно на державну адміністрацію і бодай частинно досягти свого. Тому не можна дивуватися, що комісія свій офіційний проект «дісmembрації» Мукачівської єпархії випрацювала, по більшій часті, на основі проти-українських інформацій.⁶⁸

Після представлення заданого проекту комісії й після звітів цісарської канцелярії, дня 3-го листопада 1815 року, цісар Франціск І правом патронату мадярського короля видав декрет, яким виділив за-проектвану Пряшівську єпархію з під Мукачівського єпископства, а 72 парафії Сатмарського комітату прилучив до Варадинського румунського єпископства.⁶⁹

«Право Патронату» мадярського короля на початку християнства в Мадярщині було дійсно велике. Тим правом, як знаємо, перший мадярський король, св. Стефан, створив багато латинських єпископств на терені своєї держави. Але після смерти св. Стефана це право по-

Там же, стор. 34—35.

⁶⁶ Там же, стор. 35—36.

⁶⁷ Там же, стор. 36.

⁶⁸ Там же, стор. 50—51.

⁶⁹ Там же, стор. 51—52; A S V, *Acta S. Congregationis Consistorialis*, an. 1818, vol. I, f. 165v—166.

чало меншати і, крім короткого критичного часу протестантизму і турецької окупації, зредуковалося до самого представлявання гідних кандидатів на єпископські уряди. Однак за часів «йозефінізму» і цілої доби «освічення», право патронату в цілій Австрійській імперії й в усіх підданих королівствах зросло до небувалих вершин. Від цесаря Йосифа II до 1848-го року кожний цесар уважав себе дійсним адміністратором Католицької Церкви в своїй імперії, і рішав про створення нових єпархій. Батько «йозефінізму», цесар Йосиф II, не хотів навіть папської апробати своїх рішень, але його наслідники вже не були такими неуступливими й все просили одобрення Римських Архиєреїв, заки перевели свої рішення в життя.⁷⁰

Так само і Франціск I, 1-го березня 1816 року, вислав спеціального листа до Апостольської Столиці, щоб одержати апробату на «дісmembрацію» Мукачівської єпархії. В тому листі імператор, з синівською відданістю, звертається до Вселенського Архиєрея Папи Пія VII-го й пропонує йому своє рішення. В листі він пише, що Мукачівська єпархія була дуже великою і трудною до управління. Він хоче улегшити духовну адміністрацію цих греко-католиків, тому поділив Мукачівське єпископство так, що створив одну нову єпархію, а деякі інші частини єпископства приділив до одної давнішої, але дуже малої, єпархії. Для Пряшівської катедри приділив колишню церкву і знесенний монастир оо. Кармелітанів і при цій катедрі створив окрему капітулу з п'ятьох членів (каноніків). Такий поділ мав бути дуже корисний і добрий, бо його пляни випрацювала спеціальна комісія під веденням Ягерського архиєпископа і в порозумінні з каноніками заінтересованих єпархій. В кінці Франціск I просить Папу Пія VII, щоб апробував своєю властю цю «дісmembрацію» Мукачівської єпархії.⁷¹

Але до так скорої апробати не дійшло, бо в грудні 1815 року помер

⁷⁰ Ploszkal-Tempis R., *A magyar kiralyi kegyuri jog fejlődese es jellege*, Budapest 1916; Bobak A., *De iure patronatus supremi quoad Ecclesiam Ruthenicam in Hungaria*, Romae 1943; Marczali H., *Magyarország II Jozsef korában*, vol. I—III, Budapest 1882—8.

⁷¹ ASV, *Acta S. Congregationis Consistorialis*, an. 1818, vol. 1, t. 164—167. „Hic erat etiam scopus Noster, dum vacantis Graeci Ritus Catholici Episcopatus Munkacsiensis Diaecesim ob integram illius per tredecim Comitatus extensionem, magnumque in his numerum diversae linguae populi graeco catholici et parochiarum eiusdem Ritus, pro faciendis spiritali administratione cum magno fidelium ritus huius Catholicorum commodo, dismembrari, novam in ea Diaecesim, a priori distinctam erigi, residuas eius partes alteri veteri non satis amplae Diaecesi ingremiari... firmiter in animo Nostro constituimus, ut ex ea praeter Episcopatum Munkacsensem, unus adhuc novus Episcopatus utpote Eperjesiensis cum sua Diaecesi efformetur, alteri vero Magno-Varadiensis quippe Episcopatus vicinarum eidem parochiarum Valachici linguae accessione ampliatur, novoque illi in Libera Regiaque Civitate Eperjesiensis locus residentiae attribuitur et Ecclesia abolitorum Minoritarum ad morem graecum iam adaptata vices Cathedralis obitura eidem assignetur et Cathedrale etiam Capitulum in eodem loco Residentium habiturum, e quinque numero... dignitatibus... Dismembrationis... planum in peculiari per

єпископ Михайло Брадач і Мукачівська єпархія лишилася навіть без капітулярного вікарія.⁷² Хоч на нового капітулярного вікарія вже 22-го грудня обрано Григорія Тарковича, та цього не вистачало до переведення розподілу єпархії,⁷³ бо імперіяльні адміністраційні уряди й Апостольська Столиця хотіли, щоб правно назначений Мукачівський єпископ приймав поділ єпархії і передавав відлучені території. Таким способом треба було шукати за гідною особою на Мукачівське єпископство. Мадярська канцелярія відразу після вибору нового вікарія просила всіх сусідніх латинських єпископів і всіх греко-католицьких владик Мадярщини, щоб подали гідного кандидата на цю, вже так давно опорожнену, катедру.⁷⁴

Запрошені єпископи в короткому часі виловнили свої обов'язки визначили їхнього кандидата на Мукачівське єпископство. Але при цій кандидатурі показалося скільки ворогів мала в тих часах Мукачівська єпархія. Бо, хоч ця єпархія по смерті Бачинського мала найбільше вчених і духово вироблених священників,⁷⁵ то мадярські єпископи, а за ними і віденська канцелярія, не знайшли ні одного «гідного» священника на Мукачівське єпископство на терені єпархії, але подали як офіційного кандидата каноніка Варадинського єпископства, Алексія Повчія.⁷⁶ І це тільки тому, щоб легше можна приєднати сатмарські румунські парафії до Великого Варадину.

IV. Труднощі перед папською апробатою.

Отець Алексій Повчій, кандидат мадярського єпископату на Мукачівський престіл, з походження був карпатським українцем. Народився 17-го березня 1754 року на території Варадинської єпархії, в

Nox clementer ordinata Commissione sub praesidio ArchiEpiscopi Agriensis in concursu Canonico-Gracco-Catholicorum... proponimus et representamus, ut confirmare Sanctitas Vestra velit...

⁷² Гаджега В., *Додатки з Земпліні*, стор. 49.

⁷³ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 38.

⁷⁴ Там же, стор. 53: „... intuitu proponendorum pro dictis Episcopatibus individuorum serenissimus Archidux Palatinus Josephus, ope Praesidialium sub eodem exorabatur, ut auditis Episcopis vicinis ritus latini, signanter Archiepiscopo Agriensi, Episcopis item: Cassoviensi, Szatmariensi, graeco-catholicis item Magno-Varadiensi et Crisiensi prout et Vicario Capitulari Munkacsensi, viros huic dignitati pares, prout utriusque Reipublicae summopere interest, proponere dignetur“.

⁷⁵ За часів єпископа А. Бачинського багато закарпатських питомців студіювало на університетах Відня, Трнави, Львова та в семінарії в Ужгороді; Баран А., *Єп. Андрей Бачинський*, стор. 34.

⁷⁶ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 54.

⁷⁷ AS V, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, Processi Canonici, fasc. 706. Втім процесі знаходиться метрика Алексія Повчія, яка кінчається ось так: „Ita haec et non aliter in Matricula Parochiae Ruthenicae Gracci Ritus Catholici Kakadiensi exherere et per me infrascriptum fideliter ex eadem Matricula exscripta esse...“

селі Какад, де на українській парафії його батько Григорій Повчій був парохом.⁷⁷ Гімназіальні студії скінчив у Вел. Варадині, а богословські в Відні, в Колегії св. Варвари.⁷⁸ Священічі свячення одержав 1779 року з рук тодішнього Варадинського єпископа Мойсея Драгошія, який зразу призначив його на румунську парафію до міста Арад, а опісля на військового капеляна.⁷⁹ В 1794 році він вже став маківським архидияконом, а від 1800 року каноніком Варадинської єпархії.⁸⁰

А. Повчій, як знаємо, був ревним і вченим священником, але через довгий побут і працю між румунами трохи занедбав свою національну свідомість й тому не міг бути таким щирим патріотом і таким великим оборонцем карпато-українського народу, як його попередники на Мукачівському престолі. Головно на натиск державних урядів давньої Мадярщини показався він досить податливим.

Його кандидатурою в першому моменті всі були захоплені, тому цісар Франциск I вже 22-го березня 1816 року назначив його Мукачівським єпископом⁸¹ і того самого дня просив листом папу Пія VII-го, щоб своєю апостольською властю чим скоріше апробував це назначення.⁸²

На доручення Риму, і на прохання самого Алексія Повчія, 18-го вересня віденський нунцій, Кардинал Антін Гавриїл Северолі, розпочав інформативний процес про особу новоіменованого Мукачівського єпископа.⁸³ Два урядово запрошені свідки, які появилися 27-го вересня в віденській нунціятурі, мали свідчити про особу назначеного єпископа і про стан Мукачівської єпархії. Цими двома свідками були: 1) Сотрудник парафії св. Варвари у Відні, о. Іван Фогарашій, один з найсвідоміших священників українського Закарпаття і 2) о. Теодор Фінта, широко знаний діяч Варадинської єпархії. Оба ці священники дуже позитивно висловлювалися про особу А. Повчія і підтвердили його гідність на цей престіл під всіма оглядами.⁸⁴ На основі цих свідоцтв Кардинал Северолі вже більше не вагався, а переглянувши всі документи і відібравши «визнання віри» від новоназначеного єпископа, написав також позитивну реляцію в справі одобрення цього єпископського назначення.⁸⁵ Та тут виринула непередбачена перешко-

⁷⁸ A S V, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, Processi Canonici, fasc. 706. Власне А. Повчій був одним з найздібніших учнів кол. св. Варвари.

⁷⁹ Там же. Welykyj A., *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*, Romae 1953—4, vol. II, p. 325n.

⁸⁰ A S V, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, Processi Canonici, fasc. 706.

⁸¹ Там же.

⁸² Там же.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Там же.

на. В Римі щойно з інформативного процесу довідалися перший раз про перенесення Мукачівської єпископської катедри до Ужгороду. Для вияснення цієї незрозумілої справи Папський Державний Секретаріат 23-го листопада листовно звернувся до віденського нунція, щоб переглянув добре цілу справу і довідався, чи це перенесення сталося за згодою Апостольської Столиці. Бо якщо ні, то перед назначенням нового єпископа Вселенський Архирей ще мусів би одобрити це перенесення.⁸⁶

Нунцій, зразу після одержання листа Державного секретаріату, почав збирати інформації про катедру Мукачівської єпархії і в короткому часі всім стало ясно, що перенесення цієї катедри з 1777 року ніколи не було офіційно визнане Апостольським Престолом. Тому Папа Пій VII мусів це перенесення в скорому часі урядово одобрити, що й сталося 24-го липня 1817 року Апостольським Письмом „*Romanos desceat*“, але під умовою, що залишиться надалі старий титул «Мукачівського єпископства».⁸⁷

Після такого полагодження справи з катедральною церквою, 11-го серпня 1817 року, Пій VII затвердив вибір єпископа Алексія Повчія.⁸⁸ Рівночасно з цим назріла й друга справа: ерекція Пряшівської єпархії. У Відні постаралися про матеріальне і фінансове забезпечення нової єпархії та про вибір гідного кандидата на єпископа.

Вже мадярська єпископська комісія, яка вибрала А. Повчія на кандидата для Мукачівського єпископства, разом з ним запропонувала на Пряшівське єпископство⁸⁹ каноніка Григорія Тарковича.

Григорій Таркович, як знаємо, в тому часі був найревнішим, найпобожнішим і найбільш вченим священиком на Закарпатті. Народився 1754 року в селі Пасіка (в Бережанським комітаті), де його батько був церковним дяком. Середньошкільні студії покінчив в ужгородській гімназії, філософію в Вел. Варадіні, а богословію в віденській семі-

Там же (additamenta): „Nulla rilevasi dal detto Processo, se l'enunciata traslazione sia seguita con Autorita ed annuenza Apostolica; quindi per procedere canonicamente ed in regola si rende necessario, che l'Eminenza Vostra Reverendissima abbia la degnazione di ordinare agli officiali di Nunziatura diligenti ricerche per gli opportuni schiarimenti sù tal proposito; onde, nel caso non fosse intervenuta l'Autorita Apostolica, possa detta traslazione sanarsi e rivalidarsi dal S. Padre, ciocche deve indispensabilmente eseguirsi prima di procedere alla preconizzazione del nuovo Vescovo di essa Chiesa“.

⁸⁷ W e l y k y j A., *Documenta Pontificum*, vol. II, p. 326—7.

⁸⁸ Там же, стор. 325. Тут одначе о. Великий помилився з датою. Замість 1817 він написав 1816 рік. Вже з нашої ноти під числом 10 ясно є, що в 1816 році ще не міг дістати Повчія апробати, але ми крім цієї ноти ще покликуємося на: ASV, S. *Congregatio Consistorialis*, Acta Camerarii, vol. 51, f. 326.

⁸⁹ *Schematismus Dioecesis Eperjesiensis (Prjasoviensis) an. 1903*, p. 6—7; Duchnovics A., *op. cit.*, p. 54—59.

нарії св. Варвари.⁹⁰ Висвячений на священника 1-го січня 1779 в Мукачівському монастирі, до 1793 року був професором богослов'я в Ужгороді, опісля гайду-дорожським і ужгородським парохом. Від 1803 став цензором при слов'янській друкарні в Будапешті і заступає в малярським соймі карпатських укврайців. 1804 року був назначений каноніком Мукачівської єпархії, а 1813 р. кошицьким вікарієм, та, два роки пізніше, капітулярним вікарієм Мукачівської єпархії.⁹¹ Особисто Таркович був людиною науки. Весь свій вільний час посвятив він для студій. Не любив товариства, виглядав боязким і дуже скромним, зате розважним і людиною справедливою.

Проти його кандидатури на Пряшівське єпископство ніхто не висував жадних застережень, тому імператор Франціск I вже 19-го березня 1816 року, правом малярського короля, іменував його єпископом новоствореної Пряшівської єпархії.⁹² Таркович, довідавшись про номінацію, не радо приймав цей тяжкий уряд, але погодився зо своєю долею і вже 11-го травня 1816 року подав прохання до імператорської канцелярії про своє матеріяльне забезпечення.⁹³ Це прохання було таке скромне і покірне, що канцелярія думала, що Таркович хоче відказатися від цього єпископства. І вже була б шукала нового кандидата,⁹⁴ якщо б Таркович не вияснив справу в другому своєму проханні. В цім листі Таркович вже безумовно прийняв номінацію і поновив свої прохання в справі фінансового й матеріяльного забезпечення нового єпископства; щобільше, відразу після висилки цього листа сам поїхав до Відня, щоб особисто просити цісаря про піддержку.⁹⁵ Тут він отримав, першу вістку, що цісар призначив з релігійного фонду для Пряшівського єпископа 6.000 фльоренів річної платні і приказав, щоб для членів капітули (для каноніків) установлено такі самі доходи, як у Мукачівській єпархії.⁹⁶ Крім того, малярська королівська канцелярія, на основі прохання Тарковича, виготовила в чотирьох точках ще нові пропозиції про потреби цього єпископства. Ці пропозиції були: 1) Щоб для резиденції Пряшівського єпископа призначено монастир оо. Францісканів в Пряшеві, який мав бути перебудований для цієї цілі і цілковито переданий на руки нового єпископа; 2) З 6.000 флоринів річної платні єпископа нехай вже тепер буде приділено для Тарковича

⁹⁰ Duchnovics A, *op. cit.*, p. 109—114; *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1818, vol. I, f. 211v—217. Всі джерела одногосно потверджують, що Таркович був відмінним у студіях.

⁹¹ Duchnovics A *op. cit.*, p. 114—117.

⁹² Там же. стор. 58.

⁹³ Там же, стор. 62—63.

⁹⁴ Там же, стор. 63.

⁹⁵ Там же, стор. 64—65.

⁹⁶ A S V, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1818, vol. I, f. 238—247v.

5.000 флоринів, щоб міг він купити собі єпископські ризи; 3) Нехай буде подбано про добродійні фонди для єпископа, бо тих 6.000 флоринів вистарчає тільки на його прожиток, а сиріт і вдів священників чи вірних не має з чого підтримувати; 4) Тому канцелярія пропонувала, щоб Пряшівське єпископство одержало якісь нерухомі добра, що їх річний дохід приніс би принаймні 8.000 флоринів річно.⁹⁷

Цісар, одержавши пропозиції мадярської канцелярії, 8-го липня 1817 року через архикнязя Ранієра апробував їх в такий спосіб, що першу і четверту точку одобрив в цілості, а щодо другої і третьої точки, то приділив Тарковичеві 3.000 флоринів, як одноразову допомогу на закуп єпископських риз і дозволив йому від зложення ісповіді віри брати 50 відсотків «харистіялів» до неозначеного часу.⁹⁸

Всі ці цісарські одобрення і призначення появились окремим декретом дня 16-го вересня 1817 року.⁹⁹ Цей декрет став в дійсності основою дотації Пряшівського єпископства. Після нього ще були деякі малі поліпшення і незначні зміни,¹⁰⁰ але в засадничому доходи Пряшівської єпархії багато не мінялися. Це однак на початок уже вистарчало для Тарковича.

V. Папська апробата Пряшівської єпархії

Після цісарсько-королівського забезпечення Пряшівського єпископства, в березні 1818 року, австрійський уряд, через свого римського амбасадора і через віденського нунція, домагався апровати на всі декрети цісаря в справі розділу Мукачівської єпархії.¹⁰¹ Тодішній віденський нунцій, Архиепископ Павло Леарді, 18-го квітня написав до консисторіяльної конгрегації, щоб дістати інформації про стан цієї справи в Апостольській Столиці.¹⁰² На запит нунція, 6-го травня післано

⁹⁷ *Schematismus Dioecesis Eperjesiensis (Prjasoviensis)*, an. 1903, p. 8—9; Duchnovics A., *op. cit.*, p. 65—69.

⁹⁸ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 70—71: „Declaratione neonominati Episcopi Eperjesiensis Gregorii Tarkovics pro statu notitia sumpta, relate ad 1-um et 4-um sollicitudinis punctum opinionem Cancellariae ratihabco, et quoad 2-um et 3-um Episcopo Tarkovics pro comparandis sibi requisitis apparamentis et suppellectili sacra ter mille florenos e fundo Religionario, nec non pro interimali meliori sustentatione subsidium 50 procentuale, a die depositi iuramenti inchoandum, ad tempus pro officialibus meis duraturum adplacitare volo; Ceterum Cancellaria mihi quanticus propositionem substernet, qua modalitate Episcopatus hic Eperjesiensis bonis immobilibus convenienter dotare valeat. Viennae 8 Julii 1817. Ad Altissimum Mandatum Suae Maestatis: Ranierius, m. p.“

⁹⁹ *Schematismus D. E.*, an. 1903, p. 10.

¹⁰⁰ Там же, стор. 11—14.

¹⁰¹ A S V, *Acta S. Congregationis Consistorialis*, an. 1818, vol. I, f. 153—154, 197.

¹⁰² Там же, ф. 197—197.

належну відповідь, в якій конгрегація заявляє, що австрійський уряд вже від 1816 року робить інстанції в справі поділу Мукачівської єпархії, але апробати досі не наділено, бо багато питань в цій справі ще не вияснено. Перше, не прислано досі до Риму декрету з дня 3 листопада 1815 року. Далі, до апробати потрібно точних інформацій про майбутню катедру й капітулу, про фонди й добра єпископа, про можливість поставлення семінарії, про митрополиче підчинення нового єпископства і про число вірних на цій території.¹⁰³

З цієї відповіді Нунцій зрозумів, що він має пристарати всі ці інформації яких бракувало. Тому в короткому часі зібрав усі дані про згадану дісmembрацію і 25-го травня вислав до конгрегації.¹⁰⁴

В Римі однак вже перед одержанням реляції нунція рішено про за початкування канонічного процесу в справі поділу Мукачівської єпархії й ерекції нового єпископства в Пряшеві. Перше засідання й започаткування цієї справи відбулося 23-го травня в консисторіяльній конгрегації в Римі. Тут представлено приявним акцію цісаря в справі поділу і зразу вислано віденському нунцієві всі формулярі та квестіонарі до вислухання свідків і до позбирання всіх документів.¹⁰⁵

Таким способом 7-го серпня 1818 року віденський нунцій, Архисп. Павло Леарді розпочав вислухувати свідків у справі поділу Мукачівської єпархії та в справі назначення о. Григорія Тарковича. Першим свідком був о. Іван Фогарашій, парох церкви св. Варвари у Відні. Про потребу ділення Мукачівської єпархії він сказав тільки те, що ізза надмірної величини цієї єпархії цісар поділив її, щоб легше можна її адмініструвати. Про ерекцію Пряшівської єпархії ствердив, що на основі цісарських дотацій вже подбано про катедру, резиденцію, капітулу та про їх матеріяльне забезпечення. Про митрополиче підчинення нової єпархії нічого позитивного не сказав, але йому виглядало, що, як інші греко-католицькі єпархії, і Пряшівська буде суфраганною Остригонського Архиепископства. Про прилучення 72 парафій Сатмарського комітату, з 47.687 вірними, до Варадинського єпископства заявив, що 10 з тих намічених парафій (тобто нірський віцеархидияконат) зробили відклик до Мукачівського єпископа, щоб залишити їх і далі в Мукачівській єпархії, бо вони слов'янського, а не румунського обряду. Вкінці о. І. Фогарашій заявив, що Григорій Таркович є дуже вченим і побожним священиком і вважає його гідним кандидатом на нове Пряшівське єпископство.¹⁰⁶

¹⁰³ Там же, ф. 197v—201.

¹⁰⁴ Там же, ф. 202—205.

¹⁰⁵ Там же, ф. ...

¹⁰⁶ Там же, ф. 211v—217.

Ще того самого дня Нунцій вислухав свідчення одного свідомого карпатського українця, нотаря мадярської канцелярії, Івана Сидора. Цей високий віденський урядник в загальному ствердив все те, що зізнавав перед ним парох св. Варвари, о. І. Фогарашій, але про митрополиче підчинення нової Пряшівської єпархії сказав, що ця єпархія буде ближче до Львова, чим до Остригону і тому могла б бути підчинена Львівському, а не Остригонському архієпископові.¹⁰⁷

По вислуханні свідчень, нунцій прийняв «ісповідь віри» Григорія Тарковича і доложив до актів всі документи, які були конечні до процесу, то є: метрика Тарковича, посвідчення про його свячення і моральне життя та цісарські документи про дісmembрацію і єпископське назначення Тарковича.¹⁰⁸

Вкінці нунцій дописав і свої кінцеві зауваги. Про Тарковича записав, що це дуже порядна і побожна людина і гідно може виповнювати функції Пряшівського єпископа.¹⁰⁹ Опісля всі акти вислав до Риму, на руки секретаря консисторіяльної конгрегації.

Секретар конгрегації, переглянувши всі акти, ствердив, що процес є задовгий і тяжко-проглядний, тому для реферування справи на офіційальнім засіданні конгрегації він зробив короткий витяг, де дав тільки свої висновки з цілого процесу. Таким способом прийвні кардинали на засіданні консисторіяльної конгрегації дня 9-го вересня 1818 року довідалися про справу поділу Мукачівської єпархії тільки з цього витягу секретаря Рафаїла Мація. В тім витязі було сказано, що: 1) Мукачівська єпархія завелика і поділ є корисний і конечний; 2) в Пряшеві, хоч є мало вірних східнього обряду, то катедру можна поставити; 3) церква імені св. Євангелиста Івана із своїм урядженням зовсім відповідає вимогам катедри; 4) капітула має всього 5 каноніків, з яких Протосрей має 1.000, Архидиякон 900, Кантор 800, Еклезіярх 700, а Канцлер 600 флоринів річної платні, але є надія, що імператор ще збільшить це число каноніків в Пряшівській єпархії; 5) нова катедра буде мати 6.000 флоринів річного доходу, а єпископська резиденція буде в знесеному монастирі оо. Францисканів; 6) семінарії немає, а про спеціальні фонди єпархії старається новий єпис-

¹⁰⁷ Там же, ф. 217v—220v.

¹⁰⁸ Там же, ф. 221—238.

¹⁰⁹ Там же, ф. 221v: „...super qualitatibus Rev. Domini Gregorii Tarkovits Diocesis Catholicorum Ritus Graeci Munkacsiensis Primicerii seu Cantoris ad Ecclesiae Eperjesensis Ritus Graeci Catholicorum Episcopatum nominati et promovendi per nos ipsos assumptae et per Fabritium Ostini hujus Sacrae Nuntiaturae Apostolicae Procancellarium, ut supra, in scriptum fideliter redactae, integram fidem adhiberi posse asserimus, eundemque Rev. Dominum Gregorium Tarkovits, Diocesis Catholicorum Ritus Graeci Munkacsiensis Primicerium seu Cantorem valde dignum esse qui ad Episcopatum Eperjessensem Ritus Graeci Catholici promoveatur“.

коп; 7) Пряшівська єпархія мала 6 територію в п'ятьох комітатах, а в шостому комітаті в чотирьох піддеканатах; 8) Марія Тереса колишні всі греко-католицькі єпархії зробили суффраганіями Остригонського Архиепископства; 9) уряд хоче також відділити 5 Під-архидіаконатів Сатмарського комітату від Мукачівської єпархії і прилучити до Ізварадинського єпископства, але Нірський Під-архидіаконат просить, що б його парафії лишити в Мукачівській єпархії, бо вони ближче до цього єпископства і уживають мову «мадярсько-баварську».¹¹⁰

З останньої точки цієї реляції видно, скільки розумівся секретар консисторіяльної конгрегації на українських справах в Мадярщині. Свідки в процесі говорили, що нірські парафії уживають «угорсько-слов'янську мову», яка по латині звучала „lingua Hungaro-Slava“, а в консисторіяльній конгрегації з цього зроблено «угорсько-баварську мову» — „lingua Ungaro-Bavara“. Однак, на щастя, між приявними на засіданні мусів бути якийсь лінгвіст, бо в пізнішій окремій реляції про сатмарські парафії вже не знаходимо цього висказу.

На основі витягу секретаря виставлено в консисторіяльній конгрегації нову реляцію і разом з проектом ерекційної булі Пряшівської єпархії, 9-го вересня вислано до палського державного секретаріату для остаточного одобрення.¹¹¹ Про справу відлучення сатмарських парафій не згадувано в проекті булі. Для цього питання виставлено окрему як ми вже згадали, специфічну реляцію, де зазначено, що до висвітлення справ нірських парафій, це відділення треба відложити на пізніші часи.¹¹²

Папа Пій VII, переглянувши реляцію про Пряшівську єпархію, одобрив її, але через свого секретаря відписав консисторіяльній конгрегації, щоб для оминення всяких помилок в булі, попросити ще реляції конгрегації «поширення віри».¹¹³

Попрошена конгрегація Пропаганди 16-го вересня подала свої зауваги до проекту ерекційної булі Пряшівської єпархії. І в цих заувагах поправила неточну термінологію буллі¹¹⁴ і намітила, що при ділен-

¹¹⁰ A S V, *Acta S. Congregationis Consistorialis*, an. 1818, vol. I, f. 244—247v. Про перекурс нірських парафій дослівно так пише: „...il Distretto Vice-Arcidiaconale Nyrense contenente 10 Parrocchie aveva ricorso per rimanere attaccato alla Diocesi di Munkacs, stante la vicinanza, e l'uso dell'idioma Ungaro-Bavaro“.

¹¹¹ Там же, ф. 248—250.

¹¹² Там же, ф. 280—281.

¹¹³ Там же, ф. 248. „Le rimando il Ristretto approvato questa sera da N. S. Sua Santità, pero mi ha ordinato di comunicare la Minuta del Decreto a Mgr. Segretario di Propaganda per sentire se trattandosi di Greci, vi ha alcune difficoltà“.

¹¹⁴ Там же, ф. 263—268. Тут знаходиться ціла реляція конгр. пропаганди, але про головну термінологічну поправку говорить консисторіяльна конгрегація на ф. 271: „la S. Congregazione di Propaganda Fide sulla Minuta di Decreto di Erezione della

ні східних єпархій треба остерегти вірних від схизматичного впливу і від латинщення, тому треба наказати, щоб заховали точно закони Вселенської Церкви і закони їхнього обряду.¹¹⁵

Врешті, 22-го вересня 1818 року, вийшла під ініціалами „*Relata semper*“ ерекційна булла Пряшівської єпархії. В цій буллі Римський Архисрей згадав, що Мукачівська єпархія була вже завелика для адміністрації одного єпископа, тому на пропозицію австрійського цісаря і за свідченням канонічного процесу, він підніс Пряшівську вікаріальну церкву до єпископської катедри і цій катедрі підчинив нову, з Мукачівської єпархії виділену, Пряшівську єпархію. В цій катедрі затвердив 5 канонікатів і апробував всі донаційні фонди, що нове єпископство одержало від цісаря. Опісля ограничив (за згодою Мукачівського єпископа) територію Пряшівської єпархії на комітати: Абауй, Гемер, Шариш, Спіш і на 5 віце-архидияконатів Земплинського комітату та українців східнього обряду (клириків і мирян) піддав під владу Пряшівського єпископа. А нову єпархію підчинив митрополичій юрисдикції Остригонського латинського архієпископа. Вкінці відзначив, щоб нові єпископи Пряшева вірно додержувались законів Вселенської Церкви і правил їхнього обряду.¹¹⁶

Чотири дні після появи ерекційної булли, тобто 26-го вересня 1818 року, також і для Тарковича прийшло нове єпископське призначення¹¹⁷ й так вповні поставлено Пряшівську єпархію на канонічні основи.

VI. Прилучення сатмарських парафій до Варадинського єпископства

Як ми вже передше бачили, консисторіяльна конгрегація, довідавшись з процесу дисембрації, що нірський віце-архидияконат не хоче відлучитися від Мукачівського єпископства і не маючи під рукою згоди Мукачівського єпископа, у 1818 році не хотіла затвердити прилучення 72 сатмарських парафій до Варадинського єпископства.¹¹⁸ Натомість, у вересні цього самого року, просила віденського нунція, щоб позбирав всі ближчі інформації в справі цих парафій і вислав їх зра-

Chiesa di Eperjess comunicatale p. ordine della S. S., il S. P. ha ordinato che si facciano le seguenti mutazioni che in luogo delle parole „in Graecos Catholicos“ si mettano le altre „in Ruthenos omnes Graeci Ritus unitos, aliisque qui eosdem Ritus et Unionem sequuntur“.

¹¹⁵ Там же, ф. 266—268.

¹¹⁶ W e l y k y j A., *Documenta Pontificum*, vol. II, p. 327—333.

¹¹⁷ Там же, стор. 333.

¹¹⁸ A S V., *Segreteria di Stato*, an. 1818, fasc. 3, f. 138, 171—3; A S V., *Acta Congr. Consist.*, an. 1818, vol. I, f. 280—281.

зу до Риму.¹¹⁹ Нунцій 3-го жовтня відписав до конгрегації, що Мукачівський єпископ ще не вислав йому цей широковідомий рекурс нірських священиків в справі їхнього прилучення до Варадинської єпархії, але він постарается, щоб цей єпископ скоро виявив свою думку в справі цього прилучення.¹²⁰ І дійсно, ще того самого дня написав до єпископа А. Повчія й просив від нього про докладне вияснення.¹²¹ А. Повчій відписав 15-го жовтня і в своєму листі реферував точно про рекурс нірських парафій. По його словам, після появи цісарського декрету про ерекцію Пряшівського єпископства і про прилучення 72-ох парафій Сатмарського комітату до Варадинської єпархії, 9 парафій нірського віце-архидияконату, тобто Лугош, Фабіянгаза, Вашварі, Держ, Часарі, Гебе, Гадає, Парасня, Пеніслек і ще українська парафія Великого Кароля, запротестували в цісаря і у нього самого, щоб залишити їх надалі при Мукачівській єпархії, бо вони є всі українцями і бажають розуміти мову їхнього архиєрея.¹²² За його думкою ці парафії не є так далеко від його резиденції, що могли б відчувати брак пастирської адміністрації. Дальше — писав Повчій — вони почувують себе українцями і хочуть підлягати українському ієрархові, тому нехай Римська Апостольська Столиця залишить цих 9 нірських парафій при Мукачівській єпархії, а Великий Кароль, який є окружений румунами, щоб не було конфузії юрисдикцій, може прилучити до Варадинського єпископства.¹²³

Нунцій, одержавши листа єпископа А. Повчія, на основі його інформацій 4-го листопада написав вичерпну реляцію до Апостольської Столиці, де він сам підтримував прохання Повчія в справі залишення

¹¹⁹ A S V, *Acta Cong. Consist.*, an. 1818, f. 281.

¹²⁰ A S V, *Acta Cong. Consist.*, an. 1823, vol. I, f. 432—432v.

¹²¹ A S V, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, vol. 240.

¹²² Там же, ф. 276: „Interim decem parochi signanter Csaszary, Derzs, Fabianhaza, Gebe, Hodasz, Lugos, Parasznya, Peneszlek, Vasvari, et MKarolyiensis ex parte Ruthenica non tantum sacpius apud me personaliter supplices facti sunt, sed insuper ad Suam Maiestatem Sacratissimam ut informor in subditati subiectione recurrerunt, ut ultro quoque penes Dioecesim Munkaciensem manere queant, idque ex eo, quod omnes ruthenici labii essent, vocemque Patria sui intelligere anhellerent”.

¹²³ Там же, ф. 276-v: „Sumptis in considerationem praemissis circumstantiis tum vel maxime, quod tam praespecificatarum parochiarum distantia a residentia mea episcopali adeo notabilis non esset, ut administratio earundem difficilis evaderet, tum etiam, quod praenotatae parochiae utpote omnes ruthenicae malint ruthenico potius quam valachico idiomate utenti Praesuli subijci, humillime censerem, ut priores 9 parochiae ultro quoque penes administrationem Episcopi Munkaciensis reliquantur, MKarolyiensis vero utpote decima, tam valachica quam ruthenica parochia, toto alioquin Districtu MKarolyiensis juxta planum dismembrationis ad Dioecesim MVaradiensem spectante — ne in uno eodemque Oppido duorum, unius tamen Ritus Catholicorum Episcoporum Jurisdictio concurrat, eidem Dioecesi MVaradiensi incorporetur”.

9 нірських парафій при Мукачівській єпархії.¹²⁴ І на основі цієї реляції нунція Апостольська Столиця цілу справу сатмарських парафій відложила на пізніші часи і в ерекційній буллі Пряшівської єпархії ні словом не згадувала про це питання. Тим однак не були задоволені цісарські уряди, які тільки для скріплення Варадинської єпархії форсували цілий поділ Мукачівської єпархії. І з початком 1819 року вони рішилися на рішучіші кроки при Апостольській Столиці.

На приказ цісарських урядів заступник римського австрійського амбасадора, граф Де Дженнотте, 31-го серпня 1819 року передав поважну дипломатичну ноту до папського державного секретаріату в справі апробати прилучення сатмарських румунських парафій до Варадинського єпископства.¹²⁵ Початком вересня справу щераз добре переглянено в консисторіяльній конгрегації.¹²⁶ Вислухано кілька свідків для пояснення національних і мовних різниць між Мукачівською і Варадинською єпархіями та між румунським і українським населенням в Мадярщині.¹²⁷ Запрошено до звітування спеціальних реляторів.¹²⁸ Але все це нічого не помогло, бо 24-го вересня конгрегація через державний секретаріат відповіла австрійській амбасаді, що задля непогодження єпископа і задля протесту нірського віце-архидияконату моментально не можна прилучити тих 72 парафії до Варадинської єпархії.¹²⁹

Після тієї відповіді державного секретаріату справа утихла на пару місяців. Але 21-го квітня 1820 року граф Дженнотте в імені австрійської амбасадати в Римі передав римській курії нову ноту, в якій стався збивати всі об'єкції державного секретаріату.¹³⁰ Найперше він заявив, що рекурс нірських парохів не має жодного значення. Вони відносять проти свого відділення більшу віддасть від Варадина, чим від Мукачева і різницю мови. Але ці застереження — пише Дженнотте

ніяк не можуть перешкодити їхньому прилученні до Варадинської єпархії, бо Варадинська катедра не є на багато дальше від Мукачівської; а що до мови, то в цих двох єпархіях, як і в цілій Мадярщині, спільно говориться по слов'янськи (ілірськи) й по румунськи, і ці мови обі є для тих народів знаними. Дальше, немає значення, що Мукачівський єпископ не дав своєї згоди для відлучення цих парафій, бо в

¹²⁴ A S V, *Segreteria di Stato*, an. 1818, fasc. 4, f. 60—61. Нунцій свої інформації закінчує тими словами: „questo voto può servire di norma a Vostra Eminenza, se da cotesto Sign. Ambasciatore Austriaco si facesse di nuovo la petizione dello smembramento delle dieci parrocchie in questione“.

¹²⁵ A S V, *Acta Congr. Consist.*, an. 1823, vol. I, f. 421, 426.

¹²⁶ Там же, ф. 421—442.

¹²⁷ Там же, ф. 439—442.

¹²⁸ Там же, ф. 422, 427.

¹²⁹ Там же, ф. 425, 391.

¹³⁰ Там же, ф. 391—401.

Мадярщині від прийняття християнства завсіди тільки на бажання одного короля створювано нові єпархії, чи змінювано їхні границі. На обґрунтування цього твердження, Дженнотте цитував ерекцію Мукачівської єпархії, ерекцію латинських дієцезій Спішу, Неосолії і Рожнявії, обмеження Загребського і Веспримського єпископств та останню ерекцію Пряшівської єпархії. Вкінці, підносячи право патронату мадярських королів, Дженнотте просив, щоб Апостольська Столиця вже раз апробувала приділення всіх вищезгаданих сатмарських парафій до Варадинської єпархії.¹³¹

Цю ноту австрійської амбасаді з дня 21-го квітня 1820 року римський державний секретаріат відразу переслав до консисторіяльної конгрегації, де в червні ще раз добре студіювали всі об'єкції графа Дженнотте, випрацювали докладну реляцію про всі порушені питання і в липні відіслали все назад до державного секретаріату.¹³² В державному секретаріаті основно переглянено цілу справу і 15-го квітня 1821 року графу А. Аппонієві, надзвичайному амбасадорові Австрійської імперії при Апостольській Столиці, подано офіційальну відповідь.¹³³

В цій відповіді державний секретар, кардинал Консалві, збиває об'єкції австрійської амбасаді. Апостольська Столиця вже з процесу і реляції Мукачівського єпископа довідалася, що катедра Варадинського єпископа є значно дальше від нірських парафій, чим катедра Мукачівської єпархії і в нірських парафіях, так само як в Мукачеві, відправляється в слов'янському обряді, а не в румунському, як у Варадинській єпархії. Крім того неправда є, що слов'янські мови і румунська мова є фаміліярними для тих парафій, і що ці мови є загально знані в цілій Мадярщині, бо в Мадярщині тільки мадярська мова є загально відомою. На твердження графа Дженнотте, що в Мадярщині не прошено ніколи згоди єпископів-ординаріїв при дісmembрації, а ставлено нові єпископства і змінювано границі дієцезій тільки на бажання короля, Консалві відповідає повним запереченням. Згода єпископів ординаріїв в усіх графом Дженноттем цитованих випадках була подана. Одинок не прошено згоди Ягерського єпископа при ерекції Мукачівської єпархії. Але тут перед ерекцією єпархії існують Апостольський вікаріят і таким способом католики східнього обряду не були під юрисдикцією Ягерського єпископства.¹³⁴ Вкінці, державний

¹³¹ Там же, ф. 391—401.

¹³² Там же, ф. 404—413.

¹³³ Там же, ф. 383—389.

¹³⁴ Там же, ф. 383—389: «...dagli atti del processo e della informazione data da Monsig. Vescovo di Munkatz (atti, che non possono non costituire una certezza) che le dette 10 parrocchie sono molto più distanti dal Gran Varadino a cui si vogliono unire, di quello che da Munkatz, dalla qual Sede attualmente dipendono... risultando dal citato Processo, non

секретар на приказ Вселенського Архисрея заявив, що Апостольська Столиця не має нічого проти приділення 63-ох парафій до Варадинської єпархії, але 9 нірських парафій залишає при Мукачівському єпископстві, де вони належали аж до сьогодні¹³⁵.

Австрійський уряд, одержавши відповідь папського державного секретаріату, бачив, що самими тільки гарними словами не досягне в Римі апробати на прилучення нірських парафій до Варадинської єпархії. Однак не міг здати своїх позицій, бо не хотів, щоб цісар за таку малу річ відкликував свої зарядження¹³⁶. Тому взявся до іншого способу діяння. Через малярську намісницьку раду почав натискати на єпископа Повчія, щоб цей сам відрікся нірських парафій і «добровільно» дав згоду на повне здійснення цісарського декрету.

Намісницька рада, яка від початку спору стояла за Варадинським єпископом С. Булканом, радо погодилася на таку акцію і дуже совісно виконувала свої завдання. З другої сторони єп. Повчій, як і завжди, так само і тепер, був дуже лояльним супроти державної адміністрації Мадярщини і справа в скорому часі скінчилася тим, що Мукачівський єпископ дня 15-го жовтня 1821 року офіційно погодився на прилучення всіх 72-ох сатмарських (включно з нірськими) парафій до Варадинської єпархії¹³⁷.

Цю єпископську угоду про відлучення сатмарських парафій і згоду другого єпископа про прийняття цих парафій до своєї єпархії, з кінцем 1821 року вислано до Риму, де амбасадор граф А. Апоні, разом із своєю поновленою нотою дня 4-го березня 1822 року, предложив усе пап-

nieno, che da altre informazioni asserti fra i due Paesi una grandissima differenza d'idioma, mentre nelle 16 parrocchie si parla e si fa il Servizio Divino in lingua slava, ed all'opposto nel Gran Varadino in lingua Vallacca... E sebbene in qualche parte e da taluni abitanti dell'Ungheria si parli promiscuamente la lingua slava, la valacca e la illirica, nondimeno e cio proprio ad alcuni luoghi soltanto e di alcune persone, giacche nelle due diocesi in questione, ed in generale in tutta l'Ungheria per testimonianza degli stessi Ordinari non altra lingua comune mente si usa, che il dialetto ungherese. In quanto poi alla interpellazione degli Ordinari, non sussiste ne in diritto, ne in fatto, che in ordine al Regno di Ungheria non abbia luogo...". Даліше документ вичислює всі єреції, які останніми роками були завершені і в яких все прошено згоди єпископів єдинаріїв.

¹³⁵ Там же, ф. 389: „Quindi è, che la Sua Santità aderendo nella massima parte alla richiesta di Sua Maestà Imperatore e Rege d'Austria ha incaricato il Sottoscritto di comunicare a Vostra Eccellenza, che annuisce a separare dalla Diocesi di Munkatz ed unire a quella del Gran Varadino: 1) Le 62 Parrocchie comprese nei 4 distretti Vice-Archidiaconali Bikalvense, Erdödiense, Nagy-Karoliense e Erdőszadiense. 2) La Parrocchia Karoliense del Distretto Nyiriense. Riservando le altre nove dello stesso Distretto Nyiriense pel Vescovo di Munkatz, al quale fino al presente hanno appartenuto“.

¹³⁶ Не сміємо забути, що це все сталося в добу австрійського абсолютизму коли все прямувало до того, щоб тільки піднести авторитет цісаря. Гляди: Meszlényi A., *A jozefinizmus kora Magyarországon* (1780—1846), Budapest 1934.

ASV, *Acta Congr. Consist.*, an. 1823, vol. I, f. 377.

ському державному секретареві¹³⁸. Нота амбасадора була написана дуже делікатно, у формі прохання, в якому граф Апоні в імені цісаря, на основі єпископських згод, просить папської апробати на відлучення їх до Варадинського єпископства¹³⁹.

Обі єпископські заяви і ноту амбасадора державний секретаріят, як звичайно, передав консисторіяльній конгрегації, де на основі цих документів відновлено процес дисмембрації Мукачівської єпархії. Цей процес закінчився 9-го квітня 1823 року перед Вселенським Архиєресом, який на основі останніх документів погодився на прилучення всіх 72-ох парафій Сатмарського комитату до Варадинської єпархії¹⁴⁰.

Врешті, конфірмаційна була Папи Пія VII „*Imposita humilitati*“, яка появилася 3-го липня 1823 року, завершила ціле питання.¹⁴¹ Виконання цієї булі, тобто офіційальне передання 72-ох сатмарських парафій Варадинській єпархії, консистовріяльна конгрегація 16-го березня 1824 року доручила Варадинському латинському єпископові Йосифові Вурум¹⁴², який в двох окружних листах обзнайомив весь клир Мукачівської і Варадинської єпархій з рішенням папської булі¹⁴³ і в короткому часі, тобто 20-го вересня, відбулося також і офіційальне прилучення цих парафій до Варадинського румунського єпископства¹⁴⁴. Про всі акти прилучення єпископ Йосиф Вурум повідомив Апостольську Столицю¹⁴⁵.

VII. Відлучення всіх румунів від мукачівської єпархії

Після відлучення 72-ох сатмарських парафій на якийсь час був спокій в Мукачівській єпархії. Але це була тільки тиша перед бурею. В Марамороському, Сатмарському і Угочському комітатах ще залиши-

¹³⁸ Там же, ф. 374—375.

¹³⁹ Там же, ф. 375: „Dans un tel etat de choses, l'ambassadeur s'acquitte des ordres de Sa Cour en priant Son Eminence Rev. me Monseigneur le Cardinal Consalvi Secrétaire d'Etat de Sa Saintete, de vouloir bien incliner le Saint Pere a ordonner qu'il soit procede le plutôt possible a l'expedition de la Bulle qui detache canoniquement du Diocese de Munkatz, et les unisse de même a celui du Grand Waradin du Rit Grec Uni. les Septante deux Paroisses dont les Noms ont été remis il y a plusieurs années avec les Notes par lesquelles cette expedition a été sollicitée“.

¹⁴⁰ Там же, ф. 345 і ф. 368: „Ex Audientia SSmi: Die 9 Aprilis 1823 SS.mus attentius noviter deductis benigne annuit pro dismembratione 72 Paracciarum a Diaecesi Munkatsienmi et pro eorundem applicatione Diaecesi Varadiensi et mandavit expedire Decretum postea expediendum per litteras Apostolicas sub plumbo per viam de Curia“.

¹⁴¹ Welykyj A., *Documenta Pontificum*, vol. II, p. 337—339.

¹⁴² ASV, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1823, vol. I, t. 457.

¹⁴³ Там же, ф. 458—466.

¹⁴⁴ Там же, ф. 462—466.

¹⁴⁵ Там же, ф. 466.

лося більше як 90 румунських парафій під юрисдикцію Мукачівського єпископа, з яких Мараморошські вже мали окрему національно-церковну традицію з попередніх сторіч.

Як знаємо з історії, Мараморош в XVII сторіччі часто був церковно поділений на дві окремі часті. Румуни цього комітату з поміж Мукачівських владик визнали тільки Сергія (1600—1606) і Василя Тарасовича (1633—1651), а підчас владичтва інших єпископів вони підлягали семигородським румунським владикам, або старалися про церковне усамотійнення.¹⁴⁶ Однак при кінці цього сторіччя з'єднала всіх православних цього комітату (українців і румунів) боротьба проти унії. При цій спільній боротьбі за поміччю Сочавських митрополитів і семигородської протестантської шляхти постало нове «Марамороське єпископство» в 1690 році.¹⁴⁷

Це єпископство в 1713 і 1714 роках старалося заключити унію за допомогою румунської ієрархії Семигороду й в цілості перейти до румунської католицької церкви.¹⁴⁸ До того однак не допущено. Мараморошські православні прийняли католицьку віру в 1716—1722 роках за старанням єпископа Геннадія Бізанція і вповні прилучено їх як один окремий вікаріят до Мукачівської єпархії.¹⁴⁹ Після цієї унії в XVIII ст. не було великих національно-церковних спорів у цім комітаті. Навіть під час сатмарського спору марамороські румуни сиділи тихо і не бунтувалися проти свого єпископа. Але прийшов 1848-ий рік і освідомилися в короткому часі всі національності в давній Мадярщині. Румуни всюди домагалися самостійности, або більших автономних прав. І це довело до відділення всіх румунів від Мукачівської єпархії.

Справа почалася тим, що в 1849 році семигородські румуни домагалися створення двох нових єпархій і румунської митрополії на терені давньої Мадярщини. 16-го січня 1850 року у Великому Вараді (Орадея) румунський комітет виготовив на спеціальному засіданні пляни для ерекції нових єпископств і митрополії.¹⁵⁰ На основі цих плянів Фогарашське єпископство мало бути піднесене до митрополії, а у Самошуйварі, або по румунськи в Герлі і в Лугоші, мали постати нові єпископства. Герлівська (Самошуйварська) єпархія мала бути створена з 104 парафій Мукачівської єпархії, з 47.103 вірними, і з 167 парафій Фога-

¹⁴⁶ Baran A., *Eparchia Maramorosiensis eiusque unio*, Romae 1963, p. 21—31; Cziple S., *A marmarosai püspökség kezdese*, Budapest s. n., p. 16—26.

Baran A., *Eparchia Maramorosiensis*..., p. 32—43.

¹⁴⁸ Cziple S., *op. cit.*, p. 113—7; Baran A., *Eparchia Maramorosiensis*..., p. 76—97.

¹⁴⁹ Baran A., *Eparchia Maramorosiensis*..., p. 155—160.

¹⁵⁰ Русакъ Ю. П., *Мукачевская епархія и ея борьба за права русскаго языка и народности во время епископства Василия Поповича*, «Карпато-русскій Зборникъ въ честь Президента Т. Г. Масарика», Ужгородъ 1930, стор. 61.

рашської єпархії, з 102.610 вірними.¹⁵¹ Крім того комітет домагався щоб румунський канонікат Мукачівського єпископства також перейшов до майбутньої Герлівської єпархії.¹⁵² На цій засіданні комітету виготовлено також і резолюції, що їх разом з плянами вислано до всіх найвищих державних і церковних урядів Австрійської імперії.¹⁵³ В цих резолюціях румунський комітет заявив, що Мукачівська єпархія відказалася від згаданих парафій і немає жодних труднощів до одобрення і виконання комітетових плянів.¹⁵⁴ Це однак була брехня, бо Мукачівський єпископ Василь Попович і ціла його курія нічого не знали про ці нові румунські зазіхання на Мукачівську єпархію. Зрештою, вони ніколи були б не погодилися на прилучення 12.000 українців і 10 українських парафій до румунського єпископства.¹⁵⁵

Як ми вже згадували, румунський комітет після цього засідання порозсилав свої резолюції до всіх церковних і державних властей в імперії. А коли на ці резолюції жодної відповіді не було, то румуни розпочали таку гостру і безпощадну агітацію, що всі вищі інстанції перестрашилися.¹⁵⁶ Всі бачили, що з тими домаганнями треба щось робити, тому на зібранні всіх єпископів Мадярщини створено спеціальну єпископську комісію, під головуством мадярського примаса, для розглянення всієї справи.¹⁵⁷ Ця комісія розпочала свої засідання 31-го липня 1850 року і, розглянувши справу, ствердила, що для посилення унії конче потрібною є ерекція румунської митрополії і двох нових єпископств. А до практичного виконання цих ерекцій комісія прийняла пляни румунського комітету.¹⁵⁸ Вкінці єпископська комісія виготовила меморіал до імператора, де описала румунські домагання і підкреслила конечність поладнання цілої справи.¹⁵⁹

Імператор Франц Йосиф I (1848—1916), одержавши цей меморіал, багато не надумувався, а відразу написав до Апостольської Столиці і просив про апробату для виконання плянів, представлених єпископською комісією Мадярщини.¹⁶⁰

¹⁵¹ Ці пляни ми знаходимо в точному переписі в одній римській релікції з дня 21-го березня 1851 року; гляди A S V, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1853, vol. II, fasc. 45, s. n.

¹⁵² A S V, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1853, vol. II, fasc. 45, s. n.

¹⁵³ Русакъ Ю. П. *цит. твір*, стор. 61—62.

¹⁵⁴ Там же.

¹⁵⁵ Там же.

¹⁵⁶ Там же, стор. 62.

¹⁵⁷ A S V, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1853, vol. II, fasc. 45, s. n.

¹⁵⁸ Там же.

¹⁵⁹ Bagan A., *Progetto del Patriarcato ucraino di Gregorio XVI*, „Analecta OSBM”, series II, vol. III, fasc. 3-4, p. 472.

¹⁶⁰ A S V, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1853, vol. II, fasc. 45, 46, s. n.

Вміжчасі в Мукачівській єпархії 2-го грудня 1850 року на основі єпархіяльних інформацій й статистик також виготовлено список тих парафій, що їх можна було б передати румунам.¹⁶¹ Але тут поставлено тільки 94 парафій напроти 104-ох варадинського проекту. Румуни на це ніяк не хотіли погодитися і починали бунтувати людей вже проти Мукачівського єпископа.¹⁶² Тоді з початком 1851 року Мукачівський єпископ Василь Попович зо своїми каноніками поїхав до Великого Вараду і тут на спільній конференції з румунськими церковними достой-праведливого румунського проекту, в якому мало бути прилучено ніками хотів рішити цю неприємну суперечку.¹⁶³

На початку цієї конференції єп. Попович запротестував проти несправедливого румунського проекту, в якому мало бути прилучено 11.996 українців до нової румунської єпархії. Опісля заявив, що крім тих 94 парафій, від яких Мукачівська єпархія вже відказалася, немає більше дійсно румунських парафій під його юрисдикцією.¹⁶⁴ Тоді, на диво, о. Андерко, вікарій Мараморошу і член делегації Мукачівської єпархії, але по національності румун, встав і заявив, що в його вікаріяті ще є 5 парафій, де румунів є багато більше, чим українців.¹⁶⁵ Після цієї заяви виринула жвава дискусія над статистиками цих парафій. Вкінці вирішено справу так, що делегати обох сторін погодилися на новий перепис згаданих парафій.¹⁶⁶ Але заки цей перепис міг бути закінчений, єп. В. Попович урядово вислав до Риму документ, що відрікається тільки 94 парафій, з яких 48 знаходиться в Мараморшському, 41 в Сатмарському, а 5 в Угочському комітатах.¹⁶⁷

В Римі однак не могли завершити ерекції румунської митрополії і нових єпископств так скоро, бо перешкаджала справа «українського патріярхату». Як знаємо, Папа Григорій XVI в першій половині XIX сторіччя хотів скріпити українську католицьку Церкву і дня 27-го квітня 1843 року на генеральній сесії конгрегації «для надзвичайних церковних справ» запропонував створення нового патріярхату для українців католиків в австрійській імперії.¹⁶⁸ Цю пропозицію Вселен-

¹⁶¹ Русакъ Ю. П., *цит. твір*, стор. 62.

¹⁶² Там же.

¹⁶³ Там же.

¹⁶⁴ Там же.

¹⁶⁵ Там же. З усіх марамороських вікаріїв тільки 2 були румунської національності, але, на нещастя, точно в такому критичному часі урядовав один з них.

¹⁶⁶ Русакъ Ю. П., *цит. твір*, стор. 62.

¹⁶⁷ A S V, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1853, vol. II, fasc. 45, s. n.

¹⁶⁸ Baran A., *Progetto del Patriarcato*, p. 458—461; Цей самий автор розглядає обширніше цю справу в своїй статті: *Питання українського патріярхату в половині XIX сторіччя*, «Логос», р. 1962, ч. I, стор. 26—36.

ського Архiereя папський державний секретар, кардинал Лямбрускіні, переслав до австрійського канцлера, принца К. Л. Меттерніха, який дуже радо прийняв її і хотів заплікувати до всіх греко-католиків імперії.¹⁶⁹ Та мимо такої доброї волі голови австрійського уряду не вдалося досягнути цього патріархату, бо згаданому проєктові сильною протиставилися мадяри, які боялися об'єднання і посилення немадярського елементу в їхньому королівстві.¹⁷⁰ Пізніше, мадярське національне повстання з 1848 року і антиабсолютистичні заворушення у Відні повалили уряд Меттерніха і справа українського патріархату втратила свого найбільшого прихильника в монархії. Ідея українського патріархату стала нереальною і непопулярною, але Апостольська Столиця мимо всього не втратила надії на зреалізування давніх планів і коли одержала проєкт румунської митрополії, зажадала реляції віденського нунція про можливість ерекції згаданого патріархату і про сенс уальне відношення цього патріархату до запроєктованої румунської митрополії.¹⁷¹

Віденський нунцій, на запит Риму, 19-го квітня 1851 року відіслав довгою реляцією, в якій старався інформувати Апостольську Столицю про дійсний стан східних церков в австрійській імперії. В першій мірі заявив, що ідея східного патріархату наразі не є актуальною і румуни в Сємигороді творять окрему церковну одиницю, яку не можна підчинити жодному українському патріархові. Тому він при кінці своєї реляції ради в Апостольській Столиці, щоб відділити справу румунської митрополії від справи українського патріархату.¹⁷²

Щойно після цієї реляції віденського нунція почала Апостольська Столиця поважніше думати про ерекцію румунської митрополії. Початком 1852 року, на просьбу державного секретаріату, конгрегація «для поширення віри» виготовила обширний й докладний еляборат про юрисдикцію і права східних митрополитів та про їх поставлення Апостольським Престолом і на основі цього еляборату 15-го березня 1853 року, на генеральнім засіданні конгрегації «для надзвичайних церковних справ», рішено створити сємигородську румунську митрополію і згадані два нові суфраганні єпископства.¹⁷³

Цю ерекцію завершено 26-го листопада 1853 року буллею Папи Пія IX „*Ecclesiam Christi*“, в якій Фогарашське єпископство піднесено

¹⁶⁹ Baran A., *Progetto del Patriarchato*, p. 462—463.

¹⁷⁰ Там же, стор. 463—464.

¹⁷¹ A S V., *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1853, vol. II, fasc. 45, s. n.; Baran A., *Питання укр. патріархату*, стор. 32.

Baran A., *Progetto del Patriarchato*, p. 464—470.

¹⁷² A S V., *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1853, vol. II, fasc. 45, s. n.

до митрополії з історичним титулом Алби Юлії, і цій митрополії підчищено давнє єпископство Орадея Маре (Вел. Варадин) і два нові єпископства в Лугош і Герла.¹⁷⁴

До Герлівського єпископства, як можна було сподіватись, приділено румунські парафії з Мукачівської єпархії. Але приділено тільки ті, що знаходилися на списку Мукачівського єпископа Василя Поповича. Вміжчасі, однак, в дискусійних селах переведено новий перепис населення і з них 3 парафії припали румунам. Ці парафії треба було ще додатково прилучити до Герлівського єпископства.¹⁷⁵

Але окрема й дуже завзята боротьба постала між українцями й румунами за Мараморош-сигітську вікаріальну парафію. Ця парафія була найважливішою для обох сторін. Тут була велика мурована церква і коло неї знаходився гарний парафіяльний чи вікаріальний дім з поважними земельними маєтками. Крім того до цієї парафії належало більше урядовців, що працювали при адміністрації Мараморошського комітату. Тут, тобто, в Мараморош-Сиготі, також переведено перепис населення, але тут Мукачівська єпархія перемогла двома родинами. Після завзятої пропаганди протиукраїнських течій в Сиготі знайшлося всього 92 румунські родини напроти 94 українських.¹⁷⁶ Але, мимо цієї перемоги українців, небезпека стратити сигітську парафію ще не минула.

В тих часах, як загально відомо, всі вищі урядові й церковні круги імперії хотіли, щоб з Мукачівської єпархії чим більше парафій прилучено до румунської Церкви, бо в Семигороді румунський націоналізм грозив і унії і єдності імперії, натомість марамороські румуни якби були добре виховані в Мукачівській єпархії, могли рятувати своїх братів і для Церкви і для Австрії.¹⁷⁷ Це наставлення властей хотіли використати сигітські румуни і старалися, щоб тільки дістати в руки парафію. Але і цим разом їм не повелось. Звичайною дорогою нічого не могли досягнути, бо проти них свідчив новий перепис населення, а з другої сторони не могли обвинувачувати Мукачівську єпархію нетолерантністю, бо нігде не мали румунські греко-актолики таких прав, як саме в Мараморош-сигітській парафії. Тут українці старалися бути толерантними з своїми румунськими братами. Як знаємо, в Сиготі від найдавніших часів правили і проповідували на обох мовах і всі документи чи грамоти для румунського населення видавано також і румунською мовою.¹⁷⁸

По довгих тяганинах, врешті і румуни бачили, що цю стару сигіт-

¹⁷⁴ *Oriente Cattolico. Cenni storici e statistica*, Città del Vaticano 1962, p. 278.

¹⁷⁵ Русакъ Ю. П., *цит. твір*, стор. 62—64.

¹⁷⁶ Там же, стор. 62.

¹⁷⁷ Там же, стор. 63.

¹⁷⁸ Там же, стор. 64—65.

ську парафію не дістануть до своїх рук, тому просили державну адміністрацію про створення нової парафії і нового вікаріату тільки для самих румунських грекокатоликів.¹⁷⁹

Намісницька Рада в Будапешті на ці домагання спочатку не хотіла відповідати, але по якомусь часі і її надоїло слухати ті самі дошкудлювання і в 1862 році назначила Сатмарського латинського єпископа, Михайла Гааса, королівським комісарем для сигітської парафії і вислала його до Мараморошу.¹⁸⁰

Єпископ Гаас, приїхавши до Мараморошу, зразу повідомив всіх заінтересованих про свою місію і на 1 вересня запросив делегації Ніс-рлівської та Мукачівської єпархії на спільні наради. Мукачівська єпархія вислала відразу після відозви свою делегацію до Мараморошу-Сиготу, а щодо нарад, то подала їй таку інструкцію: 1) Треба взяти на собою всі акти, що відносяться до цього питання; 2) Андерка не вільно допустити до нарад; 3) Держатися того, що парафія належить до Мукачівської єпархії; 4) Не допустити румунів, щоб вони дістали позволення побудувати окрему церкву і окремий вікаріят в Сиготі; 5) Але не противитися, як румуни хотять створити окремий «Мараморський вікаріят» на своїй території.¹⁸¹

В назначений час розпочалися наради. Вони були досить живими, але не довели до жодної згоди. І румуни і українці трималися своїх засад і не хотіли допустити до якогось компромісу. Сам єп. Гаас став трохи на румунську сторону, бо після нарад написав до Намісницької Ради, що найкращим рішенням було б, якби для румунів дозволено вибудувати свою церкву. Однак мимо цієї реляції Сатмарського єпископа, Намісницька Рада не хотіла бути односторонньою до своїми підданими. Вона добре пам'ятала, що колись вона примушувала нісських українців до румунської єпархії тільки тому, що задля леко заокруглили границі цього єпископства. Вона і тепер хотіла бути консеквентною: якщо українці можуть бути під румунськими єпископами, то чого не можуть бути сигітські румуни підданими Мукачівської єпархії. Тому 29-го серпня 1865 року окремим рішенням признала сигітську парафію українською і заборонила румунам організувати окрему церкву і вікаріят. Та мимо того рішення румуни під покровительством Андерка побудували окрему церковцю нелегальним способом. Мукачівська єпархія, поставлена перед такий факт, мусіла визнати цю парафію, але не випустила її з рук, а тримала аж до першої світової війни під своєю юрисдикцією.¹⁸²

¹⁷⁹ Там же, стор. 66.

¹⁸⁰ Там же.

¹⁸¹ Там же.

¹⁸² Там же, стор. 67.

Можна друкувати: Рим, від Ген. Курії Василянського Чина дня 2. 4. 1964
о. Атанасій Г. Великий, ЧСВВ, Протоархимандрит

Дозволяється друкувати: Від Вікаріату Міста Риму, дня 23. 6. 1964.

Відвічальний Редактор тому: о. Ір. Назарко, ЧСВВ.

Druck: „LOGOS“, Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Botlauerstr. 14

З М І С Т — I N D E X

I. — ARTICULI:

<i>Ваврик М., ЧСВВ, Флорентійські унійні традиції в Київській Митрополії 1450—1460 рр</i>	329
<i>Ваврик М., ЧСВВ, До історії єпископської присяги в XV-XVI вв.</i>	363
<i>Ваврик М., ЧСВВ, Цінний пам'ятник обрядовости Київської Митрополії XV-XVI ст.</i>	391

III. — MISCELLANEA:

<i>Великий А. Г., ЧСВВ, Київська Митрополія в 100 літ по схизмі Керулярія</i>	461
<i>Великий А. Г., ЧСВВ, Анонімний проєкт Петра Могили по з'єдиненню Української Церкви 1645 р.</i>	484
<i>Віберович В., Український Релігійний Комітет у Відні</i>	498
<i>Назарко І., ЧСВВ, Київські монастирі до-монгольської доби</i>	503
<i>Винар Л., Дипломатична місія Александра Комуловича в Україну 1594 року</i>	513
<i>Назарко І., ЧСВВ, Порфірій Важинський — Єпископ Холмський (1790—1804)</i>	527
<i>Баран О., Поділ Мукачівської Єпархії в XIX сторіччі</i>	534

IV. — BIBLIOGRAPHIA:

В V-му томі подамо обширнішу й повнішу бібліографію за останні роки.

ANALECTA ORDINIS S. BASILII MAGNI

Prodeut in praesenti ut opus non periodicum, cura et studio PP. Basilianorum S.ti Josaphat, collaborantibus aliis viris studiis historiographicis occupatis. Scripta admittuntur quacumque magis nota lingua europea exarata, adiuncto in articulis maioris momenti brevi argumento in latina.

Redactio collegialis

Sectio I: R.P. Patrylo Isidorus, OSBM

Sectio II: R.P. Nazarko Irenaeus, OSBM

Sectio III: R.P. Welykyj Athanasius, OSBM

Director responsabilis totius editionis: R.P. Patrylo Isidorus

ЗАПИСКИ ЧИНА СВ. ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО

Виходять неперіодично працею й засобами ОО. Василіяні, за співучастю й інших учених, своїх і чужих. Видання присвячене студіям з різних галузей церковного історіознавства європейського Сходу. Кожний випуск матиме щонайменше 160 стор. друку. Чотири випуски становитимуть один том, без огляду на час їхньої появи. В усіх редакційних та адміністративних справах треба писати на адресу: „ANALECTA OSBM“, via S. Giosafat 8 (Aventino), Roma, ITALIA.

На цю адресу треба рівнож присилати всі матеріали призначені до оцінки чи друку. Технічні й фінансові обставини не дозволяють Редакції пересилати коректу поза межі Італії. Тому побажаним є надсилати рукописи до друку вповні викінчені, писані машинописом і лише на одній сторінці.

Редаре Колегія

Секція I: о. Ісидор І. Патріло, ЧСВВ

Секція II: о. Іриней І. Назарко, ЧСВВ

Секція III: о. Атанасій Г. Великий, ЧСВВ

Відвічальний Директор цілого Видавництва:

о. Ісидор І. Патріло, ЧСВВ